

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ



ANTİKÇAĞ'DAN ORTAÇAĞ'A HAYVANLAR

ONUR GÜNDAY

TEZ DANIŞMANI
DOÇ.DR. HATİCE PALAZ ERDEMİR

MANİSA

2010

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 07.07.2010 tarih ve 14/11 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisans Üstü Öğretim Yönetmeliği'nin 24. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Yüksek Lisans Programı öğrencisi Onur GÜNDAY'ın "Antikçağ'dan Ortaçağ'a Hayvanlar" Konulu tezi incelenmiş ve aday 10.12.2010 tarihinde saat 13:30'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra..... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna	<input checked="" type="checkbox"/>	<u>OY BİRLİĞİ</u>	<input checked="" type="checkbox"/>
DÜZELTME yapılmasına	* <input type="checkbox"/>	<u>OY ÇOKLUĞU</u>	<input type="checkbox"/>
RED edilmesine	** <input type="checkbox"/>	ile karar verilmiştir.	

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın kaydı silinir.

BAŞKAN

Doç.Dr. Hatice ERDEMİR
(Danışman)

ÜYE

Prof.Dr. Nadir ÖZKUYUMCU

ÜYE

Prof.Dr. Turtan KAÇAR

<u>Evet</u>	<u>Hayır</u>
<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>
Tez, burs, ödül veya Teşvik prag. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir	
Tez, mutlaka basılmalıdır	<input type="checkbox"/>
Tez, mevcut haliyle basılmalıdır	<input type="checkbox"/>
Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.	<input checked="" type="checkbox"/>
Tez, basımı gereksizdir.	<input type="checkbox"/>

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Antikçağ’dan Ortaçağ’a Hayvanlar” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

31/05/2010

Onur GÜNDAY

ÖZET

Günümüzden binlerce yıl önce, insanın doğaya değil, doğanın insana hükmettiği dönemde, insanoğlunun yaşam savaşında ve yeryüzünde bir yer edinme yolunda en önemli öğretmenlerinden biri hayvanlar olmuştur.

Vahşi doğa ile olan mücadelesinden galip çıkan insan Gordon Childe'nin Neolitik Devrim adını verdiği atılımla doğa üzerindeki hegemonyasını pekiştirmiştir. Bu safhada insanoğlunun karşısına yine hayvanlar çıkmaktadır. Hayvanlarla olan mücadelesi boyunca kolektif yaşamın önemini ve gerekliliğini öğrenmiş olan insanın toplum düzenini meydana getirmesiyle, ilk medeniyetler ortaya çıkmaya başlamıştır. Topluluk halinde yaşayan ve toplumsallaşan insan hayatı içinde hayvanlar, bu kez insanoğlunun en önemli yardımcısı olarak öne çıkmaktadır. Hızla artan nüfusu doyurmak, iklimin çeşitli etkilerinden korunmak, artan giyim ihtiyacını gidermek, toprağı sürmek ve birbirleri ile olan mücadelelerinde kullanılmak üzere insanoğlunun en yakın yardımcıları, malzemeleri ve araçları hayvanlar ya da hayvani ürünler olmuştur. Tarihi perspektiften ilk baktığımızda pek bir anlam ifade etmeyeceğini düşünebileceğimiz “hayvan dünyası”, tarihi araştırmalarda yeterince ön plana çıkmamış olsa da aslında “insan dünyası”ndan ayrı düşünülemez.

Bütün eski medeniyetlerin, çeşitli birçok faktörün yanında hayvanlar üzerine kurulmuş olduğunu ifade etmek hamaset olmayacaktır. Bu çalışmada, insanı ve yaşadığı çevreyi konu alan tarih bilimi içerisinde, “insanlar ve hayvanlar dünyası” arasındaki ayrılmaz girift yapı ve ilişkiler, dönemin kültür ve medeniyetlerinin önem ve konumları açısından ele alınacaktır.

ABSTRACT

Thousands years ago, while not the human but the nature dominated over mankind, animals have been the most important teachers for people.

Human, who succeeded his challenge with animals consolidated his hegemony over nature. Gordon Childe named this period as “neolithic revolution”. At this stage, the animals were there against human. During his challenge with animals, human recognised and learnt the importance and necessity of collective life and hence created a social order and the civilisations emerged. With this development, animals became one of the most important and essential assistant for people under growing complex structure. To provide food to rapidly increasing population, protect them from harsh climatic changes, to meet the growing need for clothing and to cultivate and animals were indispensable assistants and instruments for people.

It is not valour to say that with so many factors ancient civilisations all over the world were established and based also on animals.

ÖNSÖZ

Dünya üzerinde varoluşundan bu yana insanoğlu, farklı iklim ve coğrafyalarda, özgün kültür ve medeniyetler oluşturmuştur. Bu sürecin başlangıcında insan öncelikle, dünya üzerinde varolabilmek ve varlığını devam ettirmek için çevresel şartlarla mücadele etmek zorunda kalmış olmalıdır. Farklı koşullarda, farklı süreçler içerisinde gelişen bu uzun mücadelenin en göze çarpan unsurlarından biri de hayvanlar olmuştur.

Binbir zorluk içinde verilen yaşam mücadelesinde insan hiçbir zaman tek başına düşünülemez. Tabiatta bitkiler, hayvanlar ve insanlar doğal dengenin birer parçasıdır. Tabiatın insana hükmettiği dönemde, yeryüzünde bir yer edinme yolunda, insanın en önemli yardımcılarından biri hayvanlar olmuştur. Hayvanlar, ilk insanın dünyasını çepeçevre sarmaktaydı. Yaşamak için kendisini savunmak ve beslenmek zorunda kalan insan, hem düşman hem de besin kaynağı olarak karşısında hayvanları bulmuştur. İlk insanlar, açlıklarını gidermek için planlı ve kolektif bir şekilde onları avlamış, kendilerini savunmak için toplu halde yaşamış, iklimin sert şartlarından ve gecenin soğuşundan korunmak için giyinmek üzere hayvan postlarından giysiler yapmış olmalıdır. Hatta anlamaya çalıştıkları bu karmaşık dünyada hayvanlar, hayranı oldukları canlılar haline gelmiş ve mağara duvarlarına bu fevkalade buldukları canlılarla olan ilişkilerini tasvir ya da temsil eden resimler yapmışlardır. (Bkz. Resim – 1,3)

Hayvanla olan mücadelesinden galip çıkan insan, Gordon Childe'nin "Neolitik Devrim" adını verdiği atılımla, tabiattaki hâkimiyetini güçlendirmiştir. Bu safhada da insanoğlunun yanında yine hayvanlar yer almıştır. Hayvanlarla olan mücadelesi boyunca bir arada yaşamayı öğrenmiş olan insan, sosyal bir düzen meydana getirmiş ve ilk medeniyetler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu aşamada da insanoğlunun en önemli yardımcısı yine eskiden olduğu gibi hayvanlar olmuştur. Hızla artan nüfusu doyurmak, artan giyim ihtiyacını gidermek, toprağı sürmek ve birbirleriyle mücadele etmek için çeşitli hayvanların insanoğlunun yanı başında olması gerekliydi. Dünya üzerindeki konumunu bir anlamda hayvanla olan karşılıklı çıkar ilişkisiyle destekleyen insan, artık dikkatini dünyayı ve yaşamı anlamaya ve gizemlerini öğrenmek için gözlem yapmaya çevirmiştir. Zaman zaman insan, hayvanı bir öğretmen olarak karşısında bulmuş,

hayranlığıyla birlikte, inanç boyutunda ona çeşitli anlamlar ve kutsallık atfetmiştir. Tabiat olayları karşısında şaşırarak insan, tanrı düşüncesini geliştirmeye başlamıştır. Doğanın verdikleri karşısında kendisini borçlu hisseden insan, yaratının takdirini kazanmak ve bahsettiklerinden dolayı şükretmek için en değerli varlıklarından biri olan hayvanı, ona kurban etmeye başlayacaktır. Zaman zaman, hayvanı kendisine tanrı edindiği de görülmüştür. Bu bakımdan hayvanlar, insanın inanç dünyasını süsleyen en önemli öğelerden biri olmuştur.

İlk insan için hayvan ne kadar önemliyse Antik Dönem insanı için de aynı derecede önemliydi. Hatta bu dönemde ilkel insana oranla, insan-hayvan etkileşiminin çok daha karmaşık, girift bir hal aldığı, insan yaşamının her alanında hayvana ait rolün öneminin ve büyüklüğünün arttığı söylenebilir.

Akdeniz dünyası ve dünyanın pek çok bölgesinde insanoğlunun oluşturduğu bütün medeniyetler, -çeşitli birçok faktörün yanında- hayvanlar üzerine kurulmuştur denilebilir. Çiftçiyi çiftçi yapan koyun, sığır ve öküzü, askeri asker yapan atı, taciri tacir yapan devesi ve katırı, zanaatçıyı zanaatçı yapan deri, yün ve kürk gibi, hayvanlar ve hayvanların yan ürünleri olmuştur. Toplumun vazgeçilmez besin ihtiyacının karşılanabilmesi için de çeşitli et ve et endüstrisi gerekliydi.

Çalışmada, her ne kadar anlama kolaylığı açısından konular belli başlıklar altında ele alınmaya çalışılmışsa da, hayvanların aynı anda insan hayatının farklı yönlerinde etkili olmaları sebebiyle bazen girift durumlarla da karşılaşmıştır. Hayvan-insan ilişkisinin bu iççeliği, konu tasnifinde zorluklara sebep olduğu kadar oldukça zevkli ve derin düşüncelerin gelişmesine de kapı açmaktadır. Çalışmanın başında hiçbir kayıt, belge ve kaynak bulamayacağım endişesini taşıırken, tezin bu noktaya gelmesiyle ve çalışma devam ederken ciltler dolusu bir tez hazırlanabileceğini görmek büyük heyecan kaynağı olmuştur. Bu çalışmanın bir yüksek lisans tezi olması dolayısıyla, temelde antikçağdan ortaçağa insan hayatında hayvanların yeri ana hatlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır.

Eldeki verilerle kıyaslandığında, her ne kadar kısa ve genel hatlarıyla ele alınmış bir tez çalışması olsa da, hayvanların, insanlık tarihindeki rolü ve önemi

konusunda geniş bir kaynak ve literatür içermektedir. Bu yönüyle yeni çalışmalara rehber olabilecek niteliktedir.

Çalışmamızın birinci bölümünde, hayvanların antik dönem toplumlarının günlük yaşantısındaki yerlerine değinilmiş olup, bu kapsamda, insanların en doğal ihtiyaçları olan beslenme, giyinme, ulaşım ve sağlık gibi gündelik hayatın en önemli alanlarında hayvanların yeri saptanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümün ana konusunu, hayvanların yine antik dönem toplumlarının birbirleri ile olan siyasi ve ekonomik ilişkilerindeki etkileri üzerinde durulmuş, bu dönemde yapılan savaşlardaki muharebe, lojistik, ulaşım gibi alanlardaki konumları irdelenmiştir.

Üçüncü bölümün konusunu oluşturan antik dönem toplumlarında hayvanların kullanıldığı sportif faaliyetler, dini, siyasi veya eğlence gibi amaçlara yönelik olarak kitlelerin ilgisini çekmiş ve etkilerini ortaçağ ile birlikte, günümüze kadar sürdürmüştür. Hayvanların gündelik pratik amaçlara dönük olmayan kullanımlarına güzel bir örnek oluşturan bu sportif faaliyetler antik dönem insanının hayvan dünyasına olan bakış açısındaki değişimi de gözler önüne koyması ve önemli sosyal etkileri de olması sebepleriyle çalışmada ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.

Tarih boyunca hayvanlar, insanın inanç dünyasını süsleyen hatta inanç öğelerinin oluşumunu sağlayan birinci derecede bir etkiye sahip olmuştur. Paleolitik dönem insanının mağaraların en uçra yerlerine büyük bir dikkatle çizdiği hayvan resimlerinden başlayarak, onların koruyucu, korkutucu özellikleri ile uçabilmeleri, güçlü ya da süratli olmaları gibi hayran bırakıcı doğaları, insan psikolojinde büyük bir etki bırakmıştır. Bu bahsi geçen etkiler en geniş anlamda kendisini antik dönem insanının inanç dünyasında göstermiş, bu dönemde din ve hayvanlar âleminin, insanın inanç dünyasında iç içe girdiği görülmüştür. Antik dönem toplumlarının mitolojilerine bakıldığında bu etkiler açıkça gözlemlenmektedir. Bahsi geçen önemleri dolayısıyla, dördüncü bölümde hayvanlar, dini inançlar içerisindeki konumları kapsamında ele alınmıştır.

Beşinci ve son bölümde ise, hayvanların antik dönem toplumlarını sanat, edebiyat, mimari gibi alanlarda ne derecede etkilediği ele alınmış, hayvanlar dünyasının

bahsi geçen konularda insan hayal gücünün tetiklenmesindeki önemleri üzerinde durulmuştur.

Çalışmam süresince, başvurmam gereken kaynaklar ve metinler konusunda bana her zaman yol gösterdiği ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemediği için değerli hocam Doç. Dr. Hatice ERDEMİR'e, ayrıca yapıcı eleştirileri ve uyarıları ile çalışmanın içeriğinin düzenlenmesinde çok büyük katkıları olan sayın hocam Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Onur GÜNDAY

Haziran 2010

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	1
İçindekiler	5
Kısaltmalar	8
Temel Kaynaklar	9
GİRİŞ	16
Avcılık Dönemi	16
Evcilleştirme	19
Tarım ve Çiftçilik.....	23
Çobanlık.....	28
I.BÖLÜM.....	34
GÜNLÜK HAYAT VE HAYVANLAR.....	34
Antik Dönemde Ev Hayvanları.....	34
Antik Dönemde Av Hayvanları ve Avcılık	36
Antik Dönemde Hayvansal Beslenme	41
Balık ve Beslenmedeki Yeri.....	53
Süt ve Süt Ürünleri	68
Hayvansal Yağlar	70
Antik Dönem Mutfağında Ete Dayalı Bazı Yemekler	72
Antik Dönemde Giyim ve Hayvanlar	73
Yün, Tekstil ve Dokuma	73
İpek ve İpek Böceği.....	80
Hayvan Derisi Kullanımı.....	84
Antik Dönemde Hayvanlar ve Sağlık.....	89
Antik Dönem Ulaşımında Hayvanlar	101
II. BÖLÜM	104
SAVAŞ, SİYASET VE EKONOMİDE HAYVANLARIN YERİ.....	104
Siyaset.....	104

Şölen	112
İç ve Dış Siyasetin Diğer Unsurları Açısından Hayvanlar	115
Savaşlarda Hayvanlar	118
Ekonomi.....	131
III. BÖLÜM.....	140
SPOR FAALİYETLERİ, OLİMPİYAT OYUNLARI VE GLADYATÖR KARŞILAŞMALARINDA HAYVANLARIN YERİ.....	140
Antik Olimpiyatlar ve Atlı Yarışlar	143
Gladyatör Oyunlarında Hayvanların Yeri.....	150
Hayvan Avı ve Hayvan Dövüşü (Venatio)	153
IV. BÖLÜM.....	158
DİN VE İNANÇ DÜNYASINDA HAYVANLARIN YERİ	158
Animizm ve Totemizm.....	159
Kehanet, Falcılık ve Hayvanlar	162
Kurban	168
Mezopotamya Uygarlıklarında Kurban	172
Eski Mısır Uygarlığında Kurban.....	174
Eski Hint Uygarlığında Kurban	174
Eski İran Uygarlığında Kurban.....	175
Hitit Uygarlığında Kurban.....	176
İskitlerde Kurban.....	177
Eski Yunan Uygarlığında Kurban.....	178
Eski Roma Uygarlığında Kurban.....	180
Tevrat'da ve Yahudilik'te Kurban.....	181
İncil ve Hristiyanlıkta Kurban.....	183
Kur'an-ı Kerim ve İslam'da Kurban	184
Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'de Hayvanlara Dair Bilgiler.....	185
Tevrat, İncil ve Kuran'ı- Kerim'de Helal ve Haram Olan Hayvanlar	185
Tufan Anlatımı.....	190
Tevrat'da Nuh Tufanı.....	191
Kuran'ı-Kerim'de Nuh Tufanı	193
V.BÖLÜM.....	195
Edebiyat, Mitoloji, Sanat Ve Mimaride Hayvanlar	195
Antik ve Ortaçağ Edebiyat ve Mitolojilerinde Hayvanların Yeri	195

At	196
Aslan.....	200
Ayı	202
Çakal	204
Domuz	205
Fok Balığı.....	206
Geyik	207
Kartal	208
Keçi.....	208
Kedi	209
Koyun	210
Köpek	211
Kurt.....	213
Tilki	215
Yılan	215
Fabl.....	217
Aisopos-Ezop (Ezop Masalları):	218
Beydeba (Kelile ve Dimne):.....	220
Sadi (Bostan):	221
Mevlana.....	221
Dede Korkut'ta Hayvan Sembolizmi	223
Sanat Ve Hayvanlar	225
Hayvanlar ve Simgeler	230
Sikkelerde Hayvanlar	235
Mimari	237
SONUÇ	243
KAYNAKÇA.....	255
Ana Kaynaklar	255
Modern Kaynaklar	256
RESİMLER	262

KISALTMALAR

Ank.	: Ankara
Bil. Ens.	: Bilimleri Enstitüsü
Bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
Cic.	: Cicero
Çev.	: Çeviren
Dom.	: Domitianus
Deipn.	: Deipnosophistai
Enst.	: Enstitü
Hom.	: Homeros
İst.	: İstanbul
İst. Ün. Edb. Fak.:	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İşl.	: İşler ve Günler
KBo	: Keilschrifttexte aus Boghazköi Leipzig, Berlin.
KUB	: Keilschrifturkunden aus Boghazköi – Berlin.
lat.	: Latince
Liv.	: Livius
M.Ö.	: Milat'dan Önce
M.S.	: Milat'dan Sonra
Matb.	: Matbaası
no.	: Numara
N.An.	: Naturalis Annimalum
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfadan sayfaya
Sen.	: Seneca
Suet.	: Suetenius
Tac.	: Tacitus
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.b.	: ve benzeri
v.d.	: ve devamı
Vet. Hek. Derg.:	Veteriner Hekimler Dergisi
yay.	: Yayınları

TEMEL KAYNAKLAR

Pek çok antik dönem ve ortaçağ yazarlarının eserlerinde hayvanlar ve hayvan-insan ilişkilerine dair bilgiler bulmak mümkündür. Antik kaynaklar genellikle Grekçe ve Latince yazılmış olup, çoğunluğu İngilizce ve batı dillerine çevrilmiş, az sayıda eser Türkçe olarak basılmıştır.

Antik kaynakların çoğunluğu okuyucuya; tarihi, siyasi, coğrafi, sosyo-kültürel ve ekonomik açılardan yazıldığı ya da ele aldığı dönemlere ilişkin bilgiler verir. Ancak bu türden kaynaklar, hayvanları, insan-hayvan ilişkisini tabii olarak her zaman ana başlıklar altında ele almazlar. Örnek olarak Strabon'un Coğrafya adlı eseri, yazıldığı dönemin, coğrafi, siyasi, ekonomik ve kültürel birçok ögesini içerisinde taşıırken, hayvanların insan yaşamı içerisindeki yerine farklı şekillerde ve çeşitli vesilelerle değinilmiştir. Benzer şekilde birçok antik eserde yer yer bu tarzdan bilgi bulmak mümkün olmaktadır. Diğer taraftan Cato, Varro, Yaşlı Plinius ve Aelianus gibi yazarlar hayvanları çeşitli yönleriyle ele almışlardır. Günümüzde yapılan bilimsel çalışmalar, adı geçen antik kaynaklardaki hayvanlarla ilgili olarak verilen bazı bilgilerin yanlış olduğunu ortaya koysa da, iki bin yıldan fazla bir süre boyunca eldeki kısıtlı veriler derecesinde hayvanların bilimsel açıdan ele alınmış olmaları açısından oldukça önemlidir. Bu bakımdan çalışmamıza esas olan ya da kısmen faydalanılan antikçağ kaynaklarından bazıları aşağıda kronolojik olarak verilmiştir.

İlias - Odysseia (İlyada -Odise) - Homeros: İlyada, Homeros'un Truva savaşını anlatan destanıdır. Yunancada Odysseia ile birlikte en eski edebi metinler olduğu düşünülen epik bir şiiirdir. Eldeki veriler ışığında Homeros tarafından M.Ö. 7. ya da 8. yüzyılda yazıldığı düşünülmektedir. Eserde, o döneme ait birçok destan ögesinin yanında, hayvanların beslenmedeki rollerinden, mitolojik önemlerine değin birçok bilgi vardır.

Odysseia ise İlyada'nın devamı niteliği taşır. Eserin konusunu, Truva atı fikrini bularak Akha ordusunun şehri ele geçirmesini sağlayan Odysseia'nın maceraları

oluşturur. Bu eserde de İlyada ve Odysseia'da olduğu gibi hayvanların o dönemin insan yaşantısındaki yerine dair birçok bilgi bulmak mümkündür.

Historia Animalium (Hayvanların Tarihi) - Aristoteles: Aristoteles'ten önce de hayvanlar üzerinde araştırmalar yapan bilginler vardı; ama zoolojinin, yani “hayvanlar bilimi”nin kurucusu Aristoteles olmuştur. Aristoteles, hayvanlar üzerinde yapmış olduğu gözlemlerden edindiği bilgileri, *Historia Animalium*, (Hayvan İncelemeleri) *De Partibus Animalium* (Hayvanların Bölümleri Üzerine) ve *De Generatione Animalium* (Hayvanların Türeyişi Üzerine) adlı eserlerinde toplamıştır. Bu üç eser, birbirleriyle bağlantılıdır. *Historia Animalium*'un hayvanların tasviri, *De Partibus* morfolojisi ve *De Generatione* ise üremesi ile ilgilidir. Aristoteles, çalışmaları sırasında karşılaştırma yöntemini izlemiş ve bulguları belirlerken benzerliklerden ve farklılıklardan yararlanmıştı. Hayvanları, yaşamış oldukları çevre içerisinde inceleyen Aristoteles, Plinius'tan oldukça farklı bir tutum içerisindedir; sadece gözlem sonuçlarından yararlanmış ve önceki yapıtlardan derlemiş olduğu bulguları, kendi gözlemleri ile denetlemeyi ihmal etmemiştir. Rivayetlere güvenmemiş ve fil gibi, çok iyi tanımadığı hayvanlardan söz etmemiştir.

Historiai (Tarihler) - Herodotos: M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış olan Yunanlı tarihçi ve yazardır. “Tarihin babası” olarak anılır. Gezilerinde gördüğü yerleri ve insanları anlattığı, “Herodot Tarihi” olarak bilinen eseri ile tanınmaktadır. Eserinin esas konusu, Persler ve Yunanlar arasında yapılan Pers Savaşları'dır (M.Ö. 492-449). Eserde, yazarın yaşadığı dönemde ve öncesinde insanların hayvanlara dair inanç biçimleri, beslenme alışkanlıkları, kurban törenleri ve giyim kuşam şekillerinde hayvansal ürünlerin kullanımına kadar birçok bilgi bulmak mümkündür.

Ab Urbe Condita (Şehrin Kuruluşundan İtibaren) - Titus Livius: Titus Livius'un *Ab Urbe Condita* (Şehrin Kuruluşundan İtibaren) adını taşıyan ve günümüze 35 kitabın tam olarak, diğerlerinin *Periochae* denilen kısa özetlerinin kaldığı bu anıtsal eser, içerisinde; Roma kentinin kuruluşu ve dışı kurt efsanesine, Roma ordularındaki süvari birliklerinin önemine, kuş ve hayvanların organlarına bakarak gelecekteki haberler veren bilicilere kadar konumuzla ilgili birçok önemli bilgiyi barındırmaktadır.

De Re Rustica, Varro: Varro, “De Re Rustica” adlı yapıtında Roma toplumu tarım ve hayvancılığı, çiftlik hayvanları, hayvanların beslenmesi ve bakımı gibi konularda çalışmamızla ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Kelile ve Dimne (Beydeba): M.Ö. 1. yüzyıl civarında yaşadığı düşünülen Beydeba tarafından kaleme alınmış, fabl tarzında hikâyeler barındıran ahlak ve siyaset kitabıdır. Tarih boyunca en çok okunan, çevrilen ve uyarlaması yapılan kitaplar arasındadır. Temel konusu ahlak ve siyasettir. Eserin özü, hükümdar ile aristokrat bir aydın arasında vuku bulması temenni edilen istişare sohbetleridir eserin özü. Otorite kaynağına yakınlık-uzaklık konusu; otoritenin devamını sağlayan temel ilkeler; halk-hükümdar, hükümdar-vüzera ilişkisi, siyasi ihtiraslar, ehliyet, beceriklilik, ihanet; hile v.b. konular sohbetin temel mevzularıdır.

Geographica (Coğrafya)-Strabon: “Coğrafya” Strabon'un olgunluk döneminde, kimi araştırmacılara göre M.Ö.7 yılında, kimilerine göre ise M.S. 18-19 yılları arasında yazdığı 17 kitaptan oluşan eseridir. Bu eserde Strabon, gittiği bölgelerin coğrafi özellikleri yanında, o coğrafyaya ait tarihi, sosyo-ekonomik, kültürel özellikleri de değerlendirmeye almıştır. Konumuz açısından da, bu bölgelere ait hayvan faunası, av hayvanları ve bölgede yetiştirilen hayvanlara dair birçok bilgiyi, bu eserde bulmak mümkündür.

Naturalis Historia (Doğa Tarihi) - Plinius the Elder: Plinius, bilim tarihindeki yerini, dönemine ait bilgileri derlemek amacıyla kaleme aldığı, insanlık tarihinin ilk ansiklopedisi sayılan ansiklopedik eserine borçludur. "Doğa Tarihi" (*Naturalis Historia*) adı altında birleştirilmiş otuz yedi kitaptan oluşan bu eser, 500'e yakın Yunanlı ve Romalı yazarın bıraktığı 2 bini aşkın kitabın içeriğinden özetlenmiş yoğun bir bilgi derlemesidir. Yunanca bitki ve hayvan adlarının Latince karşılıklarını veren bu çalışma, günümüze kadar önemini korumuştur.

Selected Works (Seçilmiş Eserler) – Galenos: Galen'in 400'ü bulan yazılı eserinden günümüze 100 kadarı ulaşmış ve daha sonraları kilisenin korunmasına alındığı için hızla yayılmıştır. Ölümünden sonra arkasında, uzun bir dönem boyunca başvuru kitabı olarak kabul görmüş çok sayıda eser bırakmıştır. İlk eczacılığın ve

farmasötik teknolojinin babası sayılmaktadır. Çalışmamızda faydalanılan P.N. Singer'ın Galenos'a ait çalışmalarından kaleme aldığı bu eser, Galenos'un birçok konuda yazdığı tıp kitaplarının bir derlemesi niteliğindedir ve dönemine ait hayvanlara dair tıbbi uygulamaları ve reçeteleri gözler önüne sermesi açısından önem taşımaktadır.

De Natura Animalium (Hayvanların Doğası Üzerine) - Aelianus: Claudius Aelianus, Yunanca yazmış Romalı yazar ve retorik (hitabet) öğretmenidir. (Praneste, Roma 170- Roma 235). Aelianus daha çok *De nature animalium* adlı eseriyle tanınır. Kitap genellikle anekdot, halk masalı ya da fabl türünde, ahlak dersi veren ilginç kuş ve hayvan öykülerinden oluşmaktadır. Bu öyküler Karanlık Çağlar boyunca sürecek olan hayvan kitapları ve tıbbi yazmalar için bir ilk oluşturmuştur.

Halieutika - Oppianos: M.S. 2. yüzyılda kaleme alınmış bu eser 3000 den fazla dizeden oluşan didaktik bir şiir niteliği taşır. Bütünüyle ve doğrudan hayvanlarla bağlantılı bir kaynak olmasa da, antik dönem balıkçılığına ilişkin çok önemli bilgiler içermektedir.

Deipnosophistai (Sofistlerin Şöleni) - Athenaios: Yunan gramercisi ve hatibidir. Mısır'da, Naukratis'te doğmuştur (M.S. III. yüzyıl). M.S. 228'den sonra *Deipnosophistai*'yi yazmıştır. Günümüze kalan tek eseri budur. Esasen 30 kitaptan meydana gelen bu eser, sonradan kısaltılmıştır. Athenaios, kitabını yazarken, okuduğu eserlerin en ilgi çekici bölümlerini derlemiş, böylece eski çağlarla ilgili bir çeşit genel bilgi hazinesi meydana getirmişti. Eserde yazar, arkadaşı Timokrates'e, zengin Larentius'un sofrasında bir araya gelen zamanın en seçkin insanları (hekimler, hatipler, sanatçılar, filozoflar) arasında geçen konuşmaları anlatmaktadır. Eserde, kaybolmuş 1 500 eserden alınan parçalar vardır. Konumuzla ilgili olarak eserde, Antik Yunan dünyasındaki şölen sofralarına konu olan sayısız hayvan türü ve hayvansal beslenmeye yönelik dönemin adetlerini bulmak mümkündür. Aynı zamanda bu sofralarda görülen et bolluğu ve sınırsız çeşitlilik dönem aristokratlarındaki gösteriş isteklerini açığa vurması bakımından önemli bir kaynaktır.

Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim: Üç kutsal kitap, konumuza dair çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Birçok bölüm ve ayetlerde geçen konular, doğrudan hayvanlar üzerine örülü emir ve yasakları içermektedir. Dini ritüellerin temel ögesi

genel olarak hayvanlar üzerine kuruludur. Hayvanlar üzerinden yapılan benzetmeler, hayvanlar ile ilgili olarak anlatılan bölümlerin ayrı bir özelliğini de oluşturmaktadır. Tevrat, İncil ve Kur'an'da, çobanlık ve sürü benzetmeleri, Tanrı ve insan arasındaki ilişkiyi betimlemektedir. Hz. İsa, insanların çobanıdır ve sürüsünü doğru yola ulaştırma amacını gütmektedir. (Bkz. Resim-49) Birçok farklı hayvan da iyi ve kötü manada insan ve olayları karakterize ederken benzetme ögesi olarak kullanılmaktadır. Kutsal kitaplarda, hayvanlara dair en ilgi çekici öğeler ise çoğunlukla, Tufan Menkıbesi, Firavun'un cezalandırılması, Ebabil kuşlarının düşman ordusunu helak etmesi gibi, yaratının yanlış yola sapan toplulukları cezalandırma yöntemi olarak, hayvanların kullanıldığı anlatılanlardır.

Mesnevi (Mevlana Celaleddin Rumi): Mevlana'nın Mesnevi'sinde, fabl türü edebi unsurlara çok yerde rastlanır. İnsanlara doğru yolu ve güzel ahlakı öğretmeyi amaçlayan Mevlana bu niyetini, Beydeba, ya da Aisopos gibi, hayvanları insan suretinde konuşturmak ve onları münakaşalara sokmak ya da hayvanların doğal ortamlarındaki yaşayışlarından esinlenmeler yoluyla kıssadan hisseler çıkarma yöntemini kullanarak, eserin birçok yerinde göstermeye çalışmaktadır.

Hayvansal ürünlerin bolca kullanıldığı mutfak ve sofraya kültürünün, eski Yunan ve Roma toplumlarına özgü yüzünü tanıtan kaynaklar zengindir. Antik yazarlar besin çeşitlerini, bunların üretim ve ticaretini; hazırlanan yemekleri ve sunuş biçimini, neyin, ne zaman, nerede, nasıl tüketildiği konusunda da bilgiler vermektedir. Hemen her yazar, yaşamın bu temel gereksinimini doğrudan veya dolaylı ilgilendiren konulara az da olsa değinmiştir, fakat bazıları özellikle öne çıkmaktadır. Yunan uygarlığının erken evrelerindeki uygulamalar için Homeros'un, sonraki evrelerde komedyacı yazarlarının verdiği bilgiler önemlidir. Klasik ve Helenistik Dönem mutfak ve sofraya kültürüne dair vazgeçilmez iki kaynak, Lulius Pollux'un *Onomastikon* ve Athenaios'un *Deipnosophistai* adlı eserleridir. Pollux M.S. 2. yüzyılda, kendisinden önce yazılmış ve çoğu günümüze erişmemiş kaynaklardan yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu kaynakların arasında Mithaikos, Arkhestratos, Semonaktides gibi aşçı yazarların, Philistron, Diokles ve Mnesitheos gibi hekim yazarların kitapları da vardır. Roma beslenme alışkanlıkları hakkında da birçok yazılı kaynak bulunmaktadır. Cumhuriyet dönemi için Cato ve Varro, İmparatorluk Dönemi için Columella kırsal çevredeki uygulamaları hakkında

bilgi vermektedir. İmparatorluk Dönemi soylularının tükettiği yemeklerin tarifleri ünlü gurme Apicius'un *De re coquinaria* (Mutfağa Dair) adlı yemek kitabıyla günümüze gelmiştir.

Yaşlı Plinius'tan besin maddelerine, Horatius, Petronius, Martialis, Iuvenalis, Genç Plinius ve Macrobius'tan kent mutfağına ve sofraya kültürüne ilişkin bilgiler ediniriz. Antik yazarlar kadar açıklayıcı olmamakla birlikte, yazıtlar da beslenme konusuna bağlantılı bazı bilgiler aktarmaktadır. Gerek Yunan, gerekse Roma toplumunun tükettiği besinleri ve onların fiyatlarını kapsayan listeler bu çerçevede ilk sırayı almaktadır. Ayrıca yazıtlar besin maddelerinin halka ulaşmasında devletin tedarik ve denetim işlevlerine, özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde devletin yanı sıra, varlıklı kişilerin halk yararına gerçekleştirdikleri şölen ve yiyecek dağıtım etkinliklerine ışık tutmaktadır.

“Antikçağ'daki balıkçılık ve balık konusu, Antikçağ yazarlarının eserlerinde ayrı bir yer tutar. Kronolojik olarak bu yazarların başında, M.Ö. 4. yüzyılda yaşamış olan Aristoteles (*Historia Animalium*) ve Arkhestratos (*Hedypatheia*) gelmektedir. Daha sonra, Roma Cumhuriyet Dönemi sonlarında ve Erken İmparatorluk Dönemi'nde yaşamış olan Strabon (*Geographika*) ile Roma İmparatorluğu'nun başlarında yaşamış olan, Apicius (*De re coquinaria*) ve Plinius'u (*Naturalis Historia*) gelmektedir. Roma imparatorluğu döneminde yaşamış ve yazmış olan Athenaios (*Deipnosophistai*), Oppianos (*Halieutika*), Aelianus (*Peri zoon idiothos* veya *De Natura Animalium*) ve Dionysios Byzantios (*Anaplous Bosporou*) antikçağ balıkları, balıkçılığı ve balık tüketimi konusunda önemli bilgiler vermektedir. Yukarıda adlarını saydığımız yazarların dışında başka yazarların çalışmalarında da balıklar ve balıkçılık konusunda bilgi bulunmaktadır ancak bunlar sınırlı ve münferit bilgilerdir. Geç Roma ve Bizans dönemi için de bilgi veren kaynaklar bulunmaktadır. Antik yazarların eserlerinin yanı sıra nümizmatik ve epigrafik kaynaklarda da balıklar ve balıkçılık konusunda bazı veriler bulmak mümkündür. Yukarıda bahsettiğimiz kaynaklarda genel bilgilerin yanı sıra Byzantion ve Bosporos Thrakios (İstanbul Boğazı) balıkları ve balıkçılığı konusunda aydınlatıcı bilgiler bulunmaktadır.”¹

¹ Oğuz Tekin, Eskiçağ'da İstanbul'da Balık ve Balıkçılık, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2010, s. 18-19

Beslenme konusunda antik yazarlar ve yazıtların verdiği bilgiler, arkeolojik veriler ile desteklenmekte ve tamamlanmaktadır. En somut ve dolaysız arkeolojik bulgular, besin maddelerinin günümüze ulaşmış kalıntılarıdır. Çeşitli Yunan ve Roma yerleşmelerinde saptanan bu tür buluntular arasında özellikle Campania bölgesi örnekleri önemlidir. Çünkü Vezüv yanardağının M.S. 79 yılında patlaması sonucunda Pompei ve Herculenium gibi vre yerleşmeleri kaplayan küller, pek çok nesne ile birlikte türlü besin maddelerinin fevkalade bir Şekilde korunarak zamanımıza kadar gelmesini sağlamıştır. Öte yandan antik döneme ait mimari buluntular içerisinde yemek odası, mutfak, fırın, yağhane, Őaraphane, lokanta birimleri ile bunlarla ilgili araç, gereç ve kaplar da konu açısından birinci derecede önem taşımaktadır.

GİRİŞ

Tarih, insanoğlunun geçmişini araştıran bilim dalıdır. Tarihin konusu da dünya üzerinde var olan “ilk insan”la başlar. Doğar doğmaz, bir öğrenme ve merak içgüdüsüne sahip olan insanın geçmişini merak etmesi kadar doğal bir şey yoktur. Bu merak; insanı, dünya üzerindeki serüveninin nasıl şekillendiği ve hangi varlık ve etkenlerin insan hayatında etkili olduğu konularını araştırmaya yöneltmiştir.

İnsan hayatını etkileyen pek çok faktör içerisinde hayvanların yeri tabii olarak farklıdır. Tarihi yapmak ve yaşamak konusunda insanların yeryüzündeki hayatı hayvanlardan, hayvanların yaşamı da insanlardan ayrı düşünülemez.

AVCILIK DÖNEMİ

Öncelikle hazırda var olan tabii çevreden faydalanarak hayatını sürdüren erken devir insanının yaşantısında av ve avlanmanın çok büyük yeri ve önemi vardı. Döneminin zorlu şartları içerisinde önceleri av durumunda olan insan, sonradan avcıya dönüşmüştür. İlk insanların (homo habilis) gereksinim duydukları et ihtiyacını karşılamak için önce doğada buldukları hayvan ölümlerinin etlerini yedikleri, daha sonra ise avlanarak hızla et tüketmeye başladıkları düşünülmektedir. Uzun bir dönem boyunca kazandığı tecrübeler sayesinde en büyük hayvanları bile yere yıkabilen üstün bir avcı durumuna gelen insan, sonunda kısmen tabiata egemen olmuştur.²

Batı Avrupa'nın kutup bölgelerinin büyük hayvan avcılarının yaşamı sürülere, sürülerin yaşamı otlaklara bağlıydı. İklimin değişmesi ve yumuşaması sık ormanların oluşmasına yol açınca, bu yiyecek kaynaklarından yoksun kalındı. Büyük sürülerin yok olmaları üzerine, insanın yeni bir yaşam biçimi geliştirmesi gerekti. Mağaraların bırakılmasıyla birlikte, mağaraları kullanmış olan insanların da gittikçe küçülen

² Pascal Picq, Hayvanların En Güzel Tarihi, çev. Bertan Onaran, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2003, s. 68.

sürülerinin peşine takılarak kuzeye ve güneye göç etmek zorunda kaldıkları düşünülmektedir. Batı Avrupa'da ağaçlarla birlikte ormanlık bölgelerde otlanan geyik, sığır gibi hayvanlar belirmiş ve buralarda yaşayan insanlar, muhtemelen bunları avlayarak yaşamının yollarını kısa zamanda öğrenmiş olmalıdırlar.³

Mağara resimlerinden anlaşıldığı üzere, av öncesi yapılan bir takım törenlerin amacı, avın başarılı geçmesini sağlamak olmuştur. Aynı zamanda bu bir av denemesi veya av antrenmanı da sayılabilir. Anlaşıldığı kadarıyla erken dönem insanı avlandığı hayvanı yiyerek, onun gücünü ve becerilerini kazanmış oluyordu. Aynı şekilde hayvan kılığına girmek, onun gibi hareket etmek, o hayvanın kuvvetine kavuşmak anlamına geliyordu. Bu açıdan baktığımızda av, erken toplumlar için sadece geçim kaynağı değil, aynı zamanda bir ritüeldi. Yaşamın devamını ve sonsuzluğunu temin eden ve paralelinde çok sayıda sembolik anlamlar taşıyan uygulamaları gerektiren bir ayindi.⁴

Bazı resimler, o çağdaki insanların yaşadıkları ortamı derinlemesine tanıdıklarını göstermektedir. Neden hayvan resimleri çizdikleri konusu yoruma açık olmakla birlikte, dinsel-büyüsel şaman kültürü, düpedüz sanatsal bir bakışla yaşamın zihinde canlandırılması ya da klanın ayakta canlı kalabilmesi için yapılan doğal gözlemlerin yansımaları olarak açıklanabilir. Bugün geleneksel toplumlarda birçok benzer yan bulunsa da, o çağın insanların düşünme biçimini kafamızda canlandırmamız çok güçtür. Ancak her haliyle insanoğlunun içinde yaşadığı doğal çevreyi resmettiği kesindir. Öte yandan, aynı çağda bile, değişik yerlerde yaşayan insanlar dünyayı farklı biçimlerde anlatmış, tasarlamışlardır. Fransa'da Chauvet Mağarası'nda ve Lascaux'da Cro-Magnon insanları yaşamıştır. Aynı ortamlarda yaşayan bu insanların çevrelerinde aynı hayvanlar vardır. Chauvet sanatçıları, 31 bin yıl önce tehlikeli hayvanların resmini yapmışlardır: Gergedanlar, mamutlar aslanlar, ayılar gibi. Ancak, otobur hayvanların çok azının resmedildiği görülmektedir. Lascaux insanları ise, 17 bin yıl önce özellikle at, yaban öküzü, boğa çizmişlerdir. Tehlikeli hayvan resimlerine ender rastlanır ve mağaranın zor ulaşılan yan kovuklarında rastlanmaktadır. Bizim gibi birer homo sapiens olan bu insanlar, birbirine yakın yerlerde yaşamalarına rağmen avcılık ve toplayıcılıkla yaşamlarını sürdürürken, dünyayı iki ayrı

³ William H. McNeill, Dünya Tarihi, çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 30.

⁴ Mircea Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, C. 1. çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 2.

şekilde betimlemişlerdir. Daha başka yerler ve yine aynı dönemlerde, Avustralyalılar ile ilk Amerikalıların (Paleolitik çağ yerlileri) kaya resimlerinin oldukça değişik olduğu görülmektedir.⁵ (Bkz. Resim -1, 3)

Paleolitik dönemde hayvan çeşitliliğinin yoğun olduğu bölgeler, insan nüfusunun artışında en büyük etmenlerden birini oluşturmuştu. Doğu Akdeniz'deki nüfus yoğunluğu da, bahsi geçen dönemde diğer bölgelere kıyasla daha yüksekti. Bölgenin verimliliği Afrika ve Asya'dan çeşitli hayvan sürülerinin bölgeye yönelmesini sağlamıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen hayvansal buluntuların çeşitliliği bunu kanıtlar niteliktedir. Hayvanların yoğunluğu tarım öncesi insan toplulukları için yaşamsal bir önem taşımaktaydı ve insan topluluklarını kendisine çekmekte gecikmedi. Gıda kaynaklarının zenginliği, geçimleri Pleistosen hayvanlarının avlanmasına ve yenilebilir bitkilerin toplanmasına dayanan insan gruplarının yoğunluğunu önemli ölçüde artırmıştır. Hayvan bulmakta ve avlanmakta çok fazla sıkıntı çekmeyen bölge insanı, kullandığı aletleri de çeşitlendirme yoluna gitmişti. Aynı zamanda daha az riskle daha çok kazanç isteği, aletlerin incelmelerini ve Paleolitik endüstrilerin gelişim sürecine girmelerini sağlamıştır. Bu durumun ilk teknolojik ilerlemelere bir dayanak noktası oluşturduğunu söylemek abartı olmayacaktır.⁶

Mağara ayısı, Orta Kafkasya'daki paleolitik insan gruplarının avladığı temel av hayvanı idi. Fauna içinde ayrıca oklu kirpi, bizon, gergedan ve argali⁷ de vardır. Azıkh mağarasında esas av hayvanlarına ek olarak, Merck gergedanı, Sussenborn atı ve bizon bulunmuştur. Kızıl geyik, karaca, Kafkas yaban keçisi, Avrupa bizonu, vahşi at, Afrika yaban eşiği, mağara aslanı, dağ keçisi, oklu kirpi ve dağ sıçanı da birkaç örnekle temsil edilmektedir. Paleolitik toplumlarında sürekli yerleşme bilinmiyordu. Hareket halindeki Paleolitik avcı grupları, hayvan sürülerinin mevsimlik göçlerini izleyerek yöreden yöreye yer değiştirmiştir. Uzun süre yerleşilen kamp üsleri işlik olarak kullanıldığı gibi,

⁵ Picq, a.g.e., s. 68.

⁶ Pavel Dolukhanov, Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı, İmge Kitabevi, çev. Suavi Aydın, Ankara 1998, s. 125.

⁷ Çiftparmaklılar takımının boynuzlugiller familyasından, bugünkü evcil koyunun atalarından sayılan boynuzlu bir memeli.

çeşitli faaliyetlerinde yürütüldüğü, taş endüstrilerinin çeşitliliğine dayanan kültürler halini de almıştır.⁸

Geç paleolitiğe geçiş, ilk planda kabuklu deniz hayvanları içeren geniş bir gıda kaynakları yelpazesinin tüketimine geçişle kendisini göstermiştir. Bunu izleyen gelişmeler tüketilen hayvan türlerinin sayısındaki artışa karşılık gelmektedir. Bu durum yerleşmenin giderek istikrar kazanması sonucunu vermiştir. Güneybatı Fransa'daki yerleşmelerin ekonomisi, ağırlıklı olarak, faunal kalıntıların % 90'ını oluşturan ren geyiği avcılığına dayanmaktaydı. Kuzey İspanya'da temel av hayvanları, kızıl geyik ve yaban keçisiydi. Geç Paleolitik yerleşmelerin ekonomisi büyük otobur sürülerin avlanmasına dayanmaktaydı. En önemli av hayvanları arasında; mamut, at, tüylü gergedan ve ren geyiği yer almaktaydı.⁹

EVCİLLEŞTİRME

Evcilleştirme; hayvan terbiye etme, bir yaban hayvanının insana alıştırılması, korunma, beslenme gibi işlevlerinden yararlanma, süs olarak veya zevk için beslenmeleri olarak açıklanabilir. Evcilleştirme hayvanların insanlarla bir arada yaşamaları şeklinde de tanımlanabilir. Bu bir arada yaşama, insan zoruyla sağlanmış olmakla beraber hayvanların da buna sessizce boyun eğdiği ve zamanla da isteyerek razı oldukları söylenebilir. Bu tanıma göre evcilleştirme bazı hayvan türlerinde, tabiatlarında doğuştan var olan sürü halinde ve bir başın önderliğinde yaşamak eğiliminden ileri gelmektedir. Evcilleştirme, yararlanma amacıyla hayvanları insanlara alıştırma şeklinde de tarif edilebilir. Bu tarife göre evcil hayvanları ürünlerinden faydalanılanlar (sığır, koyun, keçi, domuz, kümes hayvanları), gücünden faydalanılanlar (sığır, at, eşek, deve) ve dostluklarından faydalanılanlar (kedi, köpek, bazı kuşlar ve akvaryum balıkları) şeklinde örneklendirmek mümkündür.

Fiziksel olarak doğadaki diğer varlıklardan daha zayıf olan insanların, hayvanları avlayabilmeleri ancak teknik ve bilgi ile mümkün olabilmiş ve hayvanların

⁸ Dolukhanov, a.g.e., s. 125-126, 141.

⁹ Dolukhanov, a.g.e., s. 154-155, 157.

davranışlarını gözlemleyen insanlar onlara nasıl daha fazla yaklaşabileceklerini anlamaya başlamışlardır. Hayvanların beslenme ve üreme dönemlerini, onların canlılık faaliyetlerinin temelini oluşturan çeşitli davranışlarını tanımışlardır. Giderek hayvanların evcilleştirilerek kontrol altına alınabileceğini keşfetmişlerdir. Böylece hayvanların evcilleştirilmesi ile avcılık faaliyeti birbiriyle iç içe gelişmiştir. Onlardan yararlanmak için, söz konusu hayvanları yakalayıp yetiştirmek insan için kuşkusuz çok daha uygun olmuştur. Başlıca evcilleştirme süreçlerinin kökeninde av vardır: Tarihöncesi dönemde insanlar, hayvanları izleye izleye, yabanıl hayvan sürülerini kovalaya kovalaya, “kimilerini seçip avlaya avlaya” -özellikle sakat doğmuşları, sürüye fazla gelen ve dışlananlar gibi- hayvanlar konusundaki bilgilerini derinleştirmişler, ilkel bir “ayıklama” biçimi oluşturmuşlardır. İkinci evcilleştirme sürecinin, ilk çiftçiler için tarlalarını “ürün talancısı” otoburlara karşı koruma gereksinimlerinden doğduğunu düşünmek mümkündür. Otoburları çitle çevrili bir yere sürmek tarlaları çitle çevirmekten daha kolay ve yararlı olmuştur. Ayrıca bunu yaparak hem ürünlerini korumuş hem de sonraki ileriki günler için ihtiyaç duyacakları hayvansal gıdaları garanti altına almışlardır.¹⁰

Bazı yırtıcı kuşlar -özellikledoğan, atmaca ve şahin- avcılıkta yararlanılmak amacıyla evcilleştirilmişlerdir. Suriye’deki “Neolitik II” yerleşmeleri koyun ve keçinin evcilleştirilmesine tanıklık eden en eski evredir. Böcekler içinde evcilleştirilmiş sadece iki tür vardır. Cilalı taş devrinde evcilleştirilmiş olan bal arısı ve milattan önce 3000 yıllarında Çin’de evcilleştirilen ipek böceği bunlar arasında sayılabilir. Ürdün’deki Ayn Gazal yerleşmesinde, hayvan varlığı kalıntılarının incelenmesine dayanarak kaydedilmiş 52 hayvan türünden, keçinin dışında tümünün yabancı olduğu sonucuna varılmıştır. Aynı zamanda ortaya çıkarılmış hayvan kemiklerinin hemen hemen yarısının keçiye ait olduğu ve güvenilir tahminlere göre, hayvansal besin ihtiyacının yaklaşık yarısının keçi etinden sağlandığı saptanmıştır.¹¹ (Bkz. Resim- 63, 64)

Hayvanların tabii çevrelerinde özgür yaşarken, tutsak edilerek evcilleştirilmeleri, insan eliyle bakılıp beslenmeleri ve insanın kurallarına göre yaşamaya alıştırmaları zaman ve emek gerektirmiştir. Her geçen gün bilgi ve tekniğin

¹⁰ Picq, a.g.e., s. 80.

¹¹ Dolukhanov, a.g.e., s. 226-227.

gelişimi büyük sürüler halinde yaşayan hayvanların da evcilleştirilebilmesini sağlamıştır. İlk evcilleştirilen çiftlik hayvanları; koyun, sığır, keçi ve domuzdur. Sürü halinde yaşayan hayvanların evcilleştirilmesi, insanlara pek çok bakımdan fayda sağlamıştır. İlk olarak bu hayvanlar insanın önemli bir besin kaynağı olmuştur.¹²

Hayvanları evcilleştirme faaliyetleri başlangıçta çok sınırlı bir şekilde yürütülmüş olmalıdır. Sürü halinde yaşamayan, avcılık faaliyetinde insana yardımcı olabilecek çeşitli hayvanlar ilk evcilleştirilenler oldu. Bu nedenle 10 bin yıl kadar önce faaliyetlerinde insanoğluna yardımcı olması için ilk evcilleştirilen hayvan köpek olmuştur. Daha sonra bunu keçi, koyun, sığır, domuz ve atın evcilleştirilmesi takip etmiştir. Kediler, köpeklerden binlerce yıl sonra evcilleştirilmişlerdir. Bağımsız yaradılışlı olmaları belki buna bağlanabilir. Kedilerin fare gibi zararlı kemiricilerden kurtulmak amacıyla evcilleştirildikleri eski Mısırlılardan kalma belgelerden anlaşılmaktadır. Köpek ve atın dışındaki hayvanlara bakılınca ortak başka özellikler de görülmektedir. Bir bölgeye bağlı kalmadan geniş sürüler halinde yaşayabilmek, değişik türden bitkilerle beslenebilmek ve kolay avlanabilir olmak. Tabii bu ilişkide karşılıklı menfaat da söz konusudur. İnsan avcılaşarak, öldürülen hayvanın etini paylaşarak, doğa ve yaşam üzerinde belli bir güce kavuşmuş, toplumsal ilişkiler yaratmıştır. Hayvanlar ise evcilleşerek, insan uygarlığına gelişme, değişme, yabancı doğanın o güne dek dayattığı anlık gereksinmeden kurtulma olanağını vermiştir.¹³

Eski Mısır'da antiloplar ve sırtlanlar, Ortaçağ'da ise sansarlar evcilleştirilmeye uğraşılmış, bu iş başlangıçta umut verici olmuşsa da sonradan vazgeçilmiştir. Birçok hayvan, insan gerek duymadığı ve binlerce yıl sabır gösteremediği için de evcilleştirilememiş olabilirler. Eski Mısır'daki ceylanla sırtlan, ya da Romalılarda ve ortaçağda kemirgenlere karşı kullanılan genetta ve karayılan gibi, evcilleştirilmesinden vazgeçilmiş hayvanlar olmuştur.¹⁴

Tarım toplumu olan Hititlerde hayvan yetiştiriciliğinin önemi metinlere de yansımıştır. Kemik buluntularının da göstermiş olduğu gibi hayvan tanımıyla çoğunlukla sığır ve koyun kastedilmiştir. Tarihi metinlere göre, boyunduruk altına

¹² Gordon Childe, Tarihte Neler Oldu, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 48.

¹³ Picq, a.g.e., s. 73.

¹⁴ Picq, a.g.e., s. 78.

girmiş bölgelerden alınan esirlerin yanı sıra bu hayvanlar da Hititlerin en önemli ganimetleriydi. Ehli hayvanlar çitlerle çevrili alanlarda ya da ahırlarda tutulurdu. Küçükbaş hayvanlar, , büyükbaş hayvanlar, sığır ahır, hayvan damı, domuz damı ifadelerine Hitit metinlerinde rastlanmaktadır.¹⁵

Hititçe çivi yazılı belgelerde, “koyun”, “sığır”, “keçi”, “domuz”, “eşek”, “katır”, “at”, “köpek” gibi, insanların çeşitli ürünlerinden ve gücünden faydalandıkları evcil hayvanların isimleri geçmektedir. Bu hayvanların farklı tür ve cinsleriyle ilgili olarak metinlerde sayısız kayıt bulunmaktadır. Hayvancılığın Hitit ekonomisinde önemli yer tutması sebebiyle Hititçe belgelerde hayvanların adı sık sık geçmektedir. Sadece ekonomik değerleri dolayısıyla değil, tanrıya sunulan kurban hayvanları olmalarından dolayı da din içerikli belgeler ve bayram törenlerini konu alan belgelerde hayvan isimleri yer almaktadır.¹⁶

Evcilleştirme sürecinin devam edebilmesi için, ister istemez durmadan yenilenen, özen gösterilen, sürekli bir süreç olması gerekir; yoksa hayvanlar hemen yabanilaşabilir. Bu sürekli eylem; bir hayvanın yetiştirilmesi, iklim değişikliklerinden, avcılardan ve hastalıklardan korunması, beslenmesi, üremesinin kolaylaştırılıp denetlenmesiyle yürütülür. Ayrıca evcilleştirmenin koşulları; evcilleştirilen hayvanın türüne, insanın bu hayvanı nerede kullanacağına bağlı olarak değişir. Uzun süre Ortadoğu'nun, özellikle de “Mümbit Hilal” bölgesinin evcilleştirmenin yapıldığı belli başlı yerlerden biri olduğu düşünülmüştür. Ancak yapılan arkeolojik çalışmalar evcilleştirmenin hemen hemen eşzamanlı olarak dünyanın çeşitli bölgelerinde ve aynı zamanda Amerika'da da gerçekleştiğini ortaya çıkarmıştır. Daha sonra göçler, evcilleştirme tekniklerinin yaygınlaşmasına ve kimi türlerin bütün anakaralara dağılmasına yol açmış olmalıdır. Bununla birlikte, özellikle Afrika ve Okyanusya'da bazı bölgeler, hayvan evcilleştirme konusunda diğer bölgelere göre geri kalmıştır.¹⁷

¹⁵ Tolunay Sandıkcıoğlu, Hititler Döneminde Beslenme ve Yeme-İçme Alışkanlıkları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 31.

¹⁶ Turgut Yiğit, Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban, Belleten 56/247, Akara 2002, s. 180.

¹⁷ Picq, a.g.e., s. 79.

TARIM VE ÇİFTÇİLİK

Günümüz terminolojisinde tarım, insanlara besin maddeleri ve ham madde sağlamak amacı ile bitki ve hayvanların biyolojik üretim yeteneklerini planlı ve yönlendirilmiş şekilde kullanmaktır. Bir zamanlar hayal bile edilemeyen bazı gelişmelerin günümüzde rutin hale gelmesi, insanın, tabiatı sezgilerine dayalı olarak incelemesi ve deneme-yanılma yöntemi ile doğanın sırlarını açığa çıkarmasıyla mümkün olmuştur.¹⁸

Tarımın kökeni bugün hala kesin olarak bilinmemektedir. Tarımda kullanılan bitkilerin ve hayvanların -mesela, tohum veren yenilebilir otlarla, boynuzlu sığır ve benzerlerinin- birbirine yakın birkaç türle sınırlı olması, tarımın belirli bir dönemde ve Orta Doğu'da başladığını düşündürmektedir. Ayrıca tahıl bitkilerinin yetiştirilmesi ile hayvanların evcilleştirilmesinin her zaman bir arada mı gittiği belli değildir. Genel olarak günümüzden 10.200-10.300 yıl önce erken neolitik dönem yerleşmelerinin birçoğunda, özellikle de Doğu Akdeniz yerleşmelerinde ve mümbit hilal çevresinde tohum kalıntılarına rastlanmakla birlikte, hayvansal besinler, avlanma yoluyla karşılanmaya devam etmekteydi.¹⁹

İnsanlık tarihi neredeyse tamamıyla beslenme enerjisine dayalı uğraş için verilen mücadelenin bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda hayatın her alanındaki faaliyetler toprağın işlenmesi ve hayvan yetiştiriciliğine dayanmıştır. İnsan-tarım arasındaki ilişkinin temeli, toprakla birlikte bütün yeryüzünden yararlanmaya dayanmaktadır. Tabii olarak yiyecek alanlarının tükenmesi ve insan topluluklarının sık sık besin ihtiyacını karşılamak için savaşmaları, onları yeni arayışlara sürüklemiştir. Böylece ihtiyaç duyulan besin maddelerinin üretimi için birtakım tarım teknikleri gelişmeye başlamıştır. Sümerler döneminde karasabanın kullanıldığı, Tevrat'ta öküz ve

¹⁸ İbrahim Ortaş, "Bilim Tarihi içinde Tarım Tarihinin Yeri ve Önemi", Üniversite ve Toplum Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, Ocak 2005. s. 1-9. <http://www.universite-toplum.org>

¹⁹ Dolukhanov, a.g.e., s. 205-213; Ortaş, a.g.m., s.1-9.

sabandan bahsedildiği düşünülürse ilk tarım teknolojisinin en azından 4000 yıldan daha önce başladığı söylenebilir.²⁰

Sabanın icadı, insan yaşamının içeriğini ve gidişatını büyük oranda değiştirmiştir. M.Ö. 3000'den önce insanlar, hayvanların gücünün tarım işlerine nasıl koşulacağını öğrenmişlerdir. Bu durum, insan hayatında önemli sonuçlar doğurmuştur. Tahıl yetiştiriciliğiyle hayvan besleyiciliğini birbirlerine bağımlı kılarak, Ortadoğu tarım biçimine, öteki tarım biçimlerine karşı önemli üstünlükler kazandırmıştır. Toprağın sabanla sürülmesi insanlara, çapalarla ve sivri sopalarla işlediklerinde umabileceklerinden çok daha geniş toprakları işleyebilmelerine imkân sağlamıştır. Bu, Ortadoğu çiftçilerinin önemli miktarda yiyecek fazlası üretmeleri sonucunu doğurmuştur. Bu toplumlarda hayvan gücü insanın kas gücünü öylesine etkin bir biçimde desteklemeye başlamış ve böylece farklı iş kolları ve uzmanlık alanlarının belirmesiyle ilk uygar toplumlar Ortadoğu'da serpilmeye başlamıştır.²¹

Avcılık ve toplayıcılık ekonomisinden sonra, Anadolu'da tarih boyunca geçim kaynağının temelini tarım ve hayvancılık oluşturmuştur. Arkeolojik kazıların sonuçlarına bakılarak, Anadolu topraklarında tarımın ve hayvancılığın gelişimi izlenebilmektedir. Yazının bu topraklarda kullanılmaya başlanması ile birlikte de yine geçim kaynağının temelini oluşturan tarım ve hayvancılığın Anadolu kültüründeki yerini yazılı kaynakları, resim ve kabartmaları inceleyerek öğrenebilmekteyiz.²²

Hititler döneminde sığır, domuz, keçi, koyun, at, eşek, köpek ve belki de manda yaygın olarak yetiştirilen hayvanlardı. Ayrıca arılar da önemliydi. Çeşitli yerleşmelerde tarım araçları bulunmuştur ve metinlerde “çiftlik, ağıl, ahır, domuz ahır, keçi ağılı, harman yeri, odunluk, meyve bahçesi, çayır, arı kovanı, tahıl ambarı, değirmen taşı, su oluğu, saban, bel, el arabası ve koşum takımı” gibi tarım sözcüklerine rastlanmaktadır.²³

²⁰ Ortaş, a.g.m., ss.1-9.

²¹ McNeill, a.g.e., s. 51.

²² Yiğit, a.g.m., s. 180.

²³ J. G. Macqueen, Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Arkadaş Yayınları, Ankara 2001, s. 106.

İşler ve Günler adlı eserinde Hesiodos'da, bize o dönem tarım ve çiftçiliğine ait önemli bilgiler vermektedir. Eserde, günümüz Anadolu çiftçisi ve çobanı ile ilgili bağlantılar bulmak mümkündür.²⁴

*“İşe koyulmadan turnanın sesini bekle:
Bulutların ardından gelsin her yılki çılgılığı,
Ekin zamanı o haber verir,
Yağmurlu kış günleri onunla başlar.
Turnalar öttü mü gökte,
Öküzü olmayanın yüreği sızlar”²⁵*

Bu dizeler, turna ve ekip biçme dönemleri arasında kurulan bağı bize göstermektedir. Turnalar “Tarıma elverişli, iyi günlerde, dönemlerde görünür. Acı soğuklarda, kara kışta, daha doğrusu ekip biçmeye elverişli olmayan dönemlerde turna da ortalıkta pek dolaşmaz. Onun yaşamasına, geçinmesine uygun gelen dönemler havaların değiştiği, tarım yapıldığı günlere denk geldiğinden halk turna ile ekin dönemleri arasında bir bağlantı kurmuştur.²⁶

“Bir evin olsun, bir karın, bir de öküzün”²⁷

Bu dizede dile getirilen düşüncede, bugün Anadolu köylerinde, özellikle ev kurma konusunda, yaygındır. Bir erkeğin ev kurabilmesi için karısı, bir de öküzü olma gereği vardır. Yoksul köylüler ise ahırda tek öküz besler. Tarla sürerken harman yaparken öteki öküzü komşudan alır. Gerekliğinde, kendi öküzünü de komşuya verir. Buna Anadolu halk dilinde “tekçilik” denir. Komşudan tek öküz almak, komşuya tek öküz vermek anlamına gelir bu söz ve kadınlara da uygulanmıştır. İki komşu kadın birleşerek iş görürse buna tekçilik derler. Bu kadınlar bir gün kendine, bir gün komşusuna, tekçilik yaptığı kimseye, gider çalışır.²⁸

*“Beklersin guguk kuşu öter
Meşenin dalları arasında
İnsanların yüzü güler koca dünyada
Zeus üç gün üç gece yağmur yağdırır
Öküzün ayağı birkaç parmak sulara batar.
Ancak o zaman son güne kalan çiftçi*

²⁴ S.Eyuboğlu, A.Erhat, Hesiodos Eseri ve Kaynakları, TTK, Ankara 1991, s. 147.

²⁵ Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 156.

²⁶ Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 96.

²⁷ Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 155.

²⁸ Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 145.

İlk günde işe başlayana yetişebilir.”²⁹

Anadolu’da guguk kuşunun ötmesi; acı kıştan çıkışı, ekin ekmenin ikinci dönemini bildirir ve genellikle uğurlu kabul edilir. Güz aylarının sonunda, kara kış bastırmadan, ekinini ekemeyen çiftçiler, yaz aylarına giriş günlerinde guguk kuşunun ötüşünü, yağmurlu, tarıma elverişli günlerin gelişini beklerler. Toprağın en verimli ve yumuşak olduğu zaman, don denen buzlaşmadan kurtulduğu dönemdir. Guguk kuşu genellikle baharın, iyi günlerin gelişini, keskin soğukların bitişini bildirir. Yaygın inanca göre mart ayı başlarında ötmeye başlar. Halk dilinde guguk kuşuna “gugo” denir.

*“Gene geldi yaz başı
Bağırüyü gugolar
Ananılan babani
Alsun derin kıyular.”*

Anadolu halkının guguk kuşu ile ilgili inancını Hesiodos’da biliyor olmalıydı. Tarım işlerinin uygun günlerini onun ötüşüne bağlarken, Anadolu halkı ile belli inanç düzeyinde birleşmektedir.³⁰

*“O zaman atılır ışığa doğru Pandion’un kızı
İnce, keskin çığlıklı kırlangıç:
Yeni bir haber gelmiştir artık insanlara..”³¹*

Kırlangıç ise Anadolu halkına ilkyazın geldiğini bildirir, onun ötmesi sıcakların başladığını, ekinlerin büyümeye, toprağın içinden buğular çıkmaya yüz tuttuğunu gösterir. Bundan dolayı kırlangıç köylüler ve çiftçiler tarafından uğurlu sayılırdı.

Ayrıca tarlalarda, bahçelerde salyangozların ortaya çıkışı da ekinciler, bağ bahçe, tarla işleriyle uğraşanlar için toprağın yumuşadığını, kazılmaya elverişli olduğunu göstermektedir. Sebzeler daha çok bu sıralarda ekilmektedir.

*“Evi sirtında gezen salyangoz
Gökte Ülker yıldızı görünür görünmez
Topraktan bitkiler üstüne çıkmaya başladı mı
Bağları çapalama zamanı gelmiştir artık.”³²*

²⁹ Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 158.

³⁰ Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 96-97.

³¹ Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 160.

³² Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 160.

Genellikle yaylalarda, koyunları ayın ortalarına doğru, gökteki ayın en parlak olduğu dönemde, onbiri ile ondördü arasında kırparlar. “Aysız koyun kırılmaz” diye koyuncular arasında yaygın bir inanç vardır. Bu da ayın, Hesiodos’un belirttiği günlerine denk gelmektedir.³³

*“Onbirinci, onikinci günlerin ikisi de iyidir
Hem koyun kırmak, hem ekin ekmek için.”³⁴*

Homeros’un İlyada ve Odysseia destanlarında çobanlığa ve hayvan yetiştiriciliğine ait bilgiler göze çarpmaktadır. Mesela Telemakhos’un ağzından Homeros, aşağıda verilen dizelerde buna güzel bir örnek vermektedir.

*“Uslu akıllı Telemakhos ona karşılık dedi ki:
Değerli kupayı alırım yalnız armağanlarından
Ama atları götüremem İthake’ye
Onlar burada seninle kalsın daha iyi
Sen kralısın engin bir ovanın
Bol bol yonca yetişir bu ovada
Yabani yulaf, buğday yetişir, bereketli ak arpa,
Oysa ne geniş koşu alanları var İthake’de
Ne de at beslemek için çayırlar var.
Benim adam keçi besler,
Severim onu at besleyen topraklardan çok
Gelmez at koşturmaya bizim adalardan hiçbiri
Ne çayır vardır oralarda ne çimen..”³⁵*

Herodotos’un verdiği bilgiler doğrultusunda da dönemin çeşitli halklarının, çiftçilik ve hayvancılıkla ilgili adetleri hakkında fikir sahibi olmak mümkündür. Örnek vermek gerekirse, Mısır ülkesinden bahsederken şu bilgileri bize aktarır; “*Toprağı ekip biçmezler.. Toprağı sabanla sürmek ve bellemek zahmetine girmiyorlar öbür insanların ekmeklerini çıkarmak için katlandıkları ağır işlerden hiçbirini yapmıyorlar; ırmak kendiliğinden çıkar yatağından, tarlaları basar, sular, sonra çekilip yatağına döner, o zaman herkes çıkıp tarlasına tohum serper, arkasından domuzları salar tarlaya, bunlar toprağı çiğneyerek tohumu toprağına gömerler ve artık hasat zamanını beklemekten gayri yapacak şey kalmaz; o zaman da ekini sapından gene domuzlara çiğneterek ayırtırlar, sonra kaldırırılar.*”³⁶

³³ Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 100.

³⁴ Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 167.

³⁵ Homeros, Odysseia, IV. 600-610.

³⁶ Herodotos, Herodot Tarihi, II. 14.

Varro, De Re Rustica'da, tarım ve çiftçilik faaliyetlerinin birlikte yürütülmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Varro'ya göre, tahıl üretimi ve arazinin uygunluğu, hayvan besiciliği için en başta önem verilmesi gereken faktörlerdir. Varro, bir çiftlik sahibinin bu konular hakkında bilgili ve donanımlı olması gereği üzerinde durmuştur. Ona göre uygun ortam ve şartlarda, alt yapısı düzgün oluşturulan bir çiftlik, tavşan barakaları, kümes hayvanları, sığır, at, domuz yetiştiriciliği gibi çeşitli hayvanları bir arada barındıran ek besicilik faaliyetleriyle birlikte oldukça gelir sağlayan bir uğraşı halini almıştır.³⁷

İlk bakışta konuyla doğrudan bağlantılı olmadığı düşünülse de yazının icadı da, insanoğlunun tarım ve hayvancılıktaki gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Yazı, insanın yaşamını daha iyi sürdürmesi için sorgulayarak öğrenmesini ve öğrendiklerini tekniğe dönüştürmesini sağlamış, üretimi arttırmıştır. Diğer taraftan bu gelişme, gıda üretemeyen ve ticaretini yapan şehirlerin doğmasına neden olmuştur. Yazı, matematik, hukuk, madencilik, gemicilik, ticaret, para ve pazar ekonomisi, eğitim, işbölümü, doğal çevreden daha fazla yararlanma, yeni enerji kaynaklarının bulunup kullanılması ve kentleşme, tarım devrimiyle başlamış ve belli merkezlerden bütün dünyaya hızla yayılmıştır. Artan nüfusun beslenme ihtiyacının karşılanması bile beraberinde getirdiği sosyal sorunlarla insanın yeni yönetme modellerini geliştirmesine yol açmıştır. Bu anlamda, geçmişten geleceğe insanın yaşam mücadelesini sistematik bir şekilde inceleyen tarih bilimi, bir anlamda "tarım" tarihidir.³⁸

ÇOBANLIK

Çobanlık özellikle kurak iklim özelliği gösteren coğrafi alanlarda toplulukların temel ekonomik faaliyeti haline gelmiştir. Orta Asya ve Orta Doğu toplumlarında çobanlık temel ekonomik faaliyet olarak yaygınlaşmıştır. Bu bölgelerde yaşayan bazı insan toplulukları ise küçük çaplı bahçe tarımıyla hayvancılığı birlikte yürüten karma topluluklardı. Tarımın ilk başladığı dağlık ve tepelik alanın kuzeyinde bulunan Avrasya'nın büyük bozkır bölgelerindeki geniş otlaklar, evcilleştirilmiş hayvan

³⁷ Marcus Terentius Varro, De Re Rustica, Loeb Classical Library, 1934, II, 309-311.

³⁸ Ortaş, a.g.m., ss.1-9.

sürülerinin yaşamasına özellikle uygun yerlerdi. Bu durumda, bozkırın avcıları, ilk çiftçilerce geliştirilen bir dizi uğraşıyla karşılaştıklarında, tahıl tarımının gerektirdiği yorucu ekme biçme işlerini benimsemeyip, hayvan evcilleştirmeyi benimseyerek, coğrafya çevrelerine etkin bir uyum gösteriyorlardı. Böylece, tarımın ne olduğunu bilen, ama onu hor gören kendine özgü bir çoban yaşam biçimi ortaya çıktı. Dağların güneyinde, daha sıcak ve daha kurak olmakla birlikte, otlakların, Arap Yarımadası'nın büyük yayı boyunca çölü renklendirdiği kuzeyin bozkırına benzer bir çevre vardı. Bu bölgede de çobanlık, neolitik çiftçilik tekniklerinin bir çeşitlemesi olarak gelişti. Güney bölgesinde evcilleştirilen hayvanların çeşitleri, kuzeyde yeğlenen iri hayvanlardan farklıydı. Koyunlar, keçiler ve eşekler, yarı çöl ikliminde yaz ayları çekilen yem kıtlığına iri yapıları kuzey bozkırının soğuk kışlarını ölmeden geçirmelerinde yardımcı olan sığırlardan ve atlardan daha iyi dayanabilmiştir. M.Ö. 3000'den önce çoban yaşamı sürdürenlerin sayısı muhtemelen pek fazla değildi. Bu tarihten çok sonraları bile, bozkırda çobanlık yaşamına tam bir uyum görülmemektedir.³⁹ (Bkz. Resim-52)

Çoban toplulukları, hayvanları için ot ardında koşarken birbirlerinden oldukça uzak bölgeler arasında dolaşarak gezici bir yaşam sürdürmeleri bakımından avcılara benziyorlardı. Hepsinden öte, koyun ve sığır çobanları, sürülerini, ister hayvanlar, ister başka insanlar olsun korumak zorundaydılar. Böyle yaşam acil durumlarda tüm topluluğun komutasını eline alabilecek bir şefe ihtiyaç duymuştur. İlk çiftçi topluluklar oldukça barışçı ve eşitlikçiyken, aralarındaki bu zıtlık çobanlara, çiftçilerle herhangi bir askeri çatışmada açık bir üstünlük vermiştir. İnsanlığın Eski Dünya'da bundan sonraki tarihi, çiftçiliğin imkân verdiği sayısal üstünlükle, çobanlığın gerektirdiği siyasal-askeri üstünlük arasındaki etkileşim çevresinde dönüp durmuştur.⁴⁰

Bahsi geçen etkileşim ve yaşam tarzı, dönemin toplumlarının inanç dünyasında da yerini bulmuştur. Sümerlerde bereket tanrıçası İnanna ile çoban olan Dumuzi'nin evlenmesi ile ilgili hikâyeler vardır. İnanna kendini yaban ineği olarak tanımlamaktadır.

³⁹ McNeill, a.g.e., s. 49.

⁴⁰ McNeill, a.g.e., s. 50.

Dumuzi ise koyun ve oğlakla sembolize edilmiştir ve bu hayvanlar Dumuzi ile özdeşleşmiştir.⁴¹

Hititçe çivi yazılı belgelerde ise çobanlıkla ilgili bilgilerin sınırlı olduğu görülmektedir. Adı geçen belgelerde "çoban", "koyun çobanı", "sığır çobanı", "at çobanı", "keçi çobanı", "domuz çobanı", "çobanların başı", "çobanların büyüğü", gibi sözcüklere rastlamak mümkündür. Ayrıca, hayvanlarla ilgilendikleri tespit edilen "hasat işçileri"nin de bulunduğu metinlerden anlaşılmaktadır.⁴²

Başkent dışındaki bir üst düzey görevliden krala gönderilen mektupta koyun çobanları ve sığır çobanları kırsal alandaki asıl işlevleriyle yer alırlar. Mektupta üst düzey görevlinin düşmanın kendi bölgesine sızdığından bahsettiği anlaşılıyor. Koyun çobanları ve sığır çobanlarının yalnız bırakılmamasından söz edilmesi, bunların düşmanın varlığı dolayısıyla serbest bırakılmadıklarını akla getirmektedir. Aksi halde hayvanlar düşmanın eline geçebilirdi.⁴³

Hitit kanunlarınının 80. maddesinde, bir koyunu kurda kaptıran kişinin, koyunun etini sahibine teslim etmesi gerektiği, ancak derisini kendisinin alacağı belirtilmektedir. Burada söz konusu kişinin çoban olabileceği akla gelmektedir. Yorumlanması güç olan bu kanun maddesinde, her ne kadar açıkça ifade edilmese de, hayvancılığın ve dolayısıyla çobanlığın önemli bir yer tuttuğu Hitit toplumunda, bir takım sorumluluklarının kanunlara yansiyabildiği görülmektedir.⁴⁴

Antik Dönem Yunan tarımı ve hayvancılığı hakkında bize en önemli bilgileri sağlayan kaynaklardan biri daha önce bahsi geçen Hesiodos'un İşler ve Günler adlı eseridir. Fakat Musaların ona seslenişine ait ilk dizelerde, Musalar tarafından çoban olmakla aşağılanır ve kendilerinin bir aşağılık çobana bile güzel ezgiler söyletecek yetenekte olduklarını vurgularlar;

"Bir güzel ezgiyi onlardan öğrendi Hesiodos bir gün

⁴¹ Helmut Uhlig, Tarihın Başlangıcında Bir Halk Sümerler, çev. Nilgün Ersoy, Telos Yayıncılık, İstanbul 2006, 123.

⁴² Yiğit, a.g.m., s. 180-184.

⁴³ Yiğit, a.g.m., s. 183.

⁴⁴ Yiğit, a.g.m., s. 185.

*Ulu Helikon'un yamaçlarında koyun güderken,
İlkin şu sözleri söylediler bana
Kalkanlı Zeus'un kızları, Olympos'un tanrıçaları:
"Siz ey kırlarda yatıp kalkan çobanlar,
Dünyanın yüz karası zavallı yaratıklar!"⁴⁵*

Homeros'un İlyada destanında ise, çobanlık ve hayvan sahipliği veya çobanlığa ait özellikler, Hesiodos'tan farklı olarak birçok yerde destanda adı geçen kralları veya kahramanları övmek ya da hayvan sürüleriyle zenginliklerini ve güçlerini gözler önüne sermek için kullanılmıştır. İlyada'yı Türkçe'ye çeviren Azra Erhat, "Akha kralları bizim dünyamızdaki krallara hiç benzemezler bir bakıma. Bu krallar saraylarda yan gelip oturmazlar, işleri güçleri de yalnız savaşmak değil. Dağa çıkıp sürülerine çobanlık ederler, atlarını ahırlarda tımar ederler, onlara yem vermek hem kendilerinin hem karılarının işidir. Sapan sürerler, yemek pişirirler, silahlarını kendileri bilerler. Homeros onlara, "*poimon laon*" yani halkların çobanı, erlerin güdücüsü diyor. Bu sözü tam anlamında almalı: Bu krallar birer çoban birer çiftçidir. Şu ya da bu dağda sürülerini beklerken bir tanrıçanın dikkatini çekmiş birçok kral ve yiğidin sözü geçer İlyada'da, Ankhises'le tanrıça Aphrodite'nin oğlu Aineias böyle bir kır sevişmesinin ürünüdür. Kralların varlığı da sürülerinin sayısı ile ölçülür. Odysseus'un Odysseia'da anlatılan sürüleri 30.000 baş hayvan tutmaktadır. Kralların günlük işleri dışında bir de dinsel görevleri var: Tanrılara adak adamak, yalvarmak, kurban kesmek ona düşer. Bu görev bütün görevlerinin başında gelir. Hayvan sürüleri de bol olduğundan, tanrılara yüz sığırlık, yüz koyunluk kurbanlar kesmesi işten bile değildir. Homeros dünyasında başrahip, kralın kendisidir. Öbür rahipler ya kralın oğulları ya da akrabalarıdır." ifadeleriyle eski Yunan dünyasında insan, hayvan ve çevre ilişkisini çarpıcı bir şekilde açıklamaktadır.⁴⁶

Roma dünyasının farklı bölgelerinde ve Roma dönemi Anadolu'sunda da hayvan yetiştiriciliği ve çobanlık, önemini kaybetmeyen bir uğraş olarak karşımıza çıkmaktadır. Palaz Erdemir, bu coğrafyadaki çobanlık faaliyetleri ve bu faaliyetlerin ön plana çıktığı bölgeler hakkında "Anadolu'nun çeşitli yerlerinde koyun yetiştiriciliğinin özellikle bahar ve yaz aylarında yaylalardaki otlak ve meralarda gerçekleştirildiği ve bu durumun Antikçağ'da da devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan Laodikeia, Hierapolis

⁴⁵ Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 143,144.

⁴⁶ Homeros, İlyada, çev. Azra Erhat/A.Kadir, Can Yay., İstanbul 2004. ss. 48-49.

ve Kolossaili çobanlar, sadece bu üç kentin çevresindeki alanlarda değil, dağların kendilerine geçit verdiği her alanda hayvanlarını otlatmış olmalıdırlar. Mesela çobanların Aphrodisias gibi Trapezopolis, Attouda, Tripolis, Hydriale ve Karura gibi diğer coğrafi bağlantısı olan kentlerin otlak ve meralarından da faydalandıkları düşünülebilir. Bölgede yer yer dağlık tepelik alanlarda tespit edilen ve antik dönemden günümüze kadar geldikleri düşünülen taşlar içine oyulmuş çoban barmakları ve koyun ağılları da koyun yetiştiriciliğinin bu şekilde yapılmış olabileceğini ortaya koymaktadır” demektedir.⁴⁷

Yine Palaz Erdemir, bahsi geçen bölgelerde çobanlık faaliyetlerinin dini boyutu ve önemi hakkında “Herakleia Salbace’den ele geçen ve tamamıyla bölgeye özgü bir tanrı olan Zeus Ktesis (Ktesios) Patrios’a ait bir rölyef üzerinde, tanrı önde koyunlarına çobanlık eder vaziyette tasvir edilmiştir. Bir başka mezar steli üzerindeki rölyefde ise, Zeus Ktesis Patrios, üzerinde yünden bir çoban kıyafeti, sağ elinde kartalı, sol elinde asası ile birlikte betimlenmiştir. Antikçağ’da bölge halkı, Hekate’nin, insanlara kızdığı zaman sığır, keçi ve koyun sürülerinin sayısını azaltmasından çekinmiş sürülerini çoğaltması için ondan yardım beklemiştir.”⁴⁸ ifadelerini kullanarak, Hierapolis ve çevresinde koyun yetiştiriciliğinin dini anlayışa nüfuz edecek kadar önemli olduğunu da ortaya koymaktadır.

Hemen hemen aynı çağda, Orta Asya’daki Turan topluluklarında da çobanlığın önemli bir yeri olduğu görülür. “Atlı Göçebe Medeniyeti” adı verilen hayat tarzının merkezinde başta at olmak üzere hayvan sürülerini otlatma gereği vardır ve Türkler bu dönemde hayvancı bir kavim olarak tanınmaktadırlar. Elimizdeki en eski kaynak olan Oğuz Kağan Destanı’na bakıldığında, destanın kahramanı olan olağanüstü yapıdaki insana layık görülen işlerin başında “At sürülerini gütmek ve av avlamak” gelir.⁴⁹

Tabiat şartları dolayısıyla Türkler hayvan yetiştiricisiydiler. Bu nedenle de hayvancılık ve çobanlık, Orta Asya Türk ekonomisinin temelini teşkil ediyordu. Anadolu’yu fetheden Türklerde de durum aynıydı. Çin kaynaklarının dediklerine bakılırsa Çin sınırlarına komşu yerlerde yaşayan Türklerin ellerinde sayıları yüz binleri

⁴⁷ Hatice Palaz Erdemir, “Antikçağ’da Hierapolis ve Çevresinde Koyun Yetiştiriciliği ve Yan Sektörleri”, Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler, Denizli, 6-7-8 Eylül 2006, s. 28.

⁴⁸ Palaz Erdemir, a.g.m., s. 28.

⁴⁹ Ergin, a.g.e., s. 1.

bulan ve hatta milyonları aşan hayvanları vardı. Çin tarihleri Orta Asya Türkleri için, göçebe deyimini kullanmıyorlardı. Onlara göre Türkler, “*Otlar ile suları takip ederek*” yaşarlardı. Bunun da çok önemli ekonomik bir anlamı vardı; Türkler bir yere yerleşemedikleri için değil, hayvanlarına ot ve su bulmak için dolaşıyorlardı. Arabalar üzerinde veya atlarla taşıdıkları çadırlarını, hayvanlar için elverişli yaylalara götürür ve mevsimlere göre yer değiştirirlerdi.⁵⁰ Bu durum zamanla yazı ve kışı farklı yerlerde geçirme gereksinimini ortaya çıkarmış ve Türklerde “kışlak” ve “yaylak” hayatı oluşmuştur. Türkler kışın kalınacak yere *kışlak*, *kışlag* derlerken, *yaylak* kelimesini ise yazın kalınan yer manasında kullanmışlardır. Hayvancılık, Türklerin sosyal hayatlarına düzen veren bir disiplindi. Öyle ki, bu hareketli medeniyete dâhil olan insanlar aynı zamanda görülmemiş derecede bir vücut kuvvetine, canlılığa, sağlamlığa ve savaş kabiliyetine de sahiptiler.⁵¹

⁵⁰ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları II, MEB, İstanbul 1971, s. 13.

⁵¹ Ögel, a.g.e., s. 39.

I.BÖLÜM GÜNLÜK HAYAT VE HAYVANLAR

ANTİK DÖNEMDE EV HAYVANLARI

*“Başkaları evlerinde hayvanlardan ayrı yaşarlar,
Mısırlılar evlerini hayvanlarla paylaşırlar.”⁵² Herodotos-Historiai*

Günümüz dünyasında, ev yaşantısında, insanın yanında evcil hayvanların yeri tartışılmazdı. Yalnızlık, sahiplik, şefkat duygularının giderilmesi ve eğlence amacıyla insanlar evlerinde hayvan beslerler. Çoğu zaman, bir evcil hayvan, aile bireylerinden biri olarak bile görülür ve ev ahalisinden biri kadar sevilir. Hayvanların yaşamları sırasında verdiği mutluluk ne kadar büyükse, öldüğünde de verdiği acı sevilen bir dostu kaybetmenin acısıyla eş değer olabilmektedir. Bu sebeple ev hayvanlarının, insan psikolojisi üzerindeki etkisi büyüktür. Psikolojik nedenler yanında, hayvanlar günümüzde dâhil olmak üzere, pratik nedenlerle de evlerde bulundurulmuştur. Yerine göre bir süs, yerine göre evdeki fare gibi zararlı hayvanlardan kurtulma ya da korunma amaçlı, birçok farklı nedenle farklı türde hayvanlar evlerde beslenmiştir. Günümüzde küçük nüanslar değişmiş olsa da, kaynaklardan, antik dönemde de evlerde hayvan besleme geleneğinin hemen hemen aynı şekilde var olduğu görülmektedir.

Hilary J. Deighton, Eski Yunan dünyasında hayvanlar ve ev yaşantısında hayvan beslemeye dair bize şu bilgileri aktarmaktadır: *“Yunan evinde mutlaka ev hayvanları da bulunurdu. Köpek, iş gören bir hayvan ve arkadaş olarak değerlendirilirdi. Kucakta taşınan süs köpekleri de eksik değildi. Kediler ise kedice davranışlar içinde, bir et parçasını kapıp kaçarken veya dikişlerin üstünde kıvrılmış yatarken görülmektedir. Arkaik döneme ait bir kabartmada ise, birtakım gençlerin bir*

⁵² Herodotos, II. 36.

*kediyile bir köpeği dövüğe hazırladıkları anlaşılmaktadır. Günümüz anlayışına göre bu vahşice bir davranış olsa da, o dönem insanı için kana susamış bir toplumla karşı karşıya olduğumuz anlamına gelmez. Kuşkusuz çocuklar çok sevilen ev hayvanlarına bile kaba davranıyor olabilirler, zira daha farklı bir davranış şeklinden habersizdirler. Atina'daki küçük bir erkek çocuk figürü, evcil ördeğini (veya küçük kazını) eliyle ezerken tasvir edilmiştir. Bu belki de çocuklara özgü abartılı bir sevgi tezahürü olarak değerlendirilebilir”.*⁵³

Kuşlar en sevilen ev hayvanlarıdır. Küçük kuşlar Uzak Doğu tapınaklarına benzeyen kafeslere konur. Kuşlar, özellikle de kazlar, aşkı ifade eden hediyelerdir. Özenle bezenmiş beyaz zeminli bir lekythos (özellikle mezar hediyesi olarak kullanılan bir vazo türü) üzerinde savaş nedeniyle birbirinden ayrılan bir çift betimlenmiştir. Yerde, iki sevgilinin arasında, aşklarını temsil eden bir kaz durmaktadır. Perikles'in kuşlardan çok hoşlanan bir arkadaşı, Perikles'e bir hanım arkadaş ayarlamak için kendi tavus kuşlarını hediye olarak vermekle suçlanmıştır.⁵⁴

Kuşlar dövüş için de yetiştirilirdi. Tahmin edildiği gibi sadece horozlar değil, bildircin ve keklikler de (sadece eğlence değil yemeğe de uygun kuşlar) dövüştürülebilirdi. Bir çiftlik horozunun bile mezar taşı olabilirdi: Anyte, çalar saatini (yani horozunu) bir yırtıcı hayvana kaptırdığı için yas tutmaktadır. Ev içinde ve çevresinde yiyeceklerin yenmesi ve eşyaların tırmalanması açısından, tehlike oluşturanlar sadece kediler değildi. Bu bağlantı içinde Lysistrata'da, Knesios'un karısına, işlediği kumaşı tavukların gagalayarak parçaladığını söyleyerek, onu eve gelmeye ikna etmeye çalışması ilginç bir abartı olarak düşünülebilir. Ancak insan yaşamında hoş bir ikna örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.”⁵⁵

Diğer ev hayvanları ise maymun, çekirge, ağustos böceği ve günümüzde de tercih edilen kaplumbağadır. Küçük bir Yunanlı kızın, arka bacaklarından birine ip bağladığı zavallı ev hayvanını kedi ya da köpek gibi bir hayvanın önünde sallayarak

⁵³ Hilary J. Deighton, Eski Atina Yaşantısında Bir Gün, çev. Hande Kökten Ersoy, Homer Kitabevi, İstanbul 2005, ss. 51-52.

⁵⁴ Deighton, a.g.e., s. 51-52.

⁵⁵ Deighton, a.g.e., s. 51-52.

eğlenmesi ise günümüzde bir çocuğun oynamasını istemeyeceğimiz can yakıcı ve acımasız bir oyundur.⁵⁶

Ailenin beslediği ev hayvanları da temizliğe katkıda bulunuyorlardı. Yemek sahnelerinde yiyecekleri koklayan köpeklere sık sık rastlanır, ayrıca konuğun elini bir ekmek parçasıyla temizleyip bunu köpeğe atması olağandır. Komedi şairi Epikrates'e bakılırsa, köpekler kölelerden daha iyi durumdadır. Zavallı bir köle, tüysüz gençlere şarap ikram eder, oturakları taşır, dökülüp saçılan yemekleri, pastaları, tavuk parçalarını seyreder, ama bunları kapamazdı.⁵⁷

ANTİK DÖNEMDE AV HAYVANLARI VE AVCILIK

Antik kaynaklardan ve çok çeşitli arkeolojik ve tarihi kaynaktan anlaşıldığı kadarıyla, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, avlanma ve av hayvanlarının antik dönem insanı içinde hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri olarak öne çıktığı görülmektedir. Fakat ilkel avcılardan farklı olarak antik dönemde av faaliyetinin içeriği ve ava konu olan hayvanların türlerinde birtakım farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. En göze çarpan farklılıklardan biri, daha önce doğanın kendisine sunduğu nimetlerden biri olan hayvanları, açlığını gidermek ve ailesinin geçimini sağlamak için avlayan prehistorik dönem insanından ayrı olarak, hayvanları daha çok bir yiğitlik veya güç gösterisi için avlayan geleneğin ortaya çıkmasıdır.

Bu dönemde avcılık krallara ve asillere yakışır bir faaliyet olarak görülmeye başlanmış hatta kimi av hayvanları tanrı ya da tanrıçalara özgü kabul edilmiştir. Antik Yunan dünyasında Artemis av hayvanlarının koruyucusu olarak görülmüş, Roma İmparatorluk döneminde ise hayvan avı (venatio) ile ilgili sahneler arenanın duvarlarını süslemeye başlamıştır. Özellikle av köpekleri, hemen her antik toplumda, av faaliyetinin olmazsa olmaz eşlikçisiydi.

⁵⁶ Deighton, a.g.e., s. 51-52.

⁵⁷ Deighton, a.g.e., s. 81.

Yunan destanlarında da bu farklılaşma kendini büyük ölçüde göstermektedir. Homeros, Odysseia'da bu farklılaşmaya ve antik dönem avcılık faaliyetlerine ilişkin olarak çok canlı betimlemeler yapmıştır. Anlatılardan, Homeros dönemi Yunan dünyasında av işlevinde ön plana çıkan silahlar, kargı ve yaydır. Aynı zamanda, av sırasında belli stratejiler kullanıldığı da destandaki dizelerden anlaşılmaktadır.

*“Erken doğan gül parmaklı Şafak görününce
Adayı bir dolaşalım dedik ve şaşırarak kaldık:
Nympheler, kalkanlı Zeus'un kızları
Kaldırıyorlar baktık dağ keçilerini
Bu bizim yoldaşlara ne de güzel şölendi
Ossaat koştuk, aldık gemilerimizden
Kıvrık yaylarımızla uzun saplı kargılarımızı
Üç sıra olduk ve kargılarımızı fırlattık
Tanrı gönlümüze göre verdi bize
Bir av verdi, çok bol, çok bereketli
Düştü on iki gemiye dokuzar keçi
Benim gemiye de düştü tam on tane
Bütün gün şölen yaptık gün batıncaya dek
Et yedik doyasya, içtik tatlı şarap.”⁵⁸*

*“Görünür görünmez erken doğan gül parmaklı şafak
Ava çıktılardı köpekleriyle Autolykos'un oğulları
Tanrısal Odysseus'da gittiydi onlarla birlikte
Önde köpekler gidiyordu izleri koklaya koklaya
Orada sık bir çalılığın içinde
Kocaman bir yabandomuzu yattıyordu
İnsanların ve köpeklerin ayak sesleri sarmıştı hayvanı
Sesler gelince kulağına fırladıydı dışarı dikildiymiş karşılarına
Kulları diken dikendi ateş fışkırtıyordu gözlerinden
Odysseus atıldıydı herkesten önce üstüne onun
İri elleriyle kaldırmıştı uzun kargısını
Yanıp tutuşuyordu hayvanı öldüresiye vurmak için
Ama ondan önce davrandıydı yabandomuzu
Yandan saldırıp atıldıydı dizinin üstüne
Ve azı dişleriyle koca bir parça et kopardıydı
Dişler yiğidin kemiğine değmemişti neyse ki davrandıydı
Odysseus vurduydı canavarı sağ omzundan
Geçtiydi kargının parlak ucu bir yandan öbür yana
Canavar homurtuyla düşüp tozların içine uçtuysa canı.”⁵⁹*

Ksenophon'dan aktaran Deighton'da, Molossia'nın (Epiros'da bir bölge) bekçi köpeklerinden, parlak tüylü tazılardan bahsetmektedir. Sadık köpekler ise, mezar stellerinin üzerinde sahipleri ile birlikte ya da doğrudan kendi mezar taşlarında karşımıza çıkmaktadır.⁶⁰

⁵⁸ Homeros, Odysseia.IX, 150-163.

⁵⁹ Homeros, Odysseia.XIX, 425-455.

⁶⁰ Deighton, a.g.e., ss. 51-52.

Avcılığın, dönemin diğer toplumlarında olduğu gibi Pers’lerde de gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.

Historiai’da, Kroisos ve oğlu arasında geçen diyalog Pers ülkesinde ava verilen önemi anlamamız açısından eşsiz bir örnektir. Herodotos bu olayı şu şekilde aktarır; *“Kral, bir yabandomuzu azmanı türedi bizim oralarda; ekinimizi bozuyor, çok uğraştık, yakalayamadık. Şimdi senden dilediğimiz, oğluna ve yiğitlerine buyur, köpeklerini alıp gelsinler, bizi kurtarsınlar.” Dilekleri buydu. Kroisos’un rüyasında gördüğü şeyler ve işittiği sözler geldi aklına ve cevap verdi: “Oğlum için ısrar etmeyiniz; onu göndermem; yeni evlendi, şimdilik o işle uğraşılıyor. Ama yiğit Lydia’lıları ve bütün av köpeklerini isterseniz can-ı gönülden veririm; ülkenizi bu beladan kurtarmaları için size candan yardımcı olmalarını söylerim göndereceğim adamlarıma”. Cevabı böyle oldu, Mysia’lılar çok sevindiler. Ama Kroisos’un oğlu geldi üstlerine, dileklerini işitmişti; öbürleriyle beraber kendisinin de gitmesini istemeyen babasına: “Baba, dedi, benim en büyük iki işim av ve savaş, bana değer sağlayan işlerim bunlar⁶¹, işte şimdi bunları bana yasak ediyorsun; oysa bende ne alçaklık gördün, ne gevşeklik. Şimdi ben kentin kıyı kuağında dolanırken, agoraya gidip gelirken, yurttaşlarım benim için ne diyecekler? Ya genç karım, evinde nasıl bir kocaya vardım diyecek? Bırak ben de katılayım bu ava, ya da dediğini yapmamın niçin gerekli olduğuna inandır beni”⁶²*

Herodotos, İskit yurduyla ilgili verdiği bilgilerde de, bölge insanının avcılıkla ilgili alışkanlıklarına değinmektedir; *“Bunların sınırında, aynı bölgede Lyrkai’ler denilen kimseler otururlar; bunlar da avcılıkla yaşarlar, avlanmaları şöyledir: Ağacın tepesine çıkıp av gözlerler. Çünkü bütün ülke ormanlarla kaplıdır; her avcının hazır bir atı vardır, karın üstüne yatırılmıştır göze çarpmasın diye; bir de köpek vardır. Ağacın tepesinden hayvanı gördüler mi ok atarlar, atlarına atlayıp kovalarlar, köpekler de iz sürerler.”⁶³*

⁶¹ Avcılık ve cesaret ilişkilendirmesi, antik dönem toplumlarında olduğu gibi sonraki dönemlerde, farklı toplumlarda da bir yiğitlik, kahramanlık gösterisi olarak algılanmaktaydı. Herodotos’da geçen bu anlayış, Dede Korkut Kitabı’nda Dirse Han ve oğlunun ilk avıyla ilgili anlatıda da benzer şekilde kendini göstermektedir. Bkz. Dede Korkut Kitabı, yay. Muharrem Ergin, Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003, s. 16.

⁶² Herodotos, I. 37.

⁶³ Herodotos, IV. 22.

Strabon ise av hayvanları ve beslenme için önemleri ile ilgili olarak Amisos bölgesi hakkında şu bilgileri verir; “*Burada (Amisos) düzlük daima nemlidir ve otlaklıdır, sığır ve at sürüleri beslenebilir ve burada pek çok miktarda akdarı ve süpürge otu yetişir. Bu kadar bol sulanmasından dolayı, burada bir kere dahi kıtlık olmamıştır; ayrıca, iyi gıda bulabildiklerinden her çeşit vahşi hayvan avı da boldur.*”⁶⁴

Yine Strabon, Kaberia (Niksar) bölgesi hakkında bilgiler verirken, Mithridates’in buradaki sarayı ile buradaki hayvanat bahçeleri ve av sahalarından da söz eder.⁶⁵

Avcılık ve av hayvanlarına duyulan merak özellikle Roma dönemi gladyatör oyunlarında kendini gösterir. Normal şartlarda, uzun bir süreç ve geniş bir mekân gerektiren hayvan avcılığı, Antik Roma’da bir eğlence sektörüne dönüştürülmüştür. Miletos’ta bulunmuş olan 31 adet kabartma parçasının konusunu, av sahneleri oluşturmaktadır. Hayvanların yakalanmaları, ehlileştirilmeleri ve son olarak da avın nakledilmesine katılanlar sayısı ile birlikte, vahşi hayvan yakalama ve öldürülmesi sahnesi büyük bir alanı kapsamaktadır. Bu sahneler, *arena*’daki hayvan avı sahneleri ile tam bir paralellik göstermektedir. Ayı, devekuşu, koç, boğa, dağ keçisi, ceylan, antilop, geyik, panter, aslan ve domuz gibi av hayvanlarının seçilmesiyle, izleyicilerin büyük bir *venatio* gösterisi beklentilerine cevap verilmiş olmalıdır.⁶⁶

Eski Türklerin hayatında da, av hayvanları ve avcılık önemli bir yere sahiptir. Avcılık, bir manada erlik ve savaşçılık göstergesidir.

Oğuz Kağan Destanı’na bakıldığında, destanın kahramanı olan olağanüstü yapıdaki insana layık görülen işlerin başında “At sürülerini gütmek ve av avlamak” gelir.⁶⁷

En eski dönemlerden itibaren etinin güzelliği, bolluğu ve yayılma alanının genişliği ile öne çıkan av hayvanlarından en önemlilerinden biri geyik olmuştur. Çeşitli

⁶⁴ Strabon, Geographika, XII. 3. 15.

⁶⁵ Strabon, Geographika, XII. 3. 30.

⁶⁶ Sema Polat Öğüt, Principatus Dönemi Küçük Asya’sında Gösteriler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 26.

⁶⁷ Muharrem Ergin, Oğuz Kağan Destanı, MEB, İstanbul 1970, s. 1.

Türk boylarında *keyik*, *bolan*, *buğu-bulan*, *maral*, *süğün*, *buğa* adlarıyla anılan, başta eti olmak üzere postundan ve kemiklerinden yararlanan geyik güzelliği, inceliği, fedakârlığı, merhameti ile sevilen bir hayvandır. Geyiğe de ilk defa Oğuz Kağan Destanı'nda rastlıyoruz. Destanda Oğuz, gergedanı yakalamak için geyiği yem olarak kullanır: Destanda bu olay “*bir bugu aldı. şol bugunu dal nug çubukı birle ıgaçka bağladı, kitdi*” (Bir geyik ele geçirdi, onu söğüt dalı ile bir ağaca bağladı ve gitti.) şeklinde geçmektedir.⁶⁸

Dede Korkut Kitabı'nda da Türklerin ava olan düşkünlükleri ve yaşamlarındaki önemine değin bilgiler bulmak mümkündür. “*Sen gideli hanım çapraz yatan alaca dağların avlanmamıştır, ava bin gönlün açılsın. Ünümü anlayın beyler, sözümü dinleyin beyler, yata yata yanımız ağrıdı, dura dura belimiz kurudu, yürüyelim beyler, av avlayalım, kuş kuşlayalım, yabani geyik yıkalım, dönelim otağımıza, yiyelim içelim hoş geçelim....gel şimdi seninle ava çıkalım, eğer senin atın benim atımı geçerse onun atını da geçersin, hem seninle ok atalım, beni geçersen onu da geçersin ve hem seninle güreşelim, beni yenersen onu da yenersin dedi. Oğlandır ne bilsin, geyiği kovalıyordu, getiriyordu, babasının önüne vuruyordu. Babam at koşturuşuma baksın kıvansın, ok atışıma baksın güvensin, kılıç çalışıma baksın sevinsin diyordu.*”⁶⁹

Dede Korkut kitabında dört ayaklı hayvanların avı için “*av avlamak*”, avcı kuşlarla yapılan av için “*kuş kuşlamak*” tabiri kullanılmaktadır.

Daha geç dönemlerde av; Türkler için geçim kaynağı olmaktan çıkmış, daha çok simgesel manalarla yüklü bir uygulama olmuştur. Av; bir savaş antrenmanı, hüner ve kahramanlık meydanı, aynı zamanda bir spordu. Dede Korkut Destanı'nda birkaç yerde geçen ilk av hadisesi Türklerde bir yiğitlik göstergesi, yetişkinlik simgesi olarak vurgulanmaktadır. Bu tür avlar tüm kabilenin toplanarak kutladıkları, bazen de ad verme merasimiyle sonuçlanan törenlerdi.⁷⁰

⁶⁸ Çiğdem Mollaibrahimoğlu, Anadolu Halk Kültüründe Hayvanlar Etrafında Oluşan İnanç ve Pratikler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2008, s. 15.

⁶⁹ Dede Korkut Kitabı, s. 16.

⁷⁰ Lale Avşar İskenderzade, “Dede korkut Hikayelerinin Türk Plastik Sanatlara Yansıması”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 17, Konya 2007, s. 328.

*Dirse han'ın hatunu oğlancığının ilk avidır diye attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirdi. Oğuz beylerine ziyafet vereyim dedi.*⁷¹

Türk mitolojisinde, yeraltı dünyasından gelen kötü ruhlarla av zamanı karşılaşma konusu geçmektedir. Bu ruhları taşıyan veya onlara hizmet eden hayvanlar avcıyı yeraltı dünyasına, yani ölüme sürüklerler. Bazen de tam tersi, avcıya yol gösteren, onu zor durundan kurtaran av hayvanları motifi karşımıza çıkar, örneğin Oğuz Kağan destanındaki boz kurt gibi. Erken dönemlerden başlayarak avlar; tüm ahalinin katılımıyla teşkilatlı bir şekilde gerçekleşiyordu. Hunların zamanında ise artık avlar devlet avı ve halk avı olarak bölünmüştür.⁷²

ANTİK DÖNEMDE HAYVANSAL BESLENME

Beslenme, insan ve toplum hayatı için temel bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyacın karşılanması sorunu, tarih boyunca toplumların yaşantılarını olduğu kadar, ekonomik hayatlarını ve diğer toplumlarla ilişkilerini de şekillendirmiştir. Tabiat insanoğluna yaşadığı coğrafyadan, bölgenin iklim özelliklerine göre nebati ve hayvani besinler sunmuştur. Bu doğal ve mükemmel denge zamanla insan tarafından fark edilmiştir. Böylece toplumlar yaşadıkları coğrafi şartlar çerçevesinde farklı yeme-içme alışkanlıklarına sahip olmuştur. İnsanların yaşamlarını sağlıklı bir biçimde sürdürebilmesi için ihtiyaçlarına göre beslenmesinin gerekliliği de anlaşılmıştır. Beslenme, insanların gelişim ve üretim potansiyelini de arttırmaktadır. Besin ihtiyacının giderilebilmesi için insanoğlu toplu iş yapmayı da öğrenmiştir. Yeryüzünde yaşam; hava, su ve besin sacayağının üzerine oturmaktadır. Gordon Childe'nin ilk defa "Neolitik Devrim" olarak tanımladığı uygarlık tarihindeki en önemli olaylardan biri, insanın doğa ile ilişkilerini kendi tarafına çevirmeyi başarıp çevresinde var olan bitki ve hayvan cinslerinden bazılarını evcilleştirerek kendi eliyle üretir hale gelmesidir. Eskiçağlardan itibaren; var olan tüm uygarlıklar, bu uygarlıkları oluşturan topluluklar ve halklar, yaşadıkları toprak ve iklim şartlarına göre yemek alışkanlıkları geliştirmişlerdir. Göçler,

⁷¹ Dede Korkut Kitabı, s. 16.

⁷² İskenderzade, a.g.m., s. 327.

savaşlar ve ticaret yollarının açılması ile çeşitli kültürler birbirinden etkilenmiş ve mutfak kültürünü ortaya çıkarmışlardır. Beslenme düzenindeki çeşitlilik, insanı karın doyurma ya da yaşamı sürdürme amacının ötesinde, lezzet kavramının da oluşmasını sağlamıştır. Bir yandan ticaret veya yerlileştirme yoluyla değişik besin maddeleri elde edilirken, bir yandan da yeni malzeme karışımları ve yeni pişirme yöntemleri denenmiştir.⁷³

Ateşin kontrol altına alınması ile karanlıktan kurtulan insanoğlu zamanla bu büyük keşfin tüm nimetlerinden faydalanacak, önceleri ısınmak ve bazı hayvanları ürkütmek için kullandığı ateşi, daha sonra yemek pişirmek için de kullanacaktı. Avlanılan hayvanın etinin kızartılıp yenmesi çok da zor değildi. Bu iş için ateş ve bir çubuk yeterliydi. Pişirmek ise daha karmaşık işlemler gerektirmekteydi. Bir yiyeceği haşlamak ya da pişirmek, kızartmaktan daha zordur. Çünkü haşlamak için bir kaba gereksinim vardır. Önceleri deriden kovalar içine sıcak taşlar atarak suyu ısıtan insanlar, sonraları çömlek yapımına giriştiler.⁷⁴

Hazırlanan yemeklerde kullanılan hayvan etlerinin çeşitliliğinde, coğrafi etkenler özel bir rol oynamış, bölgesel hatta yöresel “mutfak”lar ortaya çıkmıştır. Bir arada yaşayan çoğu canlı, yiyecek ve içeceğini diğer topluluk bireyleriyle paylaşır. İnsan ise maddi ortaklıkla yetinmeyerek, paylaşım ortamını sohbet, eğlence gibi öğelerle zenginleştirmiştir. Böylece ortaya çıkan sofrada adetleri de zaman, yer ve başka koşullara bağlı olarak, tüketilen yiyecek ve içecekler kadar farklılaşmıştır.⁷⁵ Dünya

⁷³ İnci Delemen, Antik Dönemde Beslenme, İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2001, s. 1.

⁷⁴ Mebrure Değer, 5. Milletlerarası Yemek Kongresi, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları No: 181, Ankara 1999, s. 65.

⁷⁵ Antik dönemin coğrafi şartlarında, belli başlı bölgelerde beslenme açısından ön plana çıkan hayvanlar ve bu hayvanlardan hazırlanan besin türlerini Delemen şu şekilde vermektedir; Abydos: İstiridyeye, Afrika: Peç Tavuğu, salyangoz, garum ve diğer balık soslari, Anadolu geneli: Peynir, Antium: Garum ve diğer balık soslari, Attika: Bal, Baiae: İstiridyeye, Burdigala: İstiridyeye, Byzantion: Orkinos, Gades(İspanya): Müren balığı, balık salamuralari, Gallia geneli: Jambon, peynir, Gallia Belgica: Kaz, Hellespontos: Balık salamuralari, Hispania: Jambon, sucuk, sosis, isli et, garum ve diğer balık soslari, Illyria: Salyangoz, Ionia: Turna, İran: Tavuk ve horoz, sülün, Kalkhedon: Orkinos, Kalymnos: Bal, Keos: Peynir, Klazemonai: Garum ve diğer balık soslari, Kythnos: Peynir, Kyzikos: Tonbalığı, istiridyeye, Lucania: Sucuk, Luni: Peynir, Lykia: İslı et, Olbia: Palamut balığı salamurası, Phaleron: Sardalye, Phrygia: Ormantavuşu, peynir, Pompei: Garum ve diğer balık soslari, Pontos: Hamsi salamurası, Puteoli: Garum ve diğer balık soslari, Reata: Salyangoz, Rhodos: Mersinbalığı, Salamis: Peynir, bal, Samos: Tavus kuşu, Sicilya: Peynir, Sinope: Palamut balığı salamurası, Syrakusai: Domuz eti, peynir, Tarentum: İstiridyeye, Thesselia: Sığır eti, Thrakia: Keklik, Vistina: Peynir. Bkz. Delemen, a.g.e., s. 1, 53.

çapında kaynaşma ve homojenleşmenin gündeme girdiği çağımızda bile, mutfak ve sofraya geleneklerindeki farklılıklar süregelmektedir.⁷⁶

Hitit yazılı kaynaklarında gündelik hayatla ilgili belgelere nadiren rastlanır. Bu yüzden öğünlerinde ne gibi hayvanlara yer verdikleriyle ilgili bilgiler oldukça azdır. Fakat Hititler tanrılarını büyük ölçüde insan biçimli (*antropomorf*) olarak düşündüklerinden, onlara yiyecek ve içecek sunuyorlar, onların insanlar gibi beslenmeleri gerektiğini düşünüyorlardı. Tanrılara sunduklarını çeşitli kurban metinlerini yazarak kaydetmeleri ise bize dönemlerinin yiyecek-içecek maddeleri, pişirme şekilleri, mutfak alışkanlıkları, yemek çeşitleri hakkında az da olsa bir fikir vermektedir.⁷⁷

Hititler dönemindeki çivi yazılı metinlere ve kazılarda bulunan hayvan kemiklerine bakıldığında görülmektedir ki, günümüzde olduğu gibi koyun ve sığır eti o dönemde de öncelikli olarak tüketilmekteydi. Eti yenen diğer hayvanlar arasında geyik, yaban koyunu ve keçisi, tavşan, kaz, ördek türleri ve balıklar gelmekteydi. Bunun yanı sıra Hititler domuzu da hem yiyecek, hem de kurban olarak tüketmekteydi.⁷⁸

Metinlerden ve en başta Boğazköy-Hattuşaş, Keban Barajı bölgesi kazıları ve Kuşaklı arkeolojik kazılarında elde edilen paleozoolojik bilgilere göre Eski Anadolu'da mevcut hayvan türleri arasında ceylan, geyik, sığır, camış, fil(?), koyun, keçi, yaban koyunu, yaban keçisi, at, eşek, katır, domuz, yaban domuzu, köpek, tilki, kurt, porsuk, gelincik, ayı, aslan, kaplan, tavşan, yılan, kertenkele, kurbağa, salyangoz, karınca, çeşitli haşereler ve böcekler, arı, fare, kaz, çok sayıda ördek türü, kartal, doğan, keklik, turna ve daha birçok kuş türleri, kaplumbağa, balık türleri, köpek balığı, yengeç, midye, istiridye vb. gibi zengin hayvan çeşitliliğinin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷⁹

Bu hayvan türlerinden hangilerinin etlerinin yendiği henüz filologlar ve paleozoologlar tarafından cevaplanabilmiş değildir. Kazılarda bulunan hayvan

⁷⁶ Bkz. Delemen, a.g.e., s. 1.

⁷⁷ Tolunay Sandıkcıoğlu, a.g.e., s. 29.

⁷⁸ Sandıkcıoğlu, a.g.e. s. 32.

⁷⁹ Ahmet Ünal, Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 209.

kemiklerinin zoolojik incelemesini yapan zoologlar, üzerinde bıçak izi gördükleri her kemiğin ait olduğu hayvan türünün, Hititler tarafından yenildiği sonucunu çıkarmışlardır. Bu, çok yanıltıcı bir sonuçtur; çünkü bu genel değerlendirme sonucunda etlerinin yendiği öne sürülen istiridye, midye, porsuk, tilki, köpek, kaplan, aslan, yaban eşeği, at, eşek gibi hayvanların hiçbirinin Hitit mutfağında yeri olmadığı görülmektedir. At, stratejik bir hayvandır ve etinin yenmesi söz konusu olamaz. Ünal'a göre; benzer stratejik önem, avlarda ve evlerde insana hep eşlik eden köpek için de söz konusudur. Hititlerde (domuz dışında günümüz Türkiye'sinde olduğu gibi) sadece sığır, koyun, keçi ve domuzun etleri yenmekteydi. Keçinin oranı çok düşüktü, yani koyun 1/3 fazlaydı.⁸⁰

Hitit dönemi Anadolu'sunda koyun ve sığıra -kemik buluntularından da tespit edildiği gibi- metinlerde sıkça rastlanmaktadır. Ancak, kurban ve yiyecek kaynağı olarak domuzdan daha az söz edilmektedir. Nadir olarak da keçiye rastlanılmıştır. Tavşan ve kuşların önemsiz bir rolü olsa da, diğer kurban hayvanlarının yanı sıra yakılarak ve tütsü yapılarak kurban edilmişlerdir.⁸¹

Hitit-Hurri dünyasında domuzun ve karakeçinin beslenmedeki önemi yok denecek kadar azdı. Ancak ayinlerde, yeraltı tanrılarına kurban olarak sunulmakta, kurban kanı kaya yarıklarından veya özel olarak açılmış kurban çukurlarından aşağıya, karanlık yeraltı dünyasına akıtılmaktaydı.⁸²

Yunan uygarlığının erken dönemlerine ışık tutan Homeros'un İlyada ve Odissea adlı eserleri o dönemde beslenmenin ete dayandığı izlenimi vermektedir. Destan kahramanları sık sık yinelenen şölenlerde et, ekmek ve şarapla karınlarını doyururlar, yine bu şekilde tanrılara kurbanlar sunarlardı.

*“Böyle deyip yol gösterdi Athene'de girdi arkasından
Konuk belki bunalır, tadını çıkaramazdı şölenin
Babasıyla ilgili şeyler de konuşulamazdı
Su döktü hizmetçi güzel bir altın ibrikten
Yıkadılar ellerini gümüş bir leğen üstünde
Gene o hizmetçi cilalı bir masa açtı yanlarına
Saygıdeğer kâhya kadın da ekmeği getirdi koydu
Sonra yemekler getirdi dağıttı çok çok*

⁸⁰ Sandıkcıoğlu, a.g.e., s. 32.

⁸¹ Ünal, 1985, s. 429.

⁸² Ünal, a.g.e., s. 211.

*Sofracı başı tabaklar taşıdı önlerine
Tabaklar türlü türlü etlerle doluydu
Altın taslar koydu tabakların yanı başına
Bir uşak doldurdu tasları şarapla, gide gele.
Sonra hepsi uzattılar ellerini bol yemeklere.”⁸³*

Eski Yunan dünyasında başlıca kesim hayvanları; sığır, koyun, keçi ve domuzdur. Kesim, yemekten hemen önce yapılırdı. Önce fileto kısmından parçalar içyağına sarılıp yakılarak tanrılara sunulur. Yanan parçaların üzerine şarap dökülmesiyle sıvı sunusu da gerçekleştirilirdi. Kahramanlar, ateşte hemen kızarttıkları sakatat ile yemeğe başlardı. Eti ise ince ince kesip, bir miktar içyağı ile birlikte uzun şişlere geçirir, tuz ve un ekleyerek pişirmişlerdir. Arta kalan yağ bir kazanda eritilir. Hayvansal yağ düşkünlük eposların çeşitli dizelerinde yansıtılmıştır.⁸⁴

*“..Erkeklerse bu ara geniş yollu toprağın üstünden
Kaldırdılar kurbanı, tuttular havada
Erlerin önünde Peisistratos boğazladı onu
Kanı aktı kapkara, can bırakıverdi kemiklerini
Ossaat doğradılar hayvanı, butlarını ayırdılar
Yağlı gömlekle sardılar butları iki kat
Sonra etler koydular üstüne çiğ çiğ
Odukların üstünde kızarttı ihtiyar onları
Şarap döktü üzerlerine ateş gibi pırıl pırıl
Beş dişli çatal tutuyordu yanında delikanlılar
Butlar kızartıldı, ciğerler yürekler yenildi
Kalan etler parçalandı, şişlere geçirildi
Uzun şişler iki elle tutuldu, etler kızartıldı.”⁸⁵*

Ancak, ete dayalı menü, Homeros’un yaşadığı döneme ait buluntular ile çelişmektedir. Geometrik dönem keramikleri arasında kızartma etten çok, lapa ve sulu yemekler için elverişli olan çanak, tas ve kâse tipleri baskındır. Et servisinde kullanılmış düz tabak ve tepsilerin ahşap veya madenden yapılmış olması ve malzemenin dayanıksızlığı yüzünden günümüze ulaşmaması da muhtemeldir. Ancak, sonraki yüzyıllarda daha iyi belgelenen beslenme tablosunun tahıl ağırlıklı bir karakter göstermesi, böyle bir ihtimali dolaylı olarak zayıflatmaktadır. Bu durumda Homeros’un Geometrik Dönem günlük yaşantısını aynen yansıtmak yerine, kahramanlar dünyasına

⁸³ Homeros, Odysseia, I, 125-149.

⁸⁴ Delemen, a.g.e., s. 5.

⁸⁵ Homeros , Odysseia, III, 417-463.

uygun, idealize unsurlara yer verdiği kabul edilebilecektir. Sıradan insanların güç ulaştığı et, eposlarda kahramanların tabii besini durumunu kazanmıştır.⁸⁶

Hitit çağı Anadolu'sunda domuz çok kullanılmamışsa da, Yunan çağında domuzun günlük besin ihtiyacını gidermek ve kurban olarak sıkça kullanıldığı anlaşılmaktadır.

*“..Kente yollamıştı Eumaios dördüncüsünü
Götürsün diye taşkın taliplere günlük tayınları domuzu
Kurban etsinler ve yesinler diye etlerini doyasıya..”⁸⁷*

Mısırlılar ise, yılda iki kez tanrılara domuz kurban ederler ve sadece bu günlerde domuz eti yerlerdi. Bunun dışında kalan diğer dönemlerde kesinlikle domuz eti yemezlerdi.⁸⁸ Varlıklı Romalıların da bitkisel besinlere ilgileri azalırken, et çeşitleri öne geçer. Domuz etinden birçok yemek yapılmış, ayrıca jambon, salamura et, sisli et, sucuk ve sosis imal edilmiştir.⁸⁹

Antik Dönem'in başlarında, Yunanlılar için et bolluğu şenlikten şenliğe görebildikleri tatlı bir rüyadır. Bu ender vesilelerde, et eskisi gibi şişlere geçirilip kızartılmak yerine, bir kazanın içinde kavrulmuş pişirilir. Taze etten yoksun sayılabilecek beslenme tablosunda; domuz jambonu ve sucuğu, süt, peynir, yumurta ve balık başlıca protein kaynaklarıdır. Balık taze tüketilmesinin yanı sıra, salamura, işleme veya kurutma yöntemleri ile konserve edilir. Balık konserveciliği özellikle Pontos (Karadeniz) ve Propontis (Marmara Denizi) kıyılarındaki kimi yerleşmelerde endüstrileşmeye başlar.⁹⁰

Arkaik Dönem'de Yunan anakarasında yaşayanlar sade bir mutfak ile yetinirken, “doğulu barbarlar”ın, -özellikle doğulu saray mensuplarının- zengin sofraları karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdir. Perslerin ve Lydia'luların malzeme esirgmeden yapılmış yemeklerle donattıkları, gösterişli sofraları ünlüydü. Ionia bölgesindekiler başta olmak üzere Anadolu'daki Yunanlar görkemli doğu geleneklerinin etkisinde

⁸⁶ Delemen, a.g.e., s. 6.

⁸⁷ Homeros , Odysseia, XIV, 5- 35.

⁸⁸ Altan Armutak, “Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi” İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi, 28 (2) : İstanbul 2002, s. 411-427.

⁸⁹ Delemen, a.g.e., s. 27.

⁹⁰ Delemen, a.g.e., s. 7.

kalmıştır. Büyük oranda Anadolu'dan göç alan Sicilya ve Güney İtalya'da da yemek sanatı inceldi. Ticaretteki hareketlilik, besin maddelerine her şeyden önce çeşitlilik kazandırmıştır. Bu dönemde Atina, artık birçok bölgeden çeşitli gıda maddeleriyle birlikte Lykia'dan tütsülenmiş et ithal etmekteydi.⁹¹

Geç 4. yüzyıl parodi sanatçısı Matron tarafından kaydedilen ve menüsünün zenginliği bir çelişki oluşturan bir Attika akşam yemeği ise şöyledir: Güzel ekmek somunları, yeşil bitkiler, soğanlar, kuşkonmazlar, istiridyeler, tütsülenmiş balıklar, denizkestaneleri, hamsi, dil balığı, tekir balığı, mürekkep balığı, yılan balığı, Kopais Gölü'nün⁹² yılan balığı, kalamar, tatlı su levreği, karakuyruk, orkinos, maymunbalığı, fırınlanmış tekir balığı, torik, istakoz, kerevit, kalkan balığı ve mezgit. Bütün bu deniz mahsulleri yendikten sonra sofraya bir karatavuk, jambon, tatlı hardal, Salamis ördekleri, sukabağı gelir. Bu yiyeceklerin ardından, kahramanımız ertesi gün arpa ekmeği ve peynire dönmek konusunda pek isteksiz davranır. Yemeğin ardından elleri yıkanan konuklara süsen parfümü sürülür, çelenkler verilir, şarap karıştırılır ve elma, armut, nar, üzüm, pasta ve kuşkusuz kızlardan oluşan ikinci servis yapılırdı.⁹³

İskitlerin kurban etlerini pişirme yöntemlerini ve yemek üzere kurban ettikleri hayvanlar hakkında Herodotos şunları söylemektedir: “*Skythia'da odun pek bulunmaz, onun için eti şöyle pişirirler: Kurbanları yüzdükten sonra, kemikleri örten bütün etleri ayırırlar, sonra kendi ülkelerine özgü bir tencere vardır. Ellerin altında böyle bir tencere bulunuyorsa eti ona koyarlar. Bu tencereler tıpkı Lesbos krateroslarına benzerler, yalnız onlardan çok daha büyük olurlar; etler bunun içerisine konur, tencere hayvanın kemikleri üzerine konur ve kemikler ateş verilir. Eğer tencere yoksa etler hayvanın iskeleti üzerine konur, su da katılır, alttan kemiklerle beraber ateşlenir; kemikler pek güzel yanarlar ve iskelet kemikten ayrılmış eti kolaylıkla tutar. Bir öküzün bütününü pişirebilmek için yakacağını da böylece kendisi sağlamış olur ve her kurban içinde aynı şey yapılır. Et pişti mi, kurbanı kesen bir parça ayırır, ayrıca bağından da*

⁹¹ Delemen, a.g.e., s. 8.

⁹² Eskiden Boiotia'da bulunan, şimdi kurumuş olan, yılan balığı ile ünlü bir göl. Bkz. Delemen a.g.e., s. 77.

⁹³ Athenaios, Deipnosophistai, The Learned Banqueters. çev. S.D. Olson, Loeb Classical Library, 2006, IV. 134-7.

bir parça alır ve bunları ayaklarının dibine atar. Kurban olarak bütün hayvanları ve özellikle at keserler.”⁹⁴

Perslerin beslenmesinde ise hayvanların yeri vazgeçilmezdi. Özellikle kutsal belirli günlerde en zengininden en fakirine kadar sofralarını zengin et yemekleriyle donatırlardı. Bu duruma ilişkin Herodotos şu bilgileri vermektedir: *“Doğum gününü, yılın bütün öteki günlerinden daha üstün sayarlar; o gün her günküden daha bol yemek çıkarırlar; zenginler bütün bir öküz, at, deve ya da eşeği fırında pişirip öyle sunarlar; fakirler küçükbaş hayvanlarla yetinirler.”⁹⁵*

Antik Mısırda da hayvansal gıdalar beslenmede önemli bir yer tutmaktaydı. Fakat Mısır’da hayvanlar ve dini kuralların ve inanışların girift bir halde olmasından dolayı bu hayvanların yenmesi de hazırlanması da ayrı bir kurallar bütünü gerektiriyordu. Birçok hayvanın kutsal sayılması ya da yenmesinin günah olması gibi nedenlerle Mısır’da beslenme, diğer antik dönem toplumlarında olduğundan daha karmaşık ve belli kurallara tabiydi. Herodotos bu duruma ilişkin olarak şunları söyler: *“Yiyecek olarak her gün her biri için (Mısırlı tapınak rahipleri) kutsal yemekler pişirtilir ve taşınır, bunlara kasaplık hayvanların etlerinden ve kaz etinden bol bol hazırlanır. Ayrıca bağ şarabı da verilir, ama balık yemeye hakları yoktur.”⁹⁶*

Herodotos, Kafkas halklarının beslenmesine yönelik de önemli bilgiler vermektedir. Ona göre Kafkas halkları genel olarak hayvansal gıdalarla özellikle de sürü hayvanlarıyla ve Arax ırmağının bol balıklarıyla beslenmektedir ve içkileri de süttür. Taptıkları tek tanrı olan Güneş’e de en değerli canlı olarak gördükleri atı kurban ederler.⁹⁷

Antik Yunan’da olduğu gibi Antik Roma uygarlığında da hayvansal beslenme faktörü büyük benzerlikler göstermiştir.

M.Ö. 3. yüzyıl sonunda Kartaca Savaşları’ndan üstün çıkan Roma’nın çok verimli tarım ve maden kaynakları elde etmesi, ekonomide değişikliklere yol açmıştır.

⁹⁴ Herodotos, IV. 61.

⁹⁵ Herodotos, I. 133.

⁹⁶ Herodotos, II. 37.

⁹⁷ Herodotos, I. 216.

Etkin bir işadamları sınıfı oluşmuş, bunlar İtalya'daki boş toprakları ve küçük çiftlikleri satın almış, böylece köle gücüyle çalıştırılan büyük çiftlikler (*latifundia*) ortaya çıkmıştır. Devletin genişleme politikası sürdürüldükçe, yeni topraklar ve yeni kaynaklar kazanılmıştır. M.Ö. 2. yüzyıl sonlarında soylu ve varlıklı kişiler, zenginliklerinin ve artık sıkı ilişkiye girilen Helenistik dünyanın etkisiyle, başka konularda olduğu gibi beslenmede de lükse yönelirler. Hayvancılıkta üretim çiftlikleri ise önemli bir yeniliktir. Çok sevilen ciğer patesi⁹⁸ uğruna, domuzlar incirliklerde besiyeye çekilmiş, böylelikle ciğerlerinin olağanüstü bir büyüklüğe ulaşması sağlanmıştır. Bitkisel besinlerin ağırlık taşıdığı erken dönem Roma sofrasında ise et, şenliklere ve av dönüşüne mahsus bir yiyecektir. Başlıca kesim hayvanları; domuz, oğlak, kuzu ve koç; av hayvanları ise yabandomuzu, tavşan ve bazı kuş türleridir. Kaz, ördek, tavuk ve güvercinin etinden ve yumurtasından da yararlanılmıştır.⁹⁹

Özellikle Apicius'un yemek kitabından aldığımız bilgilere göre, Romalı aşçının dağarcığında haşlama, kavurma, sote, yahni, ragu, kızartma, fırın, benmari, buğulama ve ızgara yöntemleriyle hazırlanan sayısız yemek tarifi olduğu görülmektedir. Yemeklerin hazırlanması sırasında çeşitli yağlar da kullanıldığı anlaşılmaktadır. *De re coquinara*'dan çıkarılan ikinci sonuç, varlıklı Romalıların bütün halde et kızartmalarından ve dekorlu yemeklerden hoşlandığıdır. Apicius'un yemek kitabında domuzdan balığa dek birçok hayvanın bütün olarak kızartılmasını veya içine çeşitli malzemelerin doldurulmasını öneren tarifler sıralanmaktadır.¹⁰⁰

Mayalama, kurutma, isleme, tuzlama, baharatla karıştırmanın yanı sıra, salamura, sirke, şarap, pekmez ya da bala yatırma başlıca koruma yöntemleridir. Mayalamayla süttten peynir ve ekşi krema, balıklardan çeşitli soslar, isleme, kurutma ve tuzlamayla jambon, sosis ve balık konserveleri yapılmıştır. Çoğunlukla imalathane üretimi söz konusudur, fakat ev yapımı da devam etmiştir.¹⁰¹

⁹⁸ Domuz ciğerinin, çeşitli baharat ve soğan, sarmısak gibi malzemelerle karıştırılarak, krem kıvamında sürülebilir hale getirilinceye kadar pişirilmesiyle hazırlanan sakatat yemeği.

⁹⁹ Delemen, a.g.e., s. 22.

¹⁰⁰ Delemen, a.g.e., s. 33.

¹⁰¹ Delemen, a.g.e., s. 36.

Romalıların ana yemeği, akşam yenen *cena* idi. Diğer oğunlere göre daha zengin olan *cenaya*, yumurta ve kabuklu deniz ürünlerini de içerisinde barındıran, başlangıç yemeklerini oluşturan *gustatio* ile başlanırdı. *Cena* da ana yemek (*primae mensae*) ise hayvansal besin ağırlıklı olurdu ve sığır, kuzu, domuz, kümes hayvanları, baharatlı çeşitli sosislerden hazırlanmış, haşlanmış ya da kızartılmış et yemeklerini kapsardı. Yemeğin son bölümünü ise tatlı oluştururdu.¹⁰²

Et ve balıkların tazeliğini korumak dönemin şartlarında zor olduğu için, balıklar, kabuklu deniz hayvanları ve besi hayvanları, pişirilmeden hemen önce öldürülüyordu. Bunun yapılamadığı durumlarda ise uygun maddeler gıdaya katılıyordu. Balıklar, özellikle de deniz balıkları için çözüm kolaydı. Deniz suyunun buharlaşması ile elde edilen tuz koruyucu oluyordu. Elde edilen deniz tuzu yaygın olarak kullanılmaktaydı. Et de tuzlanıyordu. Apicius, bu yolla saklanan etten tuzu çıkartmak için bir reçete önerir. Reçetede şu ifadeler geçer “ Taze kalmasını istediğiniz eti balla kaplayın ve kabı bir yere asın, istediğiniz zaman da kullanın. Bu yol kış için çok iyidir ama yazın ancak bir kaç gün dayanır.”¹⁰³ Burada ayrıca kızarmış balığı saklamak ve istiridyeyi salamura yapmak için sirke önerilir. Balık ve et, kurutma ya da fme etme yoluyla da saklanabiliyordu. Ancak sık sık bozuk gıdalar yenebiliyordu.¹⁰⁴

Özel yöntemlerle semizletilen kümes hayvanları arasında kaz ve güvercinin ayrı bir yeri vardır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, artık yalnız av ile değil, çiftliklerden elde edilen geyik, karaca, tavşan, yabandomuzu, ardıkuşu, keklik, ulluk, bıldırcın, incirkuşu, dağ tavuğu, sülün, hatta turna, leylek, flamingo, tavus kuşu ve papağan gibi kanatlılar, etleriyle sofraları süslemiştir.¹⁰⁵

Av hayvanlarının yetiştirilmesine yönelik özel üretim çiftlikleri kurulmuş, kümes hayvanlarının semirmesi için değişik yöntemler uygulanmış, sevilen balıkları ve

¹⁰² Ralph Jackson, Roma İmparatorluğu’nda Doktorlar ve Hastalıklar, ev. şenol Mumcu, Homer Kitabevi, İstanbul 1999. s. 29.

¹⁰³ Apicius, The Roman Cookery Book, ev. B.Flower and E. Rosenbaum, Londra 1958, viii; I, ix, 1-2.

¹⁰⁴ Jackson, a.g.e., s. 32.

¹⁰⁵ Delemen, a.g.e., s. 27.

başta istiridye olmak üzere diğer deniz ürünlerini kolayca elde edebilmek amacıyla havuzlar yapılmıştır.¹⁰⁶

Homeros'un destanlarında kişiler ve destan kahramanları birçok yerde bolca etin olduğu şöenlerde oldukları sırada betimlenirler. Bu şöenler onların hem tanrılara şükranlarını sunmaları hem de ulaşmak istedikleri bir amaca dönük yakarışlarda buldukları sahnelerle doludur. Birçok yerde konuğa verilen önemin de baskın bir şekilde vurgulandığı bu sahneler genellikle bir kurban ritüelini takip eder ve şarap sunusuyla birlikte etlerin parçalanıp pişirilmesiyle birlikte ziyafet şeklini alır.

Odysseia'da geçen şu dizeler Odysseus'un oğlu Telemakhos'un evine taliplerin kurulmaları ve bitmek bilmez açlıkları üzerine isyan etmesini anlatmaktadır.

*“Anamın aklında hiç evlenmek yokken
Bir sürü isteyen sardı çevresini onun
Buradaki en soylu kişilerin sevgili oğullarıdır bunlar.
Çekinirler dedem İkarios'un evine gitmekten
Gidip konuşsalar onunla, işi bitirseler ya;
O da kızına bir çeyiz hazırlardı elbet
Anam kimden hoşlanırsa ona verirdi anamı.
Oysa gelip sermişler postu bizim eve,
Keserler stığırarımı, koyunlarımı, semiz keçilerimi,
Yer, içer, şöen yaparlar gece gündüz...”¹⁰⁷*

Romalılarda da hayvansal gıdaların bolca yer aldığı şöenler, hem beslenme hem de insanlar arasındaki bağları kuvvetlendirmek için etkili bir gelenektir. Şöenlerde yemeğe *mulsum* eşliğinde *gustatio/promulsis* (ordövr) ile başlanırdı. Gümüş tepsi ve tabaklarda salamura balık, istiridye ve midye benzeri deniz ürünleri, salyangoz, yumurta, sucuk ve sosis çeşitleri ile bazı et yemekleri vardır. Ana yemeğe geçmeden önce tepsiler alınır, birkaç köle konukların ellerine kokulu su döker. Romalılar antik dönem insanları gibi, elleriyle yediklerinden, yemek sırasında sık sık ellerini yıkamak zorundadır. Bir şöende ortalama yedi tür ana yemek (*caput cenae*) sunulur. Bunlar et ve balık yemekleri ile dolma ve çevirmelerden oluşur. Ev sahibi konukların hoşça vakit

¹⁰⁶ Delemen, a.g.e., s. 23.

¹⁰⁷ Homeros, Odysseia. II, 49-56.

geçirmesi için öncelikle müzikten yararlanmış, çalgıcılar, şarkıcılar ve dansözler getirtmiştir.¹⁰⁸

İÖ. 73-63 Yılları Arasında Augur (Bilici Rahip) Makamında olan Lentulus'un Bir Şölenine Ait Menü Şöyledir:

Ordövr	Denizkestanesi Taze istiridye Kara midye Kuşkonmazlı ardıçkuşu Besili tavuk İstiridye ve midye karışımı bir meze Denizpalamutlarından bir meze Deniz inciri İncirkuşu Yaban domuzu ve evcil domuz filetosu Çörek hamurunda kanathılar İncirkuşundan başka bir meze Salyangoz
Ana yemekler	Domuz rahminden bir yemek İsli domuz başı Domuz rahminden ikinci bir yemek Ördek çevirme Yabanördeği yahnisi Tavşan çevirme Çeşitli kanatlı çevirmeleri Hamur işleri
Yemek sonu	Çörekler Hamur tatlıları Çeşitli meyveler ¹⁰⁹

¹⁰⁸ Delemen, a.g.e., s. 42 vd.

¹⁰⁹ Delemen, a.g.e., s. 56.

Yukarıdaki şölen menüsünün en dikkat çeken tarafı, baştan sona çeşitli hayvani ürünlerden yapılan yemeklerden oluşmasıdır.

BALIK VE BESLENMEDEKİ YERİ

Balık ve balıkçılık, ilkel dönemlerden itibaren, beslenmenin en önemli unsurlarından birini oluşturmuştur. Suyu olan ihtiyaç dolayısıyla ilk yerleşimlerini nehir kıyılarında kuran insanlar, suya ulaşmak ve hayvanlarını sulamakla birlikte, bu sularda yaşayan balıklara ve çeşitli su canlılarına da yakın olmuşlardır. Bu nehir ve akarsu kıyılarında yaşayan insanlar, balıkları avlayabilmek için önce ilkel yöntemler ve aletler kullanmışlar, sonra da balığın beslenmedeki öneminin artması ve nüfusunda çoğalmasıyla birlikte, sistemli ve kolektif bir balıkçılık ağı geliştirmek durumunda kalmışlardır. Sistemli balıkçılık, özellikle deniz kenarında kurulan medeniyetlerde bir sektör durumuna gelmiş, şehirlerde kurulan balık pazarlarında tutulan çok çeşitli türde balıklar halka sunulmuştur.

Yaşadıkları dönemde ve içinde buldukları ortamda Hititler; denizden uzak iç bölgelerde ağırlıklı olarak yaşayan, karasal bir güç olup büyük bir üstünlüğe sahiptiler. Kökenlerini tam bilemediğimiz Hititlerin, bildiğimiz kadarıyla bir kara kavmi olması nedeniyle; denizcilik ve dolayısıyla balıkçılıkla, bazı kıyı kesimleri dışında çok faal bir ilişkileri olmadığı düşünülebilir fakat bunun aksi de mümkün olabilir. Hitit dilinde balıkçılığa dair kelimeler, onların deniz ürünleri, balıklar ve balıkçılık gibi konularda bilgisiz ve alakasız olmadıklarını göstermektedir. ((balık), *AL.LU₅.A* (yengeç), *arunaš GU₄.MAH-aš* (balık çeşitleri), *QULIPTU* (balık pulu), *MUŠ* (yılan balığı).) Kazılarda çıkan istiridye, midye ve salyangoz kabuklarının yendikleri için değil de, üzerlerindeki deliklerin gösterdiği gibi muska veya kolye ucu gibi çeşitli süs eşyası olarak da kullanılmak üzere toplanmış olmaları mümkündür. Eski Yunan destan kahramanların yaşamında balık sönük bir yere sahiptir. Bu durum balık yemeklerinin çok sevildiği Klasik ve Helenistik Dönem'de bir hayli yadırganmıştır.¹¹⁰

¹¹⁰ Ünal, 1999, s. 210-211.

M.S. 2. yüzyılla birlikte Roma İmparatorluğu'nda da her cinsten yemek malzemesi daha önce görülmemiş bir biçimde çeşitlilik kazanırken, zengin balık türlerinden değişik yöntemlerle pişirilen yemekler aşçıların övünç kaynağı oldu. Levrek, mersin ve tonbalığının yanı sıra, mürekkepbalığı, denizkaplumbağası, yengeç, istiridye ve her çeşit deniz böceği keyifle tüketiliyordu. Sardalye, istavrit, çipura gibi bol ve ucuz balık türleri ile birlikte, orkinos ve köpekbalığı gibi parçalanarak satılan bazı büyük balıklar yoksulların da sofralarını süsledi. Balık salamuraları ise yoksulların katığı, varlıklı kesimin mezesi idi.¹¹¹

Balık Roma sofrasının başköşesine yerleşmiştir. Varlıklı Romalılar balıklara karşı tutkularında Yunanlıları bile aşmışlardı. Kıyı villalarında balık üretmeye yönelik havuzlar yapılıyordu. Mersin, müren, dubar, papağan balığı (scarus) en sevilen türlerdi. Onları lapina, çipura, kalkan, levrek, kefal ve tırpana izliyordu. Sardalye ve uskumru herkesin satın alabileceği kadar ucuzdu. Günümüzde ortaya çıkarılan kimi batıkta salamura balık ve balık sosu amphoraları ile karşılaşılmakta, konserve balığın önemli bir ticaret metası olduğu anlaşılmaktadır. Diğer deniz ürünlerinden de büyük keyif alınmıştır. Ahtapot, kalamar, mürekkepbalığı, ıstakoz, langust ve yengeç çok sevilmiştir. Karides, denizkestanesi, deniz inciri ve midye çeşitlerinden de bahsedilir, fakat istiridyenin ayrı bir yeri vardır.¹¹²

*“Bir tanrı acıyıp beni kurtarmasaydı
Azığımız bitecek, adamlarımın tükenenecekti gücü
Deniz ihtiyarı güçlü Proteus'un bir kızı vardır
Eidotheo'dir bu kızın adı
Altüst etmiştim herhal yüreğini onun
Tek başıma dolaşırken rastlamıştım bir gün ona
Epey uzaktaydım arkadaşlarımdan
Açlık kemiriyordu karınlarını onların
Çengelli oltalarla dört dönüyorlardı adayı
Ölüyorlardı balık, balık diye.”¹¹³*

Homeros'un yukarıdaki dizeleri, eski Yunan dünyasında besin maddesi olarak balığın önemini ortaya koymaktadır.

¹¹¹ Delemen, a.g.e., s. 9.

¹¹² Delemen, a.g.e., s. 28.

¹¹³ Homeros, Odysseia, IV, 365-369.

Strabon, doğu Karadeniz bölgesindeki balıkçılık faaliyeti hakkında şunları aktarmaktadır; *“Bu denizlerde yapılan palamut avı, doğanın sağladığı bir avantajdır. Bu balık ilk defa burada yakalanmıştır... Madencilere hayatlarını kazanabilmeleri için madenler ve denizle meşgul olanların da geçimlerini sağlayabilmeleri için balıkçılık, özellikle palamut ve yunus avı kalır; çünkü yunuslar, aynı cinsten olan kordyles, ton ve palamutu kovalarlar ve bu suretle sadece bunları yiyerek şişmanlamakla kalmazlar fakat karaya yaklaşmakta oldukça istekli olduklarından da kolay yakalanırlar. Bunlar oltayla tutulan yunusların yağlarını her maksat için kullanan yegâne insanlardır.”*¹¹⁴

Yine Strabon, rutubetli topraktan kazılarak çıkarılan bir balık türünden bahseder. Geographika’da konu şu şekilde aktarılmıştır; *“Eudoksos Paphlagonia’da “kuru yerlerde kazılarak” bulunan balıktan söz eder; fakat yerini belirtmez ve bu balıkların “Kios’un alt tarafında Askania gölü civarında rutubetli yerlerde çıkarıldığını söyler. Fakat konu hakkında açık bir söz etmez.”*¹¹⁵ Muhtemelen bu, bir tür karabalıkçılığı gibi bir şey olmalıdır.

Balıkçılık ve kaliteli balıklar açısından, Antik dönemde en öne çıkan merkezlerden biri Byzantion’dur. Gerek ilk kurulduğu, gerek Doğu Roma İmparatorluğu’nun başkenti olduğu dönemlerde Byzantion’un, bu konudaki önder yerini daima koruduğu gözlenmektedir.

Antikçağ’ın Byzantion’u, balıkları ve balıkçılıktaki ününü doğrudan doğruya Boğaz’a (Bosphorus) borçluydu. Byzantion adeta Boğaz ile özdeşleşen bir kentti. Boğaz üzerinde kurulmuş olması nedeniyle, özellikle göç eden balıkların avlanmasında, gıda olarak tüketilmesinde ve ihracında Antikçağ’ın en önemli merkezlerinden biriydi. “Ton balığının metropolisi” olarak ün yapan bu kentin salamura balığı her zaman her yerde tavsiye ediliyordu. Kentin en büyük koyu olan Haliç’in “Altın Boynuz” olarak anılmasının nedeni ise palamut balıklarıydı. Byzantion en büyük gelirini Boğazdan geçen gemilerden aldığı gümrük vergisinin yanı sıra ayrıca balıkçılıktan sağlamaktaydı. Balık ve balıkçılık Byzantion için o kadar önemliydi ki Roma İmparatorluğu döneminde basmış olduğu sikkelerinin arka yüzlerinde balık tasvirlerine oldukça sık yer verilmişti.

¹¹⁴ Strabon, Geographika, çev. Adnan Pekman, Kitap: XII-XIII-XIV, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002., XII. 3. 19.

¹¹⁵ Strabon, Geographika, XII. 3. 42.

Boğazdaki akıntı, Byzantion'un balıkçılıkta öne çıkmasının nedenlerinden biriydi ve gerek Boğaz'daki ulaşımında, gerekse balıkçılıkta göz önüne alınması gerekiyordu. Byzantion'un elverişli konumunu Boğaz'daki akıntıya borçlu olduğunu söyleyen Polybios, akıntının avantaj ve dezavantajı için Byzantion ve Kalkhedon kentlerinin karşılaştırmasını da yapmaktadır.¹¹⁶

Boğaz'daki akıntının Byzantion için bir başka avantajı ise akıntının, palamutların yönünü Kalkhedon'dan Byzantion'a çevirmesidir. Nitekim Strabon karşı kıyıda Kalkhedonluların, fazla uzak olmamalarına rağmen palamut balıklarından fazla pay alamadıklarını; çünkü palamutların onların kıyılarına yanaşmadıklarını ifade etmektedir.¹¹⁷ Bunun nedeni ise akıntıdır. Strabon, palamutların akıntı nedeniyle Kalkhedon tarafından Byzantion tarafına sürüklendiğini söylemektedir. Ancak bu, Kalkhedon'da balıkçılığın önemsenmediğini göstermez. Balıkçılık ve balık tüketimi Kalkhedon'da da, Byzantion kadar ünlü olmasa da, oldukça önemli bir yere sahip olmalıydı, nitekim kaynaklardan Kalkhedon'un tuzlanmış balık ihraç ettiğini öğrenmekteyiz.¹¹⁸

“Balıkçılık, Antikçağ'daki devletlerin en önemli doğal gelir kaynaklarından biridir. Byzantion kenti de balıklardan sağladığı gelire refah düzeyini artırmıştı. Byzantionlular balığı esas olarak Boğaz'dan (Bosphorus) sağlasa da, kentlerine yakın göllerden (Derkos ve Daskylitis) ve muhtemelen nehirlerden de balık elde ediyorlardı. Balıkçılık Byzantion'da o derece önemli bir sektördü ki Aristoteles, Politika adlı eserinde toplumdaki sınıflardan bahsederken verdiği örnekler arasında Byzantion'daki balıkçılar da vardır. Strabon, Byzantion'un balıkçılıkta üçüncü olduğunu söylemektedir. M.S. 1.-2. yüzyıl yazarlarından Dion Khrysostomos, Byzantionluların Boğaz üzerinde yer almalarının verdiği avantajdan ve balığı bol denizden olabildiğince fazla yararlandıklarını, hatta balıkların ayaklarına geldiğini ve bu nedenle ayrıca bir çaba sarf etmelerine gerek olmadığını söylemektedir. M.S. 2. yüzyılda yaşayan Athenaios'un Deipnosophistai adlı eserinde, Byzantion'un “ton balığı metropolisi” veya “ton balıklarının anayurdu” olarak adlandırıldığını görüyoruz.¹¹⁹ Byzantion'da

¹¹⁶ Polybios, Histories, IV.43 ve 44.1-7.

¹¹⁷ Strabon, Geograpy. çev. H.L. Jones, Loeb Classical Library, VII. 6.2.

¹¹⁸ Athenaios, Deipnosophistai, III, 116B ve VII.282e.

¹¹⁹ Tekin, a.g.e. s. 19.

gerçekleştirilen yoğun balık avı kuşkusuz kentte bir balık endüstrisinin de oluşmasına neden olmuştu. Byzantion aynı zamanda tuz tekeli de elinde tutuyordu. Tarikhos yani tuzlama balık imalatı çok miktarda tuz gerektiriyordu. Pseudo-Aristoteles'ten öğrendiğimize göre M.Ö. 5. yüzyıl ortalarında Byzantion'da balık avı ile salamura için bir hayli önemli olan tuz ticareti devlet tekelindeydi.”¹²⁰

“Boğazda en fazla görülen balıklar arasında ton, palamut ve uskumru bulunmaktadır. Bu balıkların hepsi göç eden balıklardandır. Bunların yanı sıra kolyoz, kılıç balığı, yunus, mersin balığı ve iskaroz (papağan balığı) da Byzantion veya Bosphorus ile ilişkili olarak antik kaynaklarda adı geçen balıklardandır. Ayrıca günümüzde Boğaz'da bol miktarda yakalanan lüfer, levrek, kefal, istavrit, kırlangıç ve barbunya gibi başka balık türlerinin, hatta hamsinin de Antikçağ Byzantion'unun balık türlerini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Yengeç, karides, istakoz gibi kabuklular (*Crustacea*) ile ahtapot, mürekkep balığı, kalamar, midye gibi yumuşakça (*Mollusca*) türleri de Byzantion açıklarında ve Boğaz'da yakalanan ve gıda olarak tüketilen deniz canlıları olmalıydı. Byzantionlu Dionysos balıkların dinlenmek için yaklaştıkları veya yakalandıkları bazı kıyı ve koyların adını vermektedir ki bu yerler de Byzantionluların toprakları içindedir. Bunlar Neos Bolos, Bolos, Parabolos, Phidalia (Balta Limanı), Pharmakos (Tarabya), Bathykolopos (Büyükdere) ve Khalkeia'dır. Keza, Haliç'e doğru ve Haliç'te de bazı koylar balık açısından zengindi. Örneğin Kykla, Melias Koyu, Kepos/Hepsaseioni Ingenidas, Peraikos ve Haliç'in bitimindeki Sapra Thalassa gibi. Ayrıca Dionysos, Ostreodes'in (Tophane civarı), adını, o mevkide bol miktarda bulunan ve avlanan istiridyelerden aldığını söylemektedir.”¹²¹

“Byzantion'un balık kaynağını sadece Bosphorus ve Propontis (Marmara Denizi) oluşturuyordu. Göllerin de önemli bir yeri vardı. Byzantion'un Trakya'daki topraklarının sınırı günümüzde Terkos veya Duru Su olarak adlandırılan Derkos Gölü'nü de içine alıyordu. Bu göl Karadeniz kıyısına çok yakın ve denize hâkim bir pozisyondaydı ve Byzantion'a yaklaşık 45-50 km uzaklıktaydı. Göl kıyısında çok sayıda balıkçı da yaşıyordu. Athenaios, Euthydemos'un ağzından, delkhanos balığının, adını Delkon adlı gölden aldığını, bu balığın oradan alındığını, tuzlamasının yapıldığını

¹²⁰Pseudo-Aristoteles, *Metaphysics*, *Oikonomia*, *Mahna Moralia*. çev. H.Tredennick ve G.C. Armstrong, Loeb Classical Library, 1936 II.2, 3'den aktaran, Tekin, a.g.e. s. 20.

¹²¹ Tekin, a.g.e. s. 20-22.

ve sindiriminin kolay olduğunu aktarmaktadır. Byzantionlular, Mysia bölgesindeki Daskylitis Gölü'nün (Manyas) nimetlerinden de Kyzikos ile birlikte yararlanıyorlardı. Byzantionluların balık ihtiyaçlarının sağlandığı bir göl de, Askania (İzник) Gölü'ydü. Roma İmparatoru Diocletianus (MS 244-311) zamanında yaşamış olan “martyr” (din şehidi) Neophytos'u daha geç bir dönemde anlatılan hayat hikâyesinde, Byzantionluların, közlendikten sonra uzun süre bozulmadan kalan Askania Gölü'nün balıklarını çok sevdiklerinden söz edilmektedir.”¹²²

Göçmen deniz balıklarının en büyüklerinden biri olan ton balıkları, sürü halinde Akdeniz'den yola çıkarak Ege Denizi ve Marmara Denizi yoluyla Karadeniz'e kadar gelir ve tekrar aynı güzergâhı izleyerek geri dönerlerdi. Aristoteles, ton balıklarının Elaphebolion (Şubat-Mart) ayı sonuna doğru çiftleştiklerini ve Hekatombeion (Haziran-Temmuz) başında da yumurtladıklarını anlatmaktadır.¹²³ Plinius ton balıklarının kışın dolaşmadığını, havaların ısınmaya başlamasına kadar kış uykusuna yattıklarını söylemektedir.¹²⁴ Yine Plinius'un verdiği bilgiye göre, ton balıklarının çoğu, yazı Marmara Denizi'nde geçirirdi. Ancak Aristoteles ton balıklarının baharda Karadeniz'e girdiklerini ve yazı orada geçirdiklerini söylemektedir. Ona göre bu, göç eden balıklar için genel kuraldı.¹²⁵

Plinius'tan “Boğaz'daki ton balıklarının baharda sürü halinde Akdeniz'den Karadeniz'e girdiklerini ve başka bir yerde üremediklerini; yumurtlamadan sonra sonbaharda geri dönerlerken, onlarla birlikte giden yavru balığa *cordyla* dendiğini, baharda, çamur balığı ya da *pelamys* (palamut) olarak adlandırdıklarını ve bir yılı doldurdıklarında ton balığı adını aldıklarını öğreniyoruz.”¹²⁶

Plinius, ton balıklarının teknelerin peşine takılarak, birkaç saat boyunca ve birkaç mil teknenin altından onlarla birlikte gittiklerini, üzerlerine sürekli zıpkın atılsa dahi korkmadıklarını, bu yüzden bazı insanların onlara “refakatçi balık” (*lat. Pompilus*) dediğini aktarır.¹²⁷

¹²² S. Şahin, İzник Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu, Kısım II. 1987, s. 19.

¹²³ Aristoteles, *Historia Animalium*, çev. A.I. Peck, Loeb Classical Library, 1965. VI. XVII. 571a. 12-13.

¹²⁴ Plinius, *Naturalis Historia*, çev. H.Rackham. Loeb Classical Library, 1950. IX. XX. 51.

¹²⁵ Aristoteles, *Historia Animalium*, VIII. 598a.26.

¹²⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, IX. XVIII. 47.

¹²⁷ Plinius, *Naturalis Historia*, IX. XX. 51-52.

Arkhestratos, Samosluların iri ton balığına at uskumrusu dediklerini fakat başka yerde bu balığa *ketos* (dev balık) dendiğini, bu balığın en iyilerinin Byzantion ve Euboa Adası'nın güneyindeki Karystos'ta da bulunduğunu söylemektedir. Bu balık herhalde ton balığının iri türü olan orkinos olmalıdır. At uskumrusunun orkinosla eşitliği varsayıldığında, orkinosun Boğaz sularında da bulunduğu ve Byzantionlularca avlandığı söylenebilir.¹²⁸

Şurası bir gerçektir ki Karadeniz (Pontos Euksenios), Byzantion'un doğal endüstriyel zenginliğini oluşturan ton ve palamut balıkları için önemli bir besin kaynağı ve yumurtlamaya uygun bir sahaydı. Aristoteles'in sözünü ettiği, Karadeniz'in nehirlerin taşıdığı taze suyla beslenmesi konusunu Plinius'da vurgular. Aristoteles, balıkların Karadeniz'e göçünü iki nedene bağlamaktadır. Ona göre ilk neden beslenmeleridir. Sularını Karadeniz'e boşaltan ırmaklar nedeniyle bu denizin taze suyla beslendiğini ve bu yüzden de balıklar için bol ve kaliteli besin kaynağını oluşturduğunu söylemektedir. İkinci neden, yunus ve domuzbalığı dışında kendilerine zarar verebilecek büyük ve vahşi balıkların bulunmamasıdır. Bu da serbestçe dolaşabilmelerine ve rahatça üremelerine olanak vermektedir. Strabon, Polybios'tan aktararak, ton balıklarının yunuslar, köpek balıkları ve diğer büyük memeli hayvanlara yem olduklarını söyler.¹²⁹

Strabon, palamut balıklarının avlanması konusunda şunları söylemektedir. “Bu balıklar Maeotis Gölü (Azak Denizi) bataklıklarında yumurtadan çıkarlar, biraz büyüdüklerinde gölün ağzına ulaşırlar ve Asya kıyıları boyunca Trapezous (Trabzon) ve Pharnakia'ya (Giresun) kadar giderler. İşte balığın ilk avlanması burada olur, ancak balıklar henüz normal bir boyuta ulaşmadıklarından, bu pek de elverişli bir av sayılmaz. Fakat Sinope'ye vardıklarında avlanmaları ve tuzlama yapılmaları için yeterince büyümüş sayılırlar.”¹³⁰

Palamut balıklarının en yoğun bulunduğu ve yakalandığı yer Antikçağ'da “Altın Boynuz” (*Khrysokeras*) olarak bilinen Haliç'di. Haliç'in Byzantion tarihindeki önemi, kent ilk kuruluşunun –mitolojik bir öyküye dayansa da- bu körfezin bitim yerinde olmasına inanılmasıyla da doğrudan ilişkilidir. Byzantion'u kurmaya gelen ilk

¹²⁸ Tekin, a.g.e. s. 29.

¹²⁹ Tekin, a.g.e., s. 31.; Strabon, Geographika, I.24.

¹³⁰ Strabon, Geographika, XII.3.19.

kolonistlere Pythia'daki tanrının (Apollon) verdiği cevap şuydu: “Ne mutlu Pontos’un ağzındaki Trak burnunda yer alan, iki derenin boz renkli denize kavuştuğu ve balıkla geyiğin aynı yemden beslendiği kutsal şehre yerleşeklere”. Haliç’e boynuz dendiğini pek çok antik yazardan biliyoruz. Strabon, Haliç’i geyik boynuzuna benzetir.¹³¹ M.S. 1. yüzyıl Latin Yazarı Yaşlı Plinius ise Haliç’ten “Altın Boynuz” olarak söz ederek, niçin o şekilde adlandırıldığını da söyler: “...*Marmara Denizi’ni Karadeniz’e bağlayan Trakya Boğazı’nda (İstanbul Boğazı), Avrupa ve Asya’yı ayıran Boğaz’ın en dar yerinde, Asya yakasındaki Kalkhedon yakınında, dipten yüzeye doğru suyun arasından parıldayan şahane beyazlıkta bir kaya vardır. Balıklar bu kayayı birden bire karşılarında görünce her zaman ürkerler. Sürü halinde dosdoğru karşı taraftaki Byzantion burnuna (Haliç) yönelirler. Buranın “Altın Boynuz” Olarak anılmasının nedeni de budur. Sonunda tümü Byzantion’da yakalanır. Bu, Kalkhedon için büyük bir kayıptır.*” Yani Plinius, Haliç’e Altın Boynuz denmesinin, bu körfezde kaynayan balıklardan dolayı olduğunu söylemektedir.¹³² Keza, Strabon da akıntının palamutları sürü halinde Haliç’e girmeye zorladığını ve dar bir alanda elle bile yakalandığını söylemektedir: “Byzantionlular’ın kent suruna yakın olan Boynuz (haliç), batıya doğru 60 stadion uzanan bir koydur, çok sayıda girintili çıkıntılı koyları bulunduğundan bir geyiğin boynuzunu andırır. Kuvvetli akıntı nedeniyle palamut balıkları sürü halinde bu dar koyalara savrulurlar ve kolayca yakalanırlar, öyle ki alanın darlığı nedeniyle elle bile yakalanırlar”. Gerek Strabon’un gerekse Plinius’un anlatımından anlaşıldığı kadarıyla, Antikçağ’ın içi meyve dolu bereket boynuzu, Byzantion’da içi palamut dolu bereket boynuzuna dönüşmüştü. Altın ile anlatılmak istenen, palamut balıklarından başka bir şey değildi.¹³³

Byzantion, Antikçağ’da uskumru avı merkezlerinden biriydi, ancak avın nasıl yapıldığına ilişkin antik kaynaklarda bilgi yoktur. Kuşkusuz Byzantionlular tarafından olta ile avlanmış olmasının yanı sıra, sürü halinde hareket ettiklerinden dalyanlarla veya serbest ağlarla avlanmış olmalıdırlar.¹³⁴

¹³¹ Strabon, Geographika, VII.6.2.

¹³² Plinius, Naturalis Historia, IX.XX.50-51.

¹³³ Strabon, Geographika, VII.6.2.

¹³⁴ Aristoteles, Historia Animalium, VII. 1-4.

Strabon, yunusların sürü halinde dolaştıklarını ve yavru ton balıklarını ve palamutları yiyerek beslendiğini, avlanan yunusların yağlarından yararlandığını söyler.¹³⁵

Oppianos, Byzantionluların zıpkınlarla yunus avladıklarını anlatır: Balıkçılar, hafif teknelerle kıyıda açılırlar ve teknelere yaklaşan yunuslara *akides* adı verilen üççatalı zıpkınlarını saplardı.¹³⁶

Aelianus, ağlarına yakalanan balık sürüsünün içinde kazara yunus ve kılıç balığı olmaması için balıkçıların dua ettiklerini söyler. Çünkü gerek yunuslar gerekse kılıç balıkları, balıkçıların ağlarını yırtıp sürünün kaçmasına neden oluyordu. Eğer av beklendiği gibi sonuçlanmışsa, balıkçılar deniz tanrısı Poseidon'a bir ton balığı kurban ederlerdi.¹³⁷

Antikçağ'da yunuslar, insana yakın ve dostça davranışlar sergileyen hayvanlar olarak bilinirlerdi. Aelianus, yunusların insanlara dostça yaklaşmalarını bir anekdotla anlatmaktadır. "*Koironos adlı bir Paroslu, Byzantion'da ağlara takılan yunusları, fidye verir gibi ağ sahiplerine para vererek serbest bıraktı ve bu davranışı yunuslarca şükranla karşılandı. Hikâyeye göre, günlerden bir gün, Miletoslu mürettebatı olan elli kürekli bir gemiyle denize yol alırken, gemi Naksos ile Paros adaları arasından geçerken alabora olup battı ve içindekiler boğuldu. Koironos ise yunuslar tarafından kurtarıldı. Böylece, yunuslar, daha önce kendilerine yapılan iyiliğin bedelini ödemişlerdi. Yunuslar onu sırtlarında taşıyarak bir burundaki mağaraya kadar götürdüler ve bu yer bundan böyle Koironos olarak anılmaya başlandı. Daha sonra Koironos öldüğünde, cesedi denizin kıyısında kurulan bir odun yığını üzerinde yakıldı, bunun üzerine, olayı denizden izleyen yunuslar sanki onun cenaze törenine katılıyorlarmış gibi toplandılar ve odun yığınının alevler yükselirken hep birlikte töreni öylece izlediler. Sanki güvenilir bir dostun, diğerinin yanında bulunması gibi. En sonunda alevler sönmeye yüz tuttuğunda yüzerek oradan uzaklaştılar.*" Ancak, yunusların insanoğluna dostça yaklaşımları ve naif yaratılışları onların zalimane

¹³⁵ Strabon, Geographika, XII.3.19.

¹³⁶ Oppianos, Halieutika. Çev. A.W. Mair, Loeb Classical Library, 1928., V.519'dan aktaran, Tekin, a.g.e., s. 42.

¹³⁷ Aelianus, On Animals (De Natura Animalium). çev. A.F. Scholfield. Loeb Classical Library. 1958., XV.6.

avlanmalarına engel olamadı. Nitekim Oppianos, yunusların, Traklar ve Byzantionlular tarafından nasıl zalimce avlandıklarını anlatır.¹³⁸

Antik kaynaklar kılıç balığına da değinmiştir. Aelianus, kılıçbalığının balıklar ve tekneler için ne denli tehlikeli olduğundan söz eder. Antikçağ'da da Byzantion'da kılıç balığı avlandığını biliyoruz. Nitekim Arkhestratos, Byzantion'un kendine özgü balıklarından birinin de kılıç balığı olduğunu söylemektedir.¹³⁹

Deniz salyangozları hakkında da antik dönem kaynaklarında bilgi bulmak mümkündür. Aelianus'ta geçen bir anlatımda *“Deniz salyangozlarının bile bir kralı vardır ve diğerleri ona itaat ederler. Bu kral diğerlerinden daha büyük ve daha güzeldir. Eğer suyun derinliklerine dalmak gerekiyorsa, ilk giden odur, tekrar geri dönüleceğinde de diğerlerine kılavuzluk eder, bir başka noktaya giderse, diğerleri de onu izler. Kral salyangozu yakalamayı başaran kişi, işlerin iyi gideceğini, refaha ulaşacağını bilir. Hatta deniz salyangozunun yakalandığını gören dahi neşeli bir ruha sahip olur ve şansının açılacağını düşünür. Byzantion'da deniz salyangozu yakalamanın bir ödülü vardı: bu oyuna katılanların her biri, salyangozu yakalayan kişiye ödül olarak bir Attika drahmisi verirdi.”* denilmektedir. Aelianus'un bu pasajından en azından Roma İmparatorluğu döneminde; büyük olasılıkla Hellenistik Çağ'da veya öncesinde de deniz salyangozlarının uğur ve refah getireceğine inanıldığını ve bir deniz salyangozu yakalama oyununun varlığını öğreniyoruz.¹⁴⁰

Herodotos'da dönemin halklarının beslenme alışkanlıklarından bahsederken, balığın beslenmedeki önemli rolüne çeşitli örneklerle değinir; *“Burada (Babil) üç kabile vardır ki balıktan başka bir şey koymazlar ağızlarına; tutulan balığı güneşte kuruturlar ve şöyle yerler: Havan içine atarlar, havaneliyle döverler, bezle elerler ve canları nasıl isterse, ya yoğurup lapa gibi yerler, ya da ekmek gibi pişirirler.”*¹⁴¹ *“Arax'da, Matienlerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak, fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar.”*¹⁴² Herodotos'tan alınan bu bilgiler

¹³⁸ Aelianus, De Natura Animalium, VIII.3 ve Oppianos, Halieutika, V.520-585'den aktaran, Tekin, a.g.e., s. 43.

¹³⁹ Athenaios, Deipnosophistai, VII.314e.

¹⁴⁰ Aelianus, De Natura Animalium, VII.32.

¹⁴¹ Herodotos, I. 200.

¹⁴² Herodotos, I. 202.

doğrultusunda birbirinden farklı coğrafyalarda nehir kıyılarında yaşayan birçok toplumun besin ihtiyacını büyük oranda balıkçılıktan karşıladığı anlaşılmaktadır.

Güzel bir balığa verilen değer bakımından Heredotos'un bize aktardığı aşağıda yer verdiğimiz anlatım, dönemin insanı açısından kaliteli ve güzel bir balığın bir ülke tiranına hediye olarak sunulabilecek kadar değerli olabildiğini anlatması bakımından güzel bir örnek olarak karşımıza çıkar; “*Bir balıkçı çok güzel bir balık tuttu ve bunu Polykrates'e (Samos Tiranı) sunmaya karar verdi; balığı saraya götürdü, Polykrates'in huzuruna çıkmak dileğinde bulundu ve çıktı. “Kral, dedi balığı sunarak, şu balığı tuttum; o kadar güzel ki, geçimim bu işten olduğu halde, pazara götürüp satmaya kıyamadım; bu ancak senin gibi kudretli bir hükümdara layık bir yemek olur diye düşündüm; onun için sana getirdim.”*¹⁴³

Antik kaynaklardan öğrendiğimize göre balık, Byzantionluların başlıca gıdalarından biriydi. Hatta Byzantion'da yakalanan ve gıda olarak tüketilen balıkların ünü, tüm Ege ve Akdeniz dünyasına yayılmıştı. Balık genellikle üç türlü tüketiliyordu: taze olarak, tuzlama ve tütsüleme. Bunların yanı sıra yemeklerde sos olarak kullanıldığını da biliyoruz. Plinius'tan ton balıklarının parçalar halinde kesildiğini, boyun ve gövde kısmının lezzetli kabul edildiğini, gerdan kısmının da diri olduğunu, ancak midede şiddetli gaz yaptığını; ton balığının geriye kalan tüm etinin tuzlanarak saklandığını; meşe odunu kıymıklarını andıran bu parçalara *melandrya* dendiğini, parçaların en ucuzunun kuyruğa yakın olanlar olduğunu, oysa diğer balıklarda kuyruğa yakın kısımların en fazla tüketilenler olduğunu, *pelamys* (palamut) evresindekilerin arzu edilen büyüklükte dilimlendiğini veya küp gibi ufak parçalara ayrıldığını öğreniyoruz.¹⁴⁴

Byzantion, aynı zamanda tuzlama balık endüstrisinin de merkeziydi. Arkhestratos'tan aktaran Athenaios¹⁴⁵, Bosporus'un tuzlama balık açısından çok zengin olduğunu, o bölgede yaşayanların balığın gövdesini küpler halinde keserek, kavanozlarda tuza yatırdıklarını söylemekte, Byzantion'un mevsimlik ton balıklarının tuzlama merkezi olduğunu vurgulamaktadır. Byzantion'un mevsimlik salamura balıkları *horation* adıyla tanınıyordu. Athenaios yine Arkhestratos'tan aktararak, en iyi ve

¹⁴³ Herodotos, III, 42.

¹⁴⁴ Plinius, NH, IX.XVIII.

¹⁴⁵ Athenaios, Deipnosopistai, III.116b.

lezzetli *horation*'un Byzantion'da bulunduğunu, bu ihtişamlı kente gidenlere bir dilim *horation* yemelerini şiddetle tavsiye etmektedirler. Menüsünü hazırlamaya ve fiyatını belirlemeye çalışan bir aşçının ağzından aktaran Athenaios'tan kendi zamanında bir parça *horation*'un bir diobol (iki obol) olduğunu öğreniyoruz. Ancak daha sonraki bir ifadeden de palamut salamurasının (*kybion, kubion, cybium*) fiyatının biraz daha pahalı yani üç obol olduğunu öğreniyoruz. *Kubion* salamura yani tuza yatırılmış balığın ufak küp parçaları halinde satışa sunulmasıydı. Byzantionlular balığı tuzlu suyun içinde bırakarak marine ediyorlardı. Ancak *horationun* tuzlama dışındaki tüketimine ilişkin bir bilgi Athenaios'un eserinde bulunmaktadır. Gastronom Aleksis “balığın güzel ve kokulu otlar, zeytinyağı, beyaz şarap ve *silphion* aroması ilavesiyle tavada pişirilerek sıcak servis yapılmasını” önerir. *Amia* ise, incir yaprağına sarılmış tonun, yabani mercanköşk ile külde pişirilmiş haliydi. Athenaios, ozan Anthiphanes'in ağzından Byzantion'un tuzlama ton balığının hoş kokusuna da imada bulunmaktadır.¹⁴⁶

Athenaios, Hikesios'tan aktararak, hem genç ton balıklarının hem de *horaianın* sindiriminin zor olduğunu, dahası genç ton balıklarının etinin, küp olarak kesilenlerinkini andırdığını ve bu yüzden *horaia* olarak adlandırılan diğer ton balıklarından çok farklı olduğunu anlatır. Ve aynı şekilde, Hikesios'un Byzantion'un *horaiası* ile başka yerde yakalananlar arasında büyük fark olduğunu ve bunun sadece ton balıkları için değil, Byzantion'da yakalanan diğer balıklar için de geçerli olduğunu söylediğini aktarmaktadır.¹⁴⁷

Daima keskin, bazen de çok acı olan bu sos, istiridye ve egzotik kabuklularla yeniyordu ve Romalı yazarlar tarafından oburluğun ve aşırı düşkünlüğün sembolü, hastalıkların nedeni olarak görülüyordu. Yine de balık soslari ve kurutulmuş balık Galenos gibi bazı hekimler tarafından ilaç olarak öneriliyordu.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Athenaios, *Deipnosophistai*, III.118d.

¹⁴⁷ Athenaios, *Deipnosophistai*, III.116e-f.

¹⁴⁸ Jackson, a.g.e., s. 29.

Balık Avı

Antik kaynaklardan ve mozaiklerdeki tasvirlerden balık avının nasıl yapıldığı konusunda bazı bilgiler elde etmek mümkündür. Bu bilgiler ışığında, Byzantionluların da balık avı için olta, kargı, üççatallı zıpkın (*trident*), balık sepeti (kapanı) ve ağ kullandıkları söylenebilir. Bu av araç-gereçlerinin kullanımı hem kıyıda hem de kayıklar ve teknelerden yararlanarak kıyıda açıkta yapılabilmekteydi. Antikçağ'da özellikle Roma İmparatorluğu döneminde deniz ve kıyı *res communis* (hukuken devlete ait olmayan, herkesin kullanımına açık) idi. Ekonomik değeri bir hayli fazla olan ton ve palamut balıklarının Byzantion kıyılarındaki avına ilişkin antik yazarların verdiği bilgi bulunmasa da Akdeniz'den Karadeniz'e göçleri sırasında Boğazlardan ve Marmara Denizi'nden geçen ton balıkları ve palamutlar da iri oltalarla veya zıpkın ve ağ kullanılarak Byzantionlular tarafından avlanmış ve konserve olarak tüketime sunulmuş olmalıdır. Nitekim kaynaklar ton balığı konservesi hakkında bilgi vermektedirler. Athenaios, Silphionlu Dilphios'tan aktararak en iyi ton balığının Byzantion'da avlandığını vurgulamaktadır. Bu arada, daha geç dönemdeki bir kayıttan (10. yüzyıl sonu) Kalkhedon yakınında sütun üzerinde yaşamını sürdüren (*stylites*) Loukas'ın (öl. 979) balıkçıların ağlarını takdis ederek onlara şans dilediğini öğreniyoruz. Kalkhedon ve Byzantion, Boğaz'ın her iki yakasında olan kentler olduklarından, Byzantionlu balıkçıların da Loukas'ın hayır duasına ihtiyaç duymuş olmaları beklenebilir. Loukas'ın hayır duasını almış olan balıkçıları, yakaladıkları balıkların yüzde onunu ona verirlerdi (*apodekatosis*). Daha erken dönemlerde, Antikçağ'da, Loukas'ın işlevini Poseidon'un üstlenmiş olduğunu söyleyebiliriz. Balıkçıların Khelai Koyu'ndaki (Bebek) Artemis Diktyнна Tapınağı'na adakta bulunmaları ve tanrıçanın balıkçıların ağlarının koruyucusu olduğuna inanılması da kayda değer bir bilgidir.¹⁴⁹

Antik yazarlarca aşağıda anlatılan ton avının Byzantion açıklarında da aynı yöntemle yapılmış olması ihtimal dâhilindedir. Nitekim böylesine büyük ve etli bir balığın avlanması ve gıda olarak tüketime sunulması, Byzantion'a haklı bir ün kazandırmıştı. Bu nedendir ki Athenaios'un Deipnosophistai adlı eseri ile günümüze

¹⁴⁹ Tekin, a.g.e., s. 48.

kadar gelmiş olan Arkhestratos'un Hrdypatheia (Lüks Yaşam) adlı şiirinde – ki M.Ö. 4. yüzyılda kaleme alınmıştır- birkaç yerde Byzantion'un ton balığının kalitesinden; bu balığın yenecekse veya tüketilecekse mutlaka Byzantion'dan alınması tavsiye edilmektedir. Bütün bunlar bize, ton balığının Byzantionlular tarafından yoğun bir şekilde avlandığını, gerek taze gerekse konserve olarak iç ve dış tüketim için pazarlandığını ve aranan bir balık olduğunu göstermektedir.¹⁵⁰

Skopia denen “gözetleme” metoduyla yapılan ton balığı avı, Antikçağ yazarlarının eserleriyle günümüze ulaşmıştır. Nitekim Genç Philostratus'un yazdıkları, bu avın genel olarak nasıl yapıldığına dair aydınlatıcı bilgi vermektedir. “Bu av metodunda keskin demirden mızraklar ya da ağlar kullanılmaktaydı. Önce yüksekçe bir ağaç üzerine bir gözetleme noktası kurulur ve buraya keskin bakışlı biri yerleştirilirdi. Görevi, gözlerinin denize odaklamak ve elinden geldiğince uzaklara bakmak olan bu kişi, bir balık sürüsünün yaklaşmakta olduğunu gördüğünden elinden geldiğince yüksek sesle aşağıdaki teknelerde bekleyenlere bağırarak balıkların miktarını belirtir ve teknelerdeki adamlarda bu balıkları geniş ağlarla kuşatırlardı. Böylece mükemmel bir av gerçekleşmiş olurdu.¹⁵¹

Gözetleme metoduna ilişkin benzer bilgi Oppianos'un eserinde bulunmaktadır. Oppianos'un verdiği bilgiye göre, “ilkbaharda ton balığı sürüsünün görünmeye başlaması, balıkçılar için ton balığı avının çok bereketli geçeceğinin bir işaretiydi. Balıkçılar önce denizin hemen kıyısında bir tepe seçerlerdi, bu tepe çok dar, çok açık ve de rüzgârlı olmamalıydı, bir dereceye kadar gün ışığını alacak kadar aydınlık olmalı ve kıyının yüksekliği tepeyi gölgede bırakmalıydı. Bu tepenin üzerine deneyimli bir kişi çıkardı. Bu kişinin görevi, ton balıklarının gelişini gözetlemektir, yaklaşan çeşitli balık sürülerini, türlerini, yoğunluklarını arkadaşlarına haber verirdi. Haber alan denizdeki balıkçılar derhal tüm ağları yayardı. Ağların düzeni, holleri, kapıları ve iç kısımdaki yollarıyla sanki bir kentin düzenini andırırdı. Ağlara giren ton balıkları sanki göç eden bir halkın askerleri gibi ağlarda sıkışıp kalırdı, bu balıklar arasında yavru balıklar, yaşlı balıklar, orta yaşlı balıklar bulunurdu. Çok sayıda balık ağların içine dolanırdı. Ağlar,

¹⁵⁰ Athenaios, *Deipnosophistai.*, III.116b ve 117 a-d.

¹⁵¹ Philostratus the Elder, *De Imagines, Imagines. Callistratus Descriptions.* Çev. A.Fairbanks, Loeb Classical Library, 1931, I.13 vd.'den aktaran Tekin, a.g.e. s. 49.

ancak istendiğinde toplanırdı, yani ağın yeni gelen balıkları alacak yeri kalmadığında. Böylece mükemmel ve gerçekten olağanüstü bir balık avı gerçekleşmiş olurdu.”¹⁵²

Balık Pazarları

Antikçağ’da avlanan balıkların, balık pazarlarında (*lat. Macellum*) satıldığını biliyoruz. M.S. 4. yüzyılın sonu 5. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Konstantinopolisli Sokrates’in *Historia Ecclesiastica* (Kilise Tarihi) adlı eserinden öğrendiğimize göre, Büyük Constantinus zamanında, yani M.S. 4. yüzyılın ilk yarısında, Konstantinopolis’te, Constantinus Formu’nun ve stoa’nın arka tarafında bir *macellum* bulunmaktaydı. Ancak lokalizasyonu yapılmamıştır. Süreklilik göz önünde bulundurulduğunda, daha önceki yüzyıllarda da *macellumun* agoraya yakın bir yerde olduğu varsayılabilir. M.S. 5. yüzyıla gelindiğinde ise Konstantinopolis’te birden fazla *macellumun* varlığı bilinmektedir.¹⁵³

Balıkçılar Loncası

Aristoteles’in toplumdaki sınıflardan bahsederken verdiği örnekler arasında Byzantionlu balıkçılar varsa da Klasik ve Hellenistik dönemlerde Byzantion’daki balıkçı meslek birliği veya loncası hakkında bilgimiz yoktur. Ancak Roma İmparatorluğu döneminde bu tür bir meslek birliğinin varlığını yazıtlardan öğreniyoruz. Günümüze kalan bazı yazıtlar, Byzantion’da Dionysos’un kutsandığını göstermektedir. Bu yazıtlardan biri İmparator Hadrianus zamanına (MS 117-138) tarihlenmekte olup Dionysos Parabolos’a adanmıştır. Adağı yapanlar Dionysos Parabolos’un misterleri yani thiasoslardır. Parabolos, Dionysos’un bir epithetonudur (sıfatı). *Bolos* “balık ağı”, “balık tutulan yer” veya “balıkçıların bulunduğu yer” anlamını taşımaktadır. L.Robert, Byzantionlu Dionysos’un Anaplous’una referans vererek, *parabolos*’un bir yer adını işaret edebileceğini de söylemektedir. Bu nedenle *parabolos* sıfatını taşıyan Dionysos’u kutsayanların (*thiastai*), esas olarak balıkçılardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Yine

¹⁵² Oppianos, *Halieutika*, III. 83-84’dan aktaran Tekin, a.g.e. s. 50.

¹⁵³ Tekin, a.g.e., s.52.

Hadrianus dönemine tarihlenen bir başka yazıtta geçen *Dionysobolilai* sözcüğü de “balıkçılık yerindeki Dionysos mysterlerini” işaret etmektedir. Her iki yazıt da Byzantion’daki balıkçı loncasının varlığını kanıtlamaktadır. Bir yandan mali zorluklar, öte yandan balık avındaki güçlük ve ekip çalışmasının gerekliliği böyle bir balıkçı loncasının varlığını gerektirmiş olmalıydı.¹⁵⁴

SÜT VE SÜT ÜRÜNLERİ

Antik dönemde ete dayalı beslenmenin yanında, hayvansal beslenmenin yan ürünü olan süt ve süt ürünleri de, dönem insanının en önemli besin kaynaklarından birini oluşturuyordu. Süt sağlıklı sağlıklı taze olarak tüketilmekle birlikte, peynir ve tereyağı gibi yan ürünler de çok miktarlarda tüketilmekteydi. Kaynaklardan, hemen her antik toplumun, süt ve süt ürünlerine büyük rağbet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Hitit mutfağında et çeşitlerinin dışında hayvansal ürün olarak doğrudan süt, peynir ve yağı sıralayabiliriz. Hayvanlardan elde edilen sütler bugün de olduğu gibi, çeşitli şekillerde değerlendirilerek yeni yiyecek malzemelerine dönüştürülmekteydi. Tatlı süt, koyu süt, kesik süt, kaymak, ekşi süt bu ürünler arasındaydı.¹⁵⁵

Fırtına Tanrısı’nın müthiş bir şekilde gürlmesi (gökyüzünden düşen ay) metninde (KUB XXVIII 3) konuyla ilgili olarak şu ifadelerle rastlanır:

“Ve Fırtına Tanrısı’nın adamı, her gün Fırtına Tanrısı’nın huzuruna çıkar. O, bir adet kurbanlık somun, bir adet şarap dolu KUKUBU- kabı ve bir adet tatlı süt dolu KUKUBU- kabı alır tutar. Fırtına Tanrısı gürlendiğinde,.....Fırtına Tanrısı’nın adamı bir adet kurbanlık kalın ekmeği parçalar. Tatlı sütü libasyon olarak döker. Ve şunları alır: Bir adet öküz, beş adet koyun, ... , ... tawal içkisi için harişa- kapları, iki adet ... , dokuz adet yarım UP-NU ölçüsünde hazırlanmış kurbanlık somun, yarım hazzilaş- ölçüsünde undan yapılmış yarım, iki adet sıcak ekme, bir adet peynir, bir adet peynir mayası, bir UP-NU ölçü meyve, bir adet bal dolu

¹⁵⁴ Tekin, a.g.e., s. 53.

¹⁵⁵ Sandıkcioglu, a.g.e., s. 39.

NAMMANTU- kabı, bir putiş ölçü tuz."¹⁵⁶

Yunanistan'ın pek çok bölgesi sığır yetiştirmeye uygun bir yer değildi ve süt ürünleri koyunlarla keçilerden elde edilmekteydi. Soğutma işlemi yapılamadığı için - hele Yunanistan gibi sıcak bir ülkede- süt sağıldıktan hemen sonra taze olarak tüketilmek veya saklanabilir bir ürüne dönüştürülmek zorundaydı. Bu nedenle, peynir Yunan mutfağının pek önemli bir gıda maddesiydi. Tereyağı ise Klasik dönem Yunan dünyasında bilinmiyordu. Ağız muhallebisi (ağız, hayvanın doğum yaptıktan sonraki ilk sütüdür) eski Yunan dünyasında sevilen lezzetlerden biriydi. Bu hayvanlar etlerinden çok, süt, yün ve derileri bakımından değerli idiler.¹⁵⁷

Roma sofrasında hayvansal protein kaynakları arasında süttten çok, peynir önemli bir yer tutmaktaydı. Kurutulmuş peynir kimi zaman otlarla çeşnilendirilerek sofraları süslemiştir.¹⁵⁸ Strabon, Bithynia bölgesinden bahsederken, burada sığır sürüleri için mükemmel otlakların olduğundan ve buradaki Salona bölgesinde yapılan ünlü Salonites peynirinden bahsetmektedir.¹⁵⁹

Romalılar da Yunanlılar gibi, koyun ve keçi sütünü tercih etmiştir. Sütü içmekten çok, krema ve peynir gibi besin maddeleri ile bazı çörek, tatlı ve yemeklerde değerlendirirlerdi. Peynirlerde geniş bir çeşitlilik dikkati çekmektedir. İtalya'da Vestina, Trebula ve Luni peynirleri ün kazanmış, Anadolu ve Gallia peynirlerine de rağbet edilmiştir. Campania bölgesindeki iki çiftlik evinde peynirhane olduğu anlaşılan mekânlar, araç ve gereçleri ile birlikte Roma peynir imalatına ışık tutmaktadır. Romalılar barbarlara özgü bir besin saydıkları tereyağını mutfaklarına hiçbir zaman sokmamıştır. Yumurta ise günümüzdeki gibi rafadan, katı, yağda pişirilerek yenmesinin yanında, dolma, sos ve çörek yapımında kullanılmıştır.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Güngör Karauğuz, Hitit Mitolojisi, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s. 81.

¹⁵⁷ Deighton, a.g.e., s. 77-78.

¹⁵⁸ Delemen, a.g.e., s. 22.

¹⁵⁹ Strabon, Geographika, XII.4. 7.

¹⁶⁰ Delemen, a.g.e., s. 29.

HAYVANSAL YAĞLAR

Hayvansal yağlar, antik dönem insanının öğünlerine tat verir ve hemen hemen her toplum tarafından yemeklerde bolca kullanılırdı.

Hitit metinlerinde, hayvansal yağ, tereyağı, et yağı, iç yağı, kuyruk yağı, koyun yağı, domuz yağı, donyağı kavramlarının yer alması hayvani yağ çeşitliliğini ortaya koyması bakımından önemlidir¹⁶¹

(uzu) İ "nebati (hayvani) yağ

(uzu) İ.GU "iç yağı"

İ.NUN "eritilmiş tereyağı"

İ.NUN.NA "eritilmiş tereyağı"

İ.ŞAH "domuz yağı"

(uzu) İ.UDU "koyun yağı, iç yağı"

Yunan destanlarında özellikle İlyada ve Odysseus'da hayvan yağına düşkünlük çarpıcı dizelerle anlatılmaktadır. Önce fileto kısmından parçalar içyağına sarılıp yakılarak tanrılara sunulur. Yanan parçaların üzerine şarap dökülmesiyle sıvı sunusu da gerçekleştirilir. Kahramanlar, ateşte hemen kızarttıkları sakatat ile yemeğe başlar. Eti ise ince ince kesip, bir miktar içyağı ile birlikte uzun şişlere geçirir, tuz ve un ekleyerek pişirirler. Arta kalan yağ bir kazanda eritilir.¹⁶²

*“..Ossaat doğradılar hayvani, butlarını ayırdılar
Yağlı gömlekle sardılar butları iki kat
Sonra etler koydular üstüne çiğ çiğ
Odukların üstünde kızarttı ihtiyar onları
Şarap döktü üzerlerine ateş gibi pırıl pırıl
Beş dişli çatal tutuyordu yanında delikanlılar
Butlar kızartıldı, ciğerler yürekler yenildi
Kalan etler parçalandı, şişlere geçirildi
Uzun şişler iki elle tutuldu, etler kızartıldı.”¹⁶³*

¹⁶¹ Çiğdem Atakuman, Hititler, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2006, s. 56.

¹⁶² Delemen, a.g.e., s. 5

¹⁶³ Homeros, Odysseia, III, 417-463.

Antikçağ'da balık sosları ya da yağları bir hayli sevilen ve tüketilen ürünler arasındaydı. Roma yemek tariflerinin hemen hepsinde bu soslar kullanılmaktaydı. *Garum*, *liquamen*, *muria*, *altec* gibi çeşitli adlar taşıyan söz konusu soslar bazı balıkların tuza basıldıktan sonra, iki-üç ay güneş altında bırakılıp, süzülmesi sonucunda elde edilmiş, duru ya da yoğun sıvı türleriydi. Günümüze gelen yemek tarifleri *garum* ve *liquamenin*, diğerlerine göre daha geniş bir kullanım alanı bulduğunu gösterir. Roma yemek tariflerini modern malzemeye uygulayan E.Rossenbaum, bir yandan balık soslarının yüksek tuz oranından, öbür yandan da sadece bunların kullanılmadığı tariflerde tuza başvurulmasından yola çıkarak, balık soslarının tuz işlevi taşıdığını ileri sürmüştür.¹⁶⁴ *Garon* denen balık sosu yemeklerden eksik edilmezdi.¹⁶⁵

Bizans İmparatorluğu'nda da, adı en fazla bilinen soslar; *garum*, *garon*, *liquamen*, *altec* ve *muriaydı*. Adını *garos* adlı balıktan alan *garum*, daha ziyade balıkların iç organlarının uzun süre tuzlu bırakılmasıyla elde edilen bir balık sosuydu. Ege ve Akdeniz'in çeşitli bölgelerinde yapılıp satılmasına rağmen, Byzantion sosu, yüksek fiyata alıcı bulabiliyordu. *Muria*, tondan yapılırdı ve uskumrudan yapılan *garumdan* daha lezzetliydi. Horatius, Byzantion'dan Batı Akdeniz'e ve İtalya'ya kavanozlar içerisinde *muria* ihracı olduğundan söz eder ve iyi bir sosun nasıl hazırlanması gerektiği konusunda bilgiler vermektedir. Horatius, sosun esasının, tatlı zeytinyağının belirli bir yoğunluğa sahip (yani sulandırılmamış) şarap ve tuzla karıştırılmasıyla elde edilebileceğini vurguladıktan sonra, bu karışımın kıyılmış otlarla karıştırılıp kaynatılmasını ve üzerine Korykos (Kilikia'da) safranı serpilerek bir kenarda bekletilmesini ve son olarak da İtalya'da Campania bölgesinin en kuzey ucunda yer alan zeytiniyle ünlü Venafran zeytininden sıkılmış yağ ilave edilmesini tavsiye etmektedir. Bu nedenle, bu sosun içinde yer aldığı Byzantion kavanozunun yoğun bir kokusu olurdu.¹⁶⁶

Hayvan içyağının İslami devirde ve öncesinde kullanımına ilişkin olarak verilen bir hadiste de kullanım alanının beslenmeyle birlikte çok geniş bir yelpaze

¹⁶⁴ Delemen, a.g.e., s. 31.

¹⁶⁵ Delemen, a.g.e., s. 10.

¹⁶⁶ Horatius, Satires. Epistles. The Art of Poetry, çev. H.R. Fairclough, Loeb Classical Library, 1939. II.4. 63-66.'dan aktaran, Tekin. a.g.e., s.57. Jackson, a.g.e., s. 29.

oluşturduğu görülmektedir. Verilen hadiste Hz. Muhammed'e birisi "Ya resulallah, meytenin yağı hakkında ne buyurursun? Onunla gemiler ve deriler yağlanır, boyanır, insanlar onunla aydınlanırlar." diye sormakta, O da, "hayır, o haramdır" deyip şöyle devam etmektedir: "Allah Yahudileri kahretsin! Allah onlara o hayvanların iç yağlarını haram etti, onlar ise onu eritip sattular ve parasını yediler".¹⁶⁷ şeklinde geçmektedir.

ANTİK DÖNEM MUTFAĞINDA ETE DAYALI BAZI YEMEKLER

Günümüzde olduğu gibi antik dönem toplumlarında da açılığa ve yemeklerin yapılış biçimlerine büyük önem verildiği görülmektedir. Dönemin yemek tariflerine bakıldığında, hayvansal malzemenin ön planda tutulduğu ve hemen hemen her toplumda yemeklerin ana ögesini et ve sakatatlarla birlikte, balık ve deniz ürünlerinden hazırlanan öğünlerin oluşturduğu görülür. Aşağıda hayvansal malzemenin bolca kullanıldığı Antik Yunan ve Roma mutfağına ait birkaç yemek adı verilmiştir.

Yunan Mutfağından

Salamura Tonbalığı Buğulaması¹⁶⁸

Torone Usulü Köpekbalığı¹⁶⁹

Fırında Uskumru¹⁷⁰

Roma Mutfağından

Pırasa, Ayva ve Soğanlı Dana Eti¹⁷¹

(Parça) Kuzu/ Oğlak Eti Haşlama¹⁷²

Kuzu/Oğlak Çevirme¹⁷³

Sebzeli Yavru Domuz Dolması¹⁷⁴

Sardalye Kızartması¹⁷⁵

¹⁶⁷ Şenol, a.g.e., s. 75

¹⁶⁸ Athenaios, Deipnosophistai 3, 117

¹⁶⁹ Athenaios, Deipnosophistai 7, 310

¹⁷⁰ Athenaios, Deipnosophistai 7, 322 c-d

¹⁷¹ Apicius, De re coquinaria 8, 354

¹⁷² Apicius, De re coquinaria 8, 358

¹⁷³ Apicius, De re coquinaria 8, 359

¹⁷⁴ Apicius, De re coquinaria 8, 380

Kendi Sosunda Balık (Balık Buğulama)¹⁷⁶
Torik Dolması¹⁷⁷

ANTİK DÖNEMDE GİYİM VE HAYVANLAR

İnsan, avcılık ve toplayıcılığa dayalı bir hayat sürdürdüğü Paleolitik ve Mezolitik devirlerde örtünme ihtiyacını büyük ölçüde avladığı hayvanların derilerinden karşılıyor olmalıydı. Zaman içinde değişen iklim şartları, insanları giyinebilecekleri daha uygun ve alternatif giysiler aramaya yönlendirmiş olmalıdır. Ancak bunun için hammadde ve daha da önemlisi onu işleyecek teknolojiye ihtiyaç vardı. İnsan bu iki önemli hedefe ise, ancak yerleşik hayata geçtiği ve hayvansal üretime başladığı Neolitik devirde ulaşmıştır. Hayvan yan ürünlerinden olan yünün işlenmesi, Antik dönemde bunlara bağlı diğer yan sektörleri de doğurmuştur. Yün eğiriciler, boyacılar, yıkayıcılar, çeşitli giyim eşyası diken terziler vb. gibi. Yün ve yapağının işlenmesine bağlı olarak ortaya çıkan bu alanlar, toplumlar arasında doğrudan ve dolaylı yollarla ticari, ekonomik ve siyasi gelişmelere de sebep olmuştur. Antikçağ'da yün endüstrisi, aynı zamanda bu işle uğraşan şehirlerde ya da bunlarla bağlantısı olan bölgelerde çeşitli esnaf teşkilatlarının (*gerusia*) kurulmasına da sebep olmuştur.¹⁷⁸

YÜN, TEKSTİL VE DOKUMA

Antikçağ'da, ilk zamanlar dokuma yapmak için gerekli olan hammadde, evcilleştirilen koyunların yünlerinden (hayvansal lif) elde edilmiştir. Daha sonraki süreçte ise, başta keten olmak üzere yetiştirilen bitkilerin liflerinden de yararlanılmıştır. İlk üretime geçilen yerleşmelerde, evcilleştirilen hayvanlar arasında koyunun önemli bir yer tutması, bu bakımdan önemlidir. Dokuma yapmak için, elde edilen yünün eğrilip ip haline getirilmesi gerekmektedir. Bunun için, bir çubuğun (iğ) ucuna bağlanan içi delik

¹⁷⁵ Apicius, De re coquinaria 4, 147

¹⁷⁶ Apicius, De re coquinaria 10, 437

¹⁷⁷ Apicius, De re coquinaria 9, 421

¹⁷⁸ İsmail Fazlıoğlu, Eskiçağda Dokuma, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay. İstanbul 2001, s.2.

taş ya da pişmiş topraktan yapılan ağırşaklar kullanılmıştır. Hammaddeyi işlemek ve bunu yaparken araç üretmek ve kullanmak insanoğlu için önemli bir teknolojik gelişme olarak kabul edilmektedir.¹⁷⁹

Güney Doğu Anadolu'da yer alan ve ilk üretimciliğe geçişin en önemli yerleşmelerinden biri olan Çayönü'nde, koyunun yaklaşık olarak M.Ö. 7500 yıllarında evcilleştirildiği saptanmıştır.¹⁸⁰ Yine aynı tarihlere ait tabakada ele geçen ve yassı kemikten yapılmış bir bilekliğin, dokumayla ilişkili bir araç olabileceği ileri sürülmüştür. Ancak, bu tarihlerde yerleşmede ağırşak ve dokuma tezgâhı ağırlığının ele geçmemesi, dokumanın kesin olarak başladığını söylememizi engellemektedir. Bununla birlikte yaklaşık olarak M.Ö. 6000 yıllarında Anadolu'da dokumanın yapıldığını gösteren kesin deliller de bulunmaktadır. Çatal Höyük'ün doğu kısmında yapılan kazılarda elde edilen buluntular üzerinde yapılan incelemeler sonucunda bunların yün cinsi dokumalara ait oldukları saptanmıştır.¹⁸¹ Bu sorunun cevabı, dokuma teknolojisinin gelişim aşamasının bilinmesi açısından önemlidir. Kuşkusuz, bezlerin nasıl dokunduğuna ilişkin bilgiler o yerleşim yerinde ele geçen dokuma ile ilgili buluntulara dayandırılmaktadır. Çatal Höyük'te ise bu konuda farklı ve çelişkili görüşler ileri sürülmüştür. Bazı bilim adamları, Çatal Höyük'te dokuma tezgâhı ağırlığının bulunduğunu ve buna dayanarak bu tarihlerde dokumanın, ağırlıklı dokuma tezgâhlarında yapıldığını ileri sürmüşlerdir.¹⁸² Bunun yanında, son yıllarda bu konuda çalışan bazı bilim adamları, Çatal Höyük'te ağırlıklı dokuma tezgâhının henüz bu dönemde kullanılmadığını ileri sürmüştür.¹⁸³

Anadolu'nun dışında kalan Kıbrıs, Girit Adaları'nda ve Kıta Yunanistan'da da yaklaşık M.Ö. 5500 yıllarından başlayarak dokuma ile ilgili buluntular ele geçmiştir.¹⁸⁴ Görüldüğü gibi dokumayla ilgili en erken buluntular -bazı belirsizlikler olsa da-

¹⁷⁹ Fazlıoğlu, a.g.e., s.2.

¹⁸⁰ U.Esin, İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa II, İst. 1981., s.28.

¹⁸¹ Fazlıoğlu, a.g.e., s. 2. Esin, 1981., s. 54-57.

¹⁸² J. Mellaart, Excavations at Çatalhöyük, 1961, First Preliminary Report, Anatolian Studies 12 (1962), s. 41 v.d.

¹⁸³ Fazlıoğlu, a.g.e., s. 2.

¹⁸⁴ Esin, a.g.e., s.92.

Anadolu'da ele geçmiştir. Bu buluntulara dayanarak dokumacılık teknolojisinin Anadolu'da ortaya çıktığını söyleyebiliriz.¹⁸⁵

Anadolu'da dokumacılığın Neolitik devirden sonra, Kalkolitik devir içinde de fazla bir değişikliğe uğramadan devam ettiğini görmekteyiz. Ancak, ilk Tunç ile beraber yerleşim alanlarında ele geçen dokuma tezgâhı ağırlıklarının sayısında ve çeşitlerinde büyük bir artış olmuştur. Bu buluntulara bakarak, Tunç devri ile beraber dokumacılıkta bir gelişmenin yaşandığını söyleyebiliriz. Orta Karadeniz bölgesinde yer alan İkiztepe yerleşmesinde, İlk Tunç dönemine ait seramik fırınlarının civarında çok sayıda dokuma tezgâhı ağırlığının ele geçmesi, İkiztepe'nin bu dönemde dokumacılıkta önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.¹⁸⁶ Anadolu'nun batısında da Erken Tunç dönemine ait dokuma tezgâhı ağırlıkları bol sayıda ele geçmiştir. Troia'da I-IV katlarında ele geçen çok sayıda dokuma tezgâhı ağırlığından bazılarının pişirilmemiş olması oldukça ilginçtir. Anadolu'nun dışında, Kıta Yunanistan ve Ege adalarında yer alan yerleşmelerin Erken Tunç dönemlerini kapsayan tabakalarında da çok sayıda dokuma tezgâhı ağırlığının ele geçmesi, dokumacılığın Tunç dönemi ile beraber büyük bir gelişme kaydettiğini göstermektedir. Bu gelişmenin nedenini açıklamak zordur. Yukarıda sözü edildiği gibi, Anadolu'da yünün dokumada kullanılması yaklaşık M.Ö. 6000 yıllarına dayanmaktadır. Dokumadaki hammadde çeşitlenmesi dokumacılık ticaretinin doğmasına neden olmuş olabilir.¹⁸⁷

Erken Tunç döneminde, hemen hemen bütün yerleşmelerde ele geçen dokuma ile ilgili buluntular yanında, bu dönemde dokumanın nasıl yapıldığı ya da dokunan kumaşlarla ilgili elimizde ayrıntılı bilgi yoktur. Bunun yanında, M.Ö. II. bin yıllarına ait tabletlerden gerek Anadolu'dan diğer bölgelere ve gerekse dışarıdan Anadolu'ya doğru büyük boyutlu bir kumaş ticaretinin yaşandığını öğrenmekteyiz. Ayrıca, ele geçen bu tabletlerden dokumanın nasıl yapıldığı, kumaşların isimleri ve kaliteleri ile ilgili de önemli bilgiler edinmekteyiz. Örneğin; Anadolu'da çok yaygın dokunan yünlü bir kumaşın isminin *pirikannu* olduğunu öğrenmekteyiz. Bütün bu bilgilerden, M.Ö. II. bin yıllarında Anadolu'da ve ona yakın bölgelerde artık dokumacılığın bir sanayi haline geldiği anlaşılmaktadır. Erken Hitit ve Hitit İmparatorluk dönemlerinde, dokuma

¹⁸⁵ Fazlıoğlu, a.g.e., s. 2.

¹⁸⁶ Fazlıoğlu, a.g.e., s. 3.

¹⁸⁷ Fazlıoğlu, a.g.e., s. 3.

tezgâhı ağırlıklarının artık M.Ö. III. Bin yıllarındaki form çeşitliliklerini kaybetmesi, belli büyüklükte ve formda dokuma tezgâhı ağırlıklarının yapılmaya başlanması bunun bir kanıtıdır. Hititler yün dışında, keçi kılından elde edilen ipliklerden de kumaş dokumuş olmalıdırlar. Bir dönem sadece Ankara ve çevresinde yetiştirilen Tiftik keçisinin (Ankara Keçisi) bazı Hitit eserleri üzerinde resmedilmiş olması, bu keçinin kılılarının dokumacılıkta kullanılmasının Hitit dönemine kadar dayandığını göstermektedir.¹⁸⁸

M.Ö. I. bin yıllarına gelindiğinde ise, dokuma ve dokuma ürünleri hakkında, gerek vazolar üzerindeki resimlerden gerekse antik yazarlardan bilgi edinmeye başlıyoruz. Vazolar üzerine çizilen dokuma tezgâhlarından yararlanarak, dokumanın nasıl yapıldığı ve bu tezgâhların şekilleri artık bir soru işareti olmaktan çıkmaya başlıyor. Antik yazarların bize ulaştırdığı bazı Mythos'lar sayesinde, bu dönem içinde dokumanın çeşitli inançlar içindeki yeri de öğrenilebilmektedir. Ayrıca, yine bu yazarlardan yararlanarak, dokumanın ve dokumacılığın günlük hayat içindeki yeri ve buna bağlı olarak dokumacılığı kendi üzerine almış olan kadının toplum içindeki konumu hakkında da bazı ipuçları elde edilebilmektedir.¹⁸⁹

Roma devriyle birlikte, Anadolu'da koyun yetiştiriciliğinde ve yünlü dokuma endüstrisinde büyük bir atılım olduğu görülmektedir. Özellikle Lycos vadisi, yünlü dokuma endüstrisinin önemli merkezlerinden biri olarak ön plana çıkmaktadır.¹⁹⁰

Strabon, bölgede yetiştirilmekte olan koyunların, kuzguni siyah renkteki yünlerinin mükemmelliğinden bahseder ve: *“Laodikeia, bir zamanlar küçük olmasına rağmen, halkının çalışkan ve topraklarının verimli olması sebebiyle büyümüştür. ... Laodikeia dolaylarındaki ülkede bir koyun türü yetiştirilir. Bunlar sadece Miletoslular'inkinden üstün olan yünlerinin yumuşaklığıyla değil; aynı zamanda kuzgunî siyah renkleriyle de mükemmeldir. Bu sayede Laodikeialılar büyük gelir sağlarlar.”*¹⁹¹ demektedir. Strabon'un anlatımlarından, diğer iki komşu şehir Hierapolis

¹⁸⁸ Fazlıoğlu, a.g.e., s. 3., S.S. Cebesoy, Kapadokya Tabletlerinde Geçen Dokuma Ürünleri, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1994 Yıllığı, Ankara 1995, s.164 v.d.

¹⁸⁹ Fazlıoğlu, a.g.e., s. 5.

¹⁹⁰ Palaz Erdemir, a.g.m., s. 27.

¹⁹¹ Strabon, Geographika, XII. 8. 16.

(Pamukkale) ve Kolossai (Honaz)'de de beyaz yünlü koyun türlerinin yetiştirildiği anlaşılmaktadır.¹⁹²

Erdemir, Strabon'dan atıfla, Laodikeia'nın karşısında bulunan Hierapolis'in tabii zenginliklerinden bahsederken, "Hierapolis'teki su, yün boyaması için oldukça uygundur." sözleriyle, üretilen yünün temizlenme ve boyama aşamasında belirli kalitede suya ihtiyaç duyduğunu da belirtmektedir.¹⁹³ Strabon, özellikle boyama aşamasında, suyla birlikte, yünlerin kök boya ile boyanmasının önemi üzerinde de durmaktadır ki bölgenin bitki örtüsü farklı tür ve renkteki boya için de oldukça uygundur. Strabon, kök boya ile boyanan yünlerin, kırmızı (*coccus*) ve morla boyanan yünlerden daha üstün olduğunu belirterek, Hierapolis'in gelişmesinde tabii zenginliklerinden suyun ve bitkisel kökboya öneminin ortaya koymaktadır.¹⁹⁴ demektedir.

Herodotos da, Kafkaslarda yaşayan halkların giysileri üzerlerine bitkisel boya ile resimler yaptıklarından ve bu resimlerin oldukça kalıcı olduğundan bahseder.

*"Kafkasları çok ve çeşitli insan soyları doldurur; çoğu geçimini yaban ormanlardan çıkarır; buralarda çeşitli yapraklar veren ağaçlar vardır, diye anlatırlar, buralılar bu yaprakları dövüp su ile karıştırırlar ve giysileri üzerine hayvan resimleri yaparlar; bu hayvan resimleri yıkamakla çıkmaz; sanki yünle işlenmiş gibi, dokuma eskiyinceye kadar öyle durur."*¹⁹⁵

Tekstil ilk ortaya çıkışı, dalların ve kamışların basit bir şekilde örülmesine bağlanabilir. Daha sonraki süreçte, yumuşak ve bükülebilir liflerin (hayvansal ve bitkisel) kullanılmasına geçilmiş olmalıdır. Çok uzun bir zaman alan bu gelişim sonucunda, dokunan tekstil ürünlerinin çeşitleri artmış ve buna paralel olarak zaman içinde dokumanın daha rahat, hızlı ve daha kaliteli elde edildiği standart dokuma tezgâhları yaratılmıştır. Tekstil ürünlerinin dokundukları ahşaptan yapılmış bu tezgâhlar

¹⁹² Palaz Erdemir, a.g.m., s. 27.

¹⁹³ Çürüksu akarsuyunun sıcaklığı ve içeriğindeki kimyasal maddelerin ip ve kumaş boyama işlemi sırasında renkleri sabitleştirerek kaliteli kumaş elde edilmesini sağladığı belirtilmektedir. Bk.: Erdemir, a.g.m. s. 30.

¹⁹⁴ Strabon, Geographika, XIII. 4. 14. Bkz.: Palaz Erdemir, a.g.m. s. 30.

¹⁹⁵ Herodotos, I. 203.

günümüze kadar ulaşamamıştır. Bunun yanında, o dönemlere ait duvar ve vazo üzerindeki dokuma ile ilgili resimler bazı bilgiler vermektedir.¹⁹⁶

İklim, birçok konuda olduğu gibi tekstilde de en önemli belirleyici etken olmuştur. Bunun için, keten dokumacılığı daha sıcak bir iklime sahip olan Mısır ve Mezopotamya'da yer alan kültürlerde gelişmiş ve yayılmıştır. Bunun yanında, yün dokumacılığı ise nispeten daha soğuk iklime sahip olan Anadolu'da ortaya çıkmıştır. Ancak daha sonra diğer bölgelerde de kullanılmaya başlanmıştır. Yün dokumacılığı ile ilgili en erken buluntuların Anadolu'da ele geçmesi, bunun bir göstergesidir. Bunun yanında, yün dokumacılığı ile ilgili ayrıntılı bilgileri çok daha sonraları edinmekteyiz. Antik yazarlar bu konuda bize yardımcı olmuşlardır. Ayrıca, M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında Attika'da, Amasis Ressamı'nın boyadığı bir Lekythos üzerinde yünün tartılması, eğrilip ip haline getirilmesi ve dokuma tezgâhında dokunması resmedilmiştir. Romalıların da yünlü kumaş dokudukları ve giydikleri bilinmektedir. Romalılar, kışın *toga*, *denea* ya da *rosa* adı verilen daha ince kumaşlar kullanmışlardır.¹⁹⁷

Yunanlılar, yünü ya da kürkü bastırıp sıkıştırarak kalın, sıcak tutan, sağlam bir kumaş haline getirmeyi, yani keçeleştirme işlemini de biliyor, bu kumaşı başlık ve pelerinlerin yanı sıra, ayakkabı yapımında da kullanıyorlardı. Hesiodos'un, ayaklarını sıcak tutmak için ayakkabılarının içine yün doldurduğu da bilinmektedir. Yün ve kürk astarlar çiftçilerin, çobanların ve avcılarının hayatını kolaylaştırıyordu. Alkibiades, bir kış seferi sırasında askerlerin ayaklarını keçe veya koyun postu ile sararak soğuktan korunmaya çalıştıklarını anlatmaktadır.¹⁹⁸

Strabon, Geographika adlı eserinde, Anadolu coğrafyasını tanıttığı kitapta Amisos bölgesinden bahsederken bölgedeki etkin yün endüstrisinden ve yumuşak yünlü hayvanlardan bahseder. Bu konuyla ilgili olarak Strabon "*Halys'ün ağzından sonra Gazelonitis gelir ve bu ülke Saramene'ye kadar uzanır, burası verimli bir yer olup, her yanı düzdür ve her şey yetişir. Burada, yumuşak yünlü hayvan sürülerinin bolluğu nedeniyle oluşmuş bir koyunyünü endüstrisi de vardır. Bu tür hayvanlara*

¹⁹⁶ E. Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992, ss. 458-461.

¹⁹⁷ Dölen, a.g.e., ss. 458-461; Fazlıoğlu, a.g.e., s. 7.

¹⁹⁸ Deighton, a.g.e., s. 36-37.

Kappadokia'da ve Pontos'ta çok az rastlanır. Bu ülkede ayrıca, başka yerlerde çok az olan ceylan bulunur."demektedir.¹⁹⁹

Antik dünyada kadın ile erkek işleri ayrılmıştır. Toplam dört ya da beşi geçmeyen kadının işleri arasında en önemli yeri tekstil tutmaktadır. Yine antik yazarlardan edindiğimiz bilgilerle, bir kadının dokumadaki ustalığı ve örnek çıkarmadaki becerisi ile kalitesi arasında bir bağlantının kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda bazı şehirler isimlerinden söz ettirmişlerdir. Örneğin Sidon kadınları antik dönemde dokumadaki ustalıkları ile tanınırlardı. Ayrıca; Trapezos, Pergamon, Tralles (Aydın), ve Laodikeia (Denizli) şehirleri de dokumacılıkta ve özellikle de yün boyacılığında önemli merkezlerdi.²⁰⁰

Kadınlar bu becerilerini sergilemek için, ip eğirmeyi ve dokuma işini herkesin gözü önünde yaparlardı. Antik dönemde evler kendi içlerine kapalı bir ekonomiye sahipti. Bu nedenle, birçok ürün gibi, evin tekstil ihtiyacı da bahçe içinde oturma birimlerinden ayrı bir kısımda yer alan işliklerde dokunurdu. Bunun için, dokuma tezgâhı evin hanımının olanı biteni gözetleyeceği ve evdekilerin de onu görebileceği bir yere konurdu. Antik devirden beri süregelen bu dokuma geleneği, günümüzde Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde devam etmektedir. Kadınların örnek çıkarmadaki beceri yarışı ve duyguların motifler yolu ile anlatılma şekli de değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Bu nedenle, ortaya çıkan bu ürünleri bir bakıma sanat eseri olarak da algılayabiliriz.²⁰¹

Antik dönemde dokuma işini kadınlara bağışlayan ve onları koruyanın, sanatçıların koruyucusu Tanrıça Athena olduğuna inanılmıştır. Yapılan bilimsel kazılarda, Athena'nın kutsal alanlarında adak olarak sunulmuş birçok dokuma tezgâhı ağırlığı ele geçmesi bunun güzel bir göstergesidir. Ayrıca, ele geçen birçok dokuma tezgâhı ağırlığı üzerinde, mühürler ile basılmış Athena'nın kutsal hayvanı olan baykuş figürü yer almaktadır.²⁰²

Athena, hem dokuyan kadınların koruyucusu olarak hem de dokuyan bir tanrıça olarak tanınmıştır. Tanrıça'nın dokuma ile olan bu ilişkisi, antik dönem

¹⁹⁹ Strabon, Geographika, XII. 3. 13.

²⁰⁰ Fazlıoğlu, a.g.e., s. 8., ayrıca bkz. Dölen, a.g.e., s. 458-461.

²⁰¹ Fazlıoğlu, a.g.e., s. 9.

²⁰² Fazlıoğlu, a.g.e., s. 9.

mythoslarına konu olmuştur. Bunlardan en önemlisi Athena ile Arakhne arasındaki dokuma yarışıdır. Bu mythos, korunmuş biçimiyle Ovidius tarafından bize ulaştırılmıştır. Ovidius'a göre Kolophon'lu kumaş boyacısının kızı olan Arakhne, ip eğirmede ve dokumada öyle ileri gitmiştir ki, Tanrıça Athena'dan üstün olduğunu ileri sürer ve Tanrıça'ya yarışma teklif eder. Athena yaşlı bir kadın kılığına girerek yarışmayı kabul eder. Her iki dokuma da çok güzel dokunur. Athena, Olympos'daki oniki tanrıyı Arakhne ise, tanrıların aşklarını ve yaptıkları kötülükleri anlatır. Athena rakibinin işinde hiçbir eksik bulamaz ve ölümünün bu cüretine çok kızar. Arakhne'nin yarışını kazanacağını anlayınca genç kızı örümcek şekline sokar. Ancak, Arakhne hala dokumaya devam eder.²⁰³

Bu Mythos, Roma'da Nerva Forumu'ndaki bir frizde kabartma olarak işlenmiştir. Buna bağlı olarak, önceleri bu hikâyenin Roma döneminde ortaya çıkarıldığı düşünülmüştür. Ancak, M.Ö. 600 yıllarına tarihlenen bir Erken Korinth Aryballos'u üzerinde bu mythosun çizilmiş olması, hikâyenin çok daha erken dönemlere dayandığını göstermiştir. Antik döneme ait bu hikâyenin izleri günümüze de tesir etmiştir. Örneğin, Doğu Karadeniz bölgesinde örümcek halk arasında Rabna olarak isimlendirilmiştir. Bunun Arakhne ismine olan benzerliği yanında, daha da önemlisi hayvanın kutsal olup, öldürülmesinin günah olmasıdır. Bu hikâye, Anadolu'da birçok örneğinde olduğu gibi, çok erken dönemlere dayanan mythosların gelenek-görenek kılığı içinde, tek tanrılı dinlerde kendilerine yer bulmasının güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Ayrıca antik devir mitolojisi içinde, tanrıça Athena'nın dışında Kharit'ler, Nympe'ler, Naiade'ler ve Nereid'ler gibi tanrıçaların da dokumayla ilişkileri vardır.²⁰⁴

İPEK VE İPEK BÖCEĞİ

İpek böceği, dut yaprağından beslenen bir çeşit kelebeğin tırtılıdır. Bu tırtılın, kozasını örmek için kullandığı ince life ipek denmektedir. İnsanlar çok eski

²⁰³ Ovidius, *Metamorphoses*, VI, 53-58'den aktaran, Fazlıoğlu, a.g.e., s. 9 v.d.

²⁰⁴ Fazlıoğlu, a.g.e., s. 9 v.d.

dönemlerden itibaren bu liften ip yaparak, bu iplerden değerli kumaşlar elde etmişler ve ticaretini yapmışlardır.

İpek'ten, ilk olarak Aristoteles söz etmiştir.²⁰⁵ Bunun yanında ipek böceğinin Çin'de M.Ö. 2600 yılından itibaren üretildiği bilinmektedir.²⁰⁶ M.Ö. 2. yüzyılda Asya kıtasında büyük bir devlet kurmuş olan Hunlar, Çin ve doğu ülkelerinden, batıdaki ülkelere, özellikle de Roma'ya giden ticaret yollarının üzerinde bulunmaktaydı. Bu ticaret yollarında seyreden kervanların en önemli ticaret metasını ipekli kumaşlar oluşturmaktaydı. Hunlar, bu yoldan geçen ticaret kervanlarından vergi alır ve bu yolun güvenliğini sağlardı. En erken dönemlerden itibaren bu yolun hâkimiyetini elde tutma mücadelesi, özellikle de bu bölgede kurulan Türk devletleri ve Çin hanedanları arasında en büyük mücadele konularından biri olarak ortaya çıkmıştır. Asyalı, Avrupalı bütün tacirler vergi vermek kaydıyla bu uluslararası yolu kullanmışlardır.

Çinliler, ekonomik getirisi çok fazla olan bu uzun ticaret yolunun hâkimiyetini Hunların elinden alma teşebbüslerine girişmekte geç kalmamışlardır. M.Ö. 138'de Çin İmparatoru Wu-ti, yüksek rütbeli subayı Çang Kien'i, casus olarak Hun ülkesine göndermiş ve kervanları takip etmek suretiyle İpek yolunun nerelerden geçtiğini öğrenmesini istemiştir. On yıl Hun ülkesinde bu yolu öğrenmek için kalmış olan Çin subayı, imparatora verdiği raporda bu yolun Tanrı Dağları, Çungarya, Turfan, Yarkent, Kuça gibi yerlerden geçtiğini belirtmiştir. İran'a kadar uzanmakta olan bu yol, geleneksel Çin-Türk Asya hâkimiyeti mücadelesinin ana kollarından birini oluşturmuştur. Wu-ti'nin açtığı bu yolla birlikte, İpek yolu kısa sürede Çin hâkimiyetine geçmiş ve Hun İmparatorluğu kısa sürede, Çin'in çeşitli entrikalarıyla da hızlandırılarak yıkılmıştır. Çinlilerden sonra yolun hâkimiyeti Tabgaçlar ve Akhunlar'ın, daha sonra da Hunlarla hemen hemen aynı topraklar üzerinde büyük bir devlet kuran Göktürklerin eline geçmiştir.²⁰⁷

Daha sonra, ipek böceği kozaları Anadolu'da ve Suriye'de yetiştirilmeye başlanmıştır. Kos adası antik dönemde bu konuda isminden söz ettiren bir yerdir. Anadolu'da ve çevresinde erken dönemlerde ipek ve yün gibi kumaşların aralarında

²⁰⁵ Aristoteles, Peri Zoon Historia V, 19, 13.'den aktaran Dölen, a.g.e., s. 139.

²⁰⁶ Dölen, a.g.e., s. 139.

²⁰⁷ Palaz Erdemir, VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İst. 2003, s. 2.

dolgu (süs) olarak kullanılmıştır. Bunun için Çin'den gelen ipek kumaşlar kadınlar tarafından sökülmiş ve kendilerinin dokudukları kumaşların arasına kullanmışlardır. Anadolu'da ve Kıta Yunanistan'da tamamen ipekten dokunmuş kumaşlara ise M.S. 3. yüzyılda Roma İmparatorluk döneminde rastlanılmaktadır. Roma'da, önceleri dışarıdan satın alınan ipek kumaşlar, bir dönem lüks bulunduğu için, M.S. 16 yılında yasaklanmıştır. Ayrıca, M.S. 369 yılında ipek dokumacılığının sadece kadınlar tarafından yapılabileceğine ilişkin bir kanunun olduğu görülmektedir. Miladi 6. Yüzyıla kadar Akdeniz dünyasının çeşitli bölgelerinde üretimi çok iyi bilinmeyen ve genellikle doğudan, özellikle yukarıda bahsedilen yollar ve yol uzantılarıyla batıya getirilen ipek imalatının sırrı tam olarak öğrenilememiştir. Batı dünyası ve Akdeniz havzasındaki ülkelerde kıymet bulan ipek, üretiminden ticaretine kadar ülkelerarası ilişkileri etkilemiştir.²⁰⁸

Çinli ustalar, ürettikleri ipeğin sırrını kendi ellerinde tutmaya çalışırken, batı dünyası bu kıymetli kumaşın üretimini öğrenmenin yollarını aramıştır. Bizans, zengin kesimin rağbet ettiği ipeği, öncelikli olarak ticari yolla doğudan temin etmiştir.

“Orta Asya'da yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Göktürkler, doğudan gelen ipeği güvenli bir şekilde batıdaki pazarlara ulaştırabilmek için, Sasanilerle antlaşmaya gitme yollarını aramış; fakat siyasi rekabetin ağır basması neticesinde, Göktürkler ve Bizanslılar ipeği batıya ulaştırabilmek ve Sasanilerin bölgedeki gücünü kırabilmek için ittifak yoluna gitmişlerdir. Soğd lideri Maniakh, Türk kağanı İstemi'ye, Bizans'la dostluk kurarak İpeği Bizans'a doğrudan satmasını tavsiye eder. Bunun üzerine İstemi, Maniakh'ı Bizans imparatoru II. Justinus'a gönderir ve işbirliği teklifi kabul edilir. Bu işbirliğinin kabul edilmesinde, II. Justinus döneminde Bizans İmparatorluğunun doğudan ve batıdan Sasaniler, Avarlar, Gotlar gibi halklar tarafından sıkıştırılması da etken olmuştur. İpek bu dönemde Bizans için lüks ve aranan bir tüketim malıdır, ayrıca İstanbul, batıya yapılan ipek ticaretinin merkezi durumundadır. İpek, günlük kullanım yanında, kiliseler gibi kutsal binalarda da çok miktarda kullanılmış, ayrıca imparatorluk saraylarında ve soylulara ait binalarda, güç ve zenginliği göstermesi açısından tercih edilir olmuştur.²⁰⁹

²⁰⁸ Dölen, a.g.e., s. 140.; Fazlıoğlu, a.g.e., s. 7.

²⁰⁹ Palaz Erdemir, a.g.e., ss. 12-19.

Justinianus zamanında ülke içerisinde var olan ipek ticareti ihtiyacı karşılayamamaktadır; hatta Justinus'un, bu ihtiyacı karşılamak için Etyopyalılarla Homeritleri, Hindistan'dan İpek getirmeleri için teşvik ettiği kaynaklar aracılığıyla bildirilmektedir. Kuzey Hindistan'ın Serinda bölgesinden temin edilen ipek kozalarıyla ipek, imparatorluk şehirlerinde üretilmeye çalışılmış ve bu ipeğe Serinda ipeği adı verilmiştir. Bu uygulama denenmişse de çok fazla yaygınlaştırılamamıştır ve üretilen ipek de doğudan gelenler kadar kaliteli değildir. Bizans, bu nedenlerle yine İran üzerinden gelen ipeğe bağımlı kalacaktır fakat İran'ın, tekeline aldığı bu ticaretten yüksek vergi alması dolayısıyla, bu şekilde temin edilen ipek, oldukça pahalıya mal olmuştur.”²¹⁰

Justinianus döneminde, ipek ticareti için iki farklı yol bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, asıl önemli güzergâhı teşkil eden Çin'den İstanbul'a kadar uzanan İpek Yoluydu. Burası 6. yüzyılın başlarında tamamıyla İran'ın kontrolü altındaydı. İkinci yol ise, İskenderiye, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu üzerinden Hindistan'a ulaşan yoldu ki, hem masraflıydı hem de bölgedeki Arap devletleriyle ikili ilişkileri iyi tutmayı gerektiriyordu. Bu yol da karadan İran'a bağlanıyordu. Her iki şekilde de İran, Bizans için ipek temin etmede büyük bir engel oluşturuyordu ve Türklerle Bizanslıların çıkarları bu noktada birleştiğinde, İran'a karşı ittifak kaçınılmaz olmuştur.²¹¹

İpek böceği adı verilen minik bir hayvandan elde edilen ipek ya da ipekli kumaşlar faklı iş kollarının oluşmasına sebep olmuştur. Basit bir böcekten kumaşa giden zahmetli yol, ülkelerarası ticarete “İpek Yolu” adını alacak yeni bir yol ağının ortaya çıkmasını da sağlamıştır.

²¹⁰ Palaz Erdemir, a.g.e., ss. 12-19.

²¹¹ Palaz Erdemir, a.g.e., s. 20 v.d.

HAYVAN DERİSİ KULLANIMI

“RAB Tanrı Âdem’le karısı için deriden giysiler yaptı, onları giydirdi.” Tevrat - YARATILIŞ KİTABI: Yar.3: 21

Antik dönem insanının giyim ve gündelik kullanımında hayvan derisi, günümüz insanının gündelik yaşamındaki öneminden çok daha büyük bir yere sahipti. Dönemin şartları ve teknolojik durumu içerisinde dış etkilere vücudu korumak ve sağlamlık açısından hayvan derisi, yünlü dokumalarla birlikte en çok tercih edilen malzeme olarak öne çıkmaktaydı. Deri; dizgin, tulum çanta, ok kılıfı, kalkan, ayakkabı gibi bazı eşyaların yapımında kullanılmaktaydı.

Sümerler, hayvan derisinden elbise, sandal, koşum takımı, çanta, su geçirmez torba, lastik gibi araba tekerleğine geçirilen kayış yapmışlardır. Ayrıca hayvan postlarını da döşeme için kullanmışlardır.²¹²

Deri eşyalar ile ilgili olarak bazı Hitit metinlerinde "deriden bir çuval, tulum", "çanta, kese torba", "kemer, hafif tünik", "ayakkabı", "eşegin meşin göz siperliği, at gözlüğü", "yular, dizgin", "eşek yuları", "tulum", "beyaz/siyah keçi derisi", "okluk", "deri, örtü, perde", "deriden bir kap" gibi kelimeler geçmektedir.²¹³

Hitit kentlerinde ve hatta antlaşmalarla Hitit devletine vasal statüde olan ülkelerin kentlerinde de dericiliğin bir meslek olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Zanaatçılar olarak dericiler, deriyi kullanılabilir hale getirip onu işlemenin yanında deri alınıp satılması işiyle de ilgileniyorlardı. Bunlar yanlarına aldıkları çıraqlara zanaatlarını öğreterek mesleğin devamını sağlıyorlardı. Usta-çırak ilişkisi kanunla düzenlenmiş bir

²¹² Muazzez İlmiye Çığ, Ortadoğu Uygarlık Mirası 2, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 172.

²¹³ Atakuman, a.g.e., s. 60.

ilişki olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle de Hitit sosyal ve ekonomik hayatındaki önemi kendiliğinden belirlemektedir.²¹⁴

II. Murşili zamanına ait Hapallalı Targasnallı ile II. Murşili arasında yapılan antlaşma metninde; "*Hatti ülkesinden bir kaçağı geri vermek uygun değildir. Eğer o bir çiftçi ya da bir dokumacı, bir marangoz, bir derici (ya da) herhangi bir zanaatçıysa ve o işini teslim etmez, kaçar ve Hatti ülkesine gelirse, onu yakalayacağım ve onu sana geri vereceğim*"²¹⁵ denilmektedir. Bu ifadeler, Hititler döneminde zanaat erbabının ve bunlar arasında dericilerin önemini ortaya koymaktadır. Bu metin, diğer zanaatçılarla birlikte dericilerin, iki ülke ekonomisi açısından kıymetli olduklarını ve büyük kralın vasal devletin aleyhine olarak bu kalifiye kaçakları geri vermek istemediğini belirtmektedir.

Diğer Hitit metinlerinde dericiliğin de başka üretim ve iş alanları oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ham deri işlenmek üzere satın alınır ve işlendikten sonra da diğer zanaat erbabına satılırdı. Ancak kral ve ailesinin kullanacağı deri eşyalar saray mutfağından alınan derilerden yapılmaktaydı ve bu işler kanunla belirlenmişti.²¹⁶

Deri eşyaların üretimi için tabaklama teknolojisini anlamak gerekmektedir. Tabaklama yani hayvan postlarını işlemede bazı aşamalar bulunmaktadır. Mezopotamya kaynaklarında bu aşamalar; hayvanın derisini yüzme, tuzlama (tuzlu suya bastırma suretiyle) , tüylerini alma ve azaltma şeklinde belirtilmiştir.²¹⁷ (Bkz. Resim-32)

Hitit metinlerinde "dericilerin başı (idarecisi)" unvanını taşıyan görevliler de tespit edilmiştir. "Dericilerin başı (idarecisi)" unvanı dericilerin bir grup ya da bir esnaf teşkilatı olarak bulduklarını göstermektedir.²¹⁸

Antik dönemde dericiliğin, teknik gelişmelere bağlı olarak geliştiği söylenebilir. Bu dönemde deri, farklı amaçlarla ve yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

²¹⁴ Yiğit, "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dericiler", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 42, 1 -2, Ankara 2002, s. 218.

²¹⁵ Yiğit, a.g.m. s. 213, 216, 217.

²¹⁶ Yiğit, a.g.m. s. 213.

²¹⁷ Atakuman, a.g.e., s. 60.

²¹⁸ Yiğit, a.g.m. s. 217.

Homeros'un Eumaios adındaki çobanın sığır derisinden ayakkabı diktiğini belirten dizeleri deri kullanımına ilişkin güzel bir örnektir.

*“O köpekleri Eumaios büyütmüştü, çobanların başı
Orda oturmuş çarık hazırlıyordu ayağına göre
Biçmiş dikiyordu parlak bir sığır derisini
Dağılmıştı öbür çobanlar şuraya buraya
Sığır sürülerinin peşinde dağılmıştı üçü..”²¹⁹*

Yunanlar değişik türlerde ayakkabılar giyerlerdi. Bazıları özenle süslenmiş olan bağcıklı, hafif ve ağır sandaletler, ayak parmağına geçirilen basit sandaletler, kapalı ayakkabılar, hatta bağcıklı ya da bağciksız botlar vardı. Bunların kimileri çok yumuşaktı ve tanen asidi²²⁰ yerine şap içinde bekletilmiş ince buzağı derisinden yapıldıkları için, ayakkabı ile terlik arasında çok net bir ayırım olmayabilirdi. Ev yaşantısını gösteren sahnelerde, sahipleri yıkanırken kenarda duran, çorap benzeri yumuşak botlar dikkati çeker. Askerlerin botları ise sağlam ve dayanıklı olmak zorundaydı. Simon'un dükkânında ortaya çıkarılanlar gibi kabalarla güçlendirilmişlerdi. Atinalıların yürüyerek uzun yol kat ettikleri düşünülürse, ayakkabılarının sağlam olması gerektiği anlaşılacaktır.²²¹

Heredotos, Skyth ve Libya ülkesinde yaşayan halkların adetlerinden bahsederken, “*Arax'da, Matienlerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak, fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar.*”, “*Athene heykellerinin üstünde görülen giyimleri ve kalkanı, Yunanlılar, Libya kadınlarından almışlardır; ama Libya kadınları giyeceklerini deriden yaparlar ve kenarları yılan gibi değildir, yılanı kayıştan yaparlar gerisi aynıdır. Zaten Athene heykellerini süsleyen bu giyimlerin adı bile bunun Libya'dan olduğunu gösterir; Libya kadınları, giyeceklerinin üstüne*

²¹⁹ Homeros, Odyseia., XIV, 5- 35.

²²⁰ Ham deriyi tabaklama özelliği yüzyıllardır bilinen ve adını “taneng=tabaklama” kelimesinden alan tanenler, sergilediği çarpıcı özellikler nedeniyle gıda, ilaç ve tıp alanlarında pek çok araştırmaya konu olmuştur. Bazı kaynaklarda tanenler tannik asit adıyla da bilinmektedir. Tanenler kestane, meşe, meşe palamudu, sumak gibi yüksek yapılı bitkilerde yoğun şekilde bulunan, kimyasal yapıları oldukça değişkenlik gösteren ve molekül ağırlıkları 20000 daltona kadar ulaşabilen suda çözünebilir polifenolik karakterli bileşiklerdir. Bitkinin kabuk, kök, yaprak, meyve ve tohum kısımlarında bulunabilen tanenler açık sarıdan beyaza, parlaktan mata kadar değişen görsel özellikler sergileyen gevşek yapılı buruk tatta bileşikler olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Haluk Ergezer, Tanenler: Sınıflandırma, Yapıları ve Sağlık Üzerine Etkileri, Türkiye 10. Gıda Kongresi, Erzurum 2008. s. 229.

²²¹ Deighton, a.g.e., s. 36-37.

kenarları püsküllü ve kırmızı kökboyası ile boyanmış tüysüz keçi derileri atarlar; Yunanlılar aigis terimini keçi derisi sözlerinden çıkarmışlardır.”²²² ifadeleriyle alışlagelen sığır ve koyun derisi dışında farklı hayvan derilerinin kullanıldığını göstermektedir. Erken dönemlerden itibaren deri, giyinmenin önemli unsurlarından biri olmuştur. Her bölge halkı kendi coğrafyalarına ait hayvanların derilerinden giysiler üretmiş, kullanmış ve satmıştır.²²³

Hayvan derisi; gündelik kullanım ve giyim-kuşamla birlikte, özellikle askeri amaçlı kullanımda da ön plana çıkmaktadır. Hayvanların günümüzde olduğu gibi insan psikolojisi üzerinde etkileyici bir yere sahip olması, hem giyen açısından hem de diğer insanları etkilemek açısından önemli bir role sahipti. Antik dönem insanı da, özellikle hayranlık uyandıran yırtıcı hayvanların deri ve postlarını kuşanarak, karşısındaki düşmanı etkileme ve korkutma yoluna gitmiştir. Aynı zamanda kendisini, postunu sarındığı hayvanın ruh haletine sokmakla, savaş meydanlarında ondan psikolojik destek almak istemiş olması muhtemeldir. (Bkz. Resim 32, 51)

Herodotos, Pers ordusundaki halklardan bahsederken, onların hayvan postundan ve derisinden yapılmış kıyafetlerinin bu kısımlarına özellikle yer vermiş ve ayrıntılı biçimde anlatmıştır; “*Ethioplialuların donanımları hemen hemen Hintlilerinki gibiydi, yalnız başlarında atın alın derisinden yapılmış başlıkları vardı, deri yele ve kulaklarla birlikte yüzülmüştü; yele sorguç yerini tutuyordu ve atın kulakları kaskatı dikeliyordu; turna kuşu derisinden yapılmış kalkanlar kullanıyorlardı.*”²²⁴ “*Thraklar savaşa tilki derisi başlıklarla gidiyorlardı; zırh gömleklerinin üzerine geniş, alacalı pelerinler atmışlardı; ayaklarında ve dizlerinde geyik derisinden pabuçlar vardı; mızrak, küçük hafif bir kalkan ve kısa hançer taşıyorlardı.*”²²⁵ “*.....ların tabaklanmamış deriden küçük kalkanları vardı; her biri Likya işi ikişer mızrak taşıyordu; bakır başlıklar giyiyorlardı, bu başlıkları sorguçlarla bezemişlerdi ve kulakların üzerinde bakırdan yapılmış öküz boynuzları bulunuyordu.*”²²⁶ “*Lykialılar elli gemiyle gelmişlerdi. Göğüslük ve dizlik giyiyorlardı; kızılıçık ağacından yayları ve*

²²² Herodotos, IV. 189.

²²³ Herodotos, I. 202.

²²⁴ Herodotos, VII. 70.

²²⁵ Herodotos, VII. 75.

²²⁶ Herodotos, VII. 76.

dikensiz kamış okları ve mızrakları vardı; omuzlarına keçi postu atarlar, başlarına çepeçevre tüyler takılı keçe başlıklar geçirirlerdi.”²²⁷

Hayvan derisinin antik dönemdeki en önemli kullanım alanlarından biri de Bergama Krallığı döneminde başlamış olan parşömen yapımıydı. Dönemin en kullanışlı yazı yazılan maddesi olan papirüsün, Mısır kralı Ptolemaios döneminde ihracatının yasaklanması ile birlikte, bu durum diğer toplumları yeni bir yazı yazma aracı bulmaya itmiştir. Böylece hayvan derisinin inceltmesi ve cilalanması sureti ile Bergama krallarından II. Eumenes (M.Ö. 197-159) döneminde ilk parşömen Bergamalılar tarafından imal edilmiştir. Parşömenin papirüsten daha kullanışlı olması, kitap şeklinin ve kütüphanelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Roma’da yapılan papirüs ve parşömen müsabakasında parşömen, “insanlık durdukça dayanır” tanımlamasıyla birinciliği kazanmıştır.²²⁸

Semavi dinlere ait kutsal kitaplarda da, hayvan derisi kullanımına ve o dönemde ne tür deri eşyaların var olduğuna ilişkin önemli bilgiler bulmak mümkündür. İncil’de, havari Petrus’un Yafa’da kaldığı sürede derici Simun’un evinde kaldığından söz edilir. Tevrat’da ise daha çok ritüel amaçlı kullanıma yönelik kırmızı boyalı koç derisinden hazırlanmış çadır kullanımının gerekliliği birçok bölümde tekrar tekrar belirtilmiştir. Benzer şekilde Kuran’ı- Kerim’de, Nahl Suresi 80. Ayet’de, uzun yolculuklar sırasında konaklamak için insanlara bahşedilmiş hayvan derisinden yapılan çadırlardan bahsedilmektedir. Dini metinlerde; hayvan derisinden eşyaların, giyim kuşam ve konaklama dışında, dini ritüeller içinde önemli bir unsur olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle Tevrat’da, dini ayinlerle ilgili bölümlerde, deri eşyaların, ritüelin olmazsa olmaz parçası olarak yer aldığı görülmektedir. Musa Peygamber’in çobanlık özelliğiyle tanınması, hayvancılık ve hayvan ürünleriyle ilgili bölümlerin ortaya çıkmasını tabii olarak sağlamış olmalıdır.²²⁹

²²⁷ Herodotos, VII. 92.

²²⁸ Muhsin Yenim, “*Bergama Kağıdı*”, Bergama Belleten S. 3, Bergama Kültür ve Sanat Vakfı, İzmir 1993, s. 65.

²²⁹ “Ellerinin üstünü, ensesinin kılsız yerini oğlak derisiyle kapladı. Çadır için kırmızı boyalı koç derilerinden bir örtü, onun üstüne de deri den başka bir örtü yap. Aranızda armağanlar toplayıp RAB’be sunacaksınız. İstekli olan herkes RAB’be altın, gümüş, tunç; lacivert, mor, kırmızı iplik; ince keten, keçi kılı, deri, kırmızı boyalı koç derisi, akasya ağacı armağan etsin. Ayrıca kimde lacivert, mor, kırmızı iplik; ince keten, keçi kılı, deri, kırmızı boyalı koç derisi varsa getirdi. Çadır için kırmızı boyalı koç deri sinden bir örtü, onun üstüne de deriden başka bir örtü yaptı. Konutu, çadırla bütün takımlarını, kopçalarını,

ANTİK DÖNEMDE HAYVANLAR VE SAĞLIK

Tarih boyunca insanoğlunun ilgilendiği ve üzerinde uzun mesailer harcadığı konulardan birini de, hastalıklar, bunların nedenleri ve bu hastalıklardan korunma yolları ya da kurtulma yolları, genel manada da sağlık konusunun oluşturduğu görülür. İkel dönemlerden itibaren doğayla başa çıkma yollarında, hayvanlar üzerinde yaptığı gözlemlerden ve hayvanlardan sağladığı ürünlerden yararlanan insanların, sağlık konusundaki ilk uygulamalarda ve izleyen süreçte yine hayvanlardan sağladığı ürünlerden ve onların davranışları hakkında yaptıkları gözlemlerden yararlandığı düşünülmektedir.

Hayvanların içgüdülerine uyarak yaptıklarını insanlar da içgüdüsel olarak yapmışlardır. Mesela kanadı kırılan kuş uçmamayı tercih ederken, bacağı kırılan hayvanlar vücudunun ağırlığını bacağına üstüne yüklememeye çalışırlar. Hayvanlar kanayan yaralarının sancısını azaltmak için yarayı yalar, emer, üstüne üfler ve kendilerini rahatsız eden bit, pire, sinek, kene gibi parazitleri kovmaya çalışırlar. Bu içgüdüler onların yaşamlarını sürdürecektir yöntemler bulmayı sağlayan bir güçtür. Eğer böyleyse bu, tıp tarihindeki tedavi yöntemlerinin de başlangıç noktası olabilir. Yaralanan kısmın refleks olarak ovalanması, ağrıyı gidermek için buz uygulanması, hayvanların ılık suda yuvarlanması ve tahriş olmuş bölgelere çamur uygulanması bu tür etkinliklerdir. Böcek ısırıklarıyla bütünlüğü bozulan cildin emilmesi ve kanamayı durdurmak için basınç uygulanması ilk insanların kullandığı medikal tedaviler olabilir. Fakat bütün bu uygulamaların yararlı olmadığını ya da bunların tarih öncesi insan tarafından uygun biçimde kullanılmadığını biliyoruz doğayı izlemek ve hayvanları taklit

çerçevelerini, kirşlerini, direklerini, tabanlarını; kırmızı boyalı koç derisinden örtüyü. Kâhin Harun'un kutsal giysilerini, oğullarının kâhin giysilerini Musa'ya gösterdiler."Bkz. Tevrat - YARATILIŞ KİTABI: Yar.27: 16, Tevrat - MISIRDAN ÇIKIŞ: Çık.26: 39. Tevrat - LEVİLİLER: Lev.13: 51-59. Tevrat - ÇÖLDE SAYIM: Say.4: 6-26; "Yahya'nın devetüyünden giysisi, belinde deri kuşağı vardı. Yediği, çekirge ve yaban balıydı." Matta - BÖLÜM 3: Mat.3: 4; Markos - BÖLÜM 1: Mar.1: 6, İbranilere Mektup - BÖLÜM 11: İbr.11: 37; "Allah size evlerinizden bir huzur ve dinlenme yeri yaptı. Hayvanların derilerinden gerek yolculuk sırasında, gerekse konup yerleştiğiniz günlerde kolayca taşıyabileceğiniz barınaklar ve yünlerinden, yapağlarından, kıllarından da bir süreye kadar kullanacağımız, giyim, ev eşyası ve ticaret malı yarattı." NAHL SURESI: 80.

etmekle Deneysel (Ampirik) Tıp doğmuştur. Böylece neden-sonuç bağlantısının gözlenmesi deneye dayalı tedavinin doğumunu mümkün kılmıştır.²³⁰

Hayvan fosilleri üzerinde yapılan çalışmalar tarih öncesi canlıların birçok hastalığa ve hasara maruz kaldığını göstermiştir. Bunlarda kırıklar oldukça sık görülmektedir. Kırıklar hafif biçim bozukluklarıyla iyileşirken, bazılarında da enfeksiyonun etkileri, kemik uçlarının yanlış kaynaması ve geniş kalluslar²³¹ görülmektedir. Hasta hayvanların yaralarını emerek, birbirlerinin bitlerini ayıklayarak ve kusturucu otlar yiyerek kendilerini tedavi etmeleri nedeniyle, bazı araştırmacılar, tarih öncesi insanların da aynı şekilde davrandığını yazmışlardır. M.S. I. yüzyılda Romalı Plinius, (M.S. 23-73) hipopotamın hastalandığında dizini keskin bir saza batırarak kan akmasını sağladığını ve böylece kendisini tedavi ettiğini anlatmaktadır.²³²

İnsan anatomisiyle ilgili bilgilerin ilk insanlar tarafından nasıl algılandığını anlama için mağara resimleri incelenmiş, tahmin yürütülmüş ve yorumlar yapılmıştır. Örneğin, İspanya'daki Pindal mağarasında, kırmızı boya ile çizilmiş ve muhtemelen Paleolitik çağa ait mamut resminde, kalbin olması gerektiği yerde yaprak şeklinde koyu bir bölge vardır. Eğer gerçekten bu bir kalp çizimiye, insanlık tarihindeki ilk anatomik tanımlama olarak düşünülmelidir.²³³

Tarih öncesi insanların iyileşmek için kutsal bir yol geliştirdiklerine inanılmaktadır. Fransa'da Pirene Dağları'nda İspanya sınırı yakınlarındaki Üç Kardeşler Mağarası'ndaki resimde geyik başı (ya da maskesi) giymiş ve muhtemelen dans eden resmin ilk şamanı, ilk hekimi temsil ettiği düşünülmektedir. Günümüzün modern doktorları ile 17000 yıl önce hayvan postuna bürünmüş şamanın amacı ve ulaşmak istedikleri hedef aynıdır. İkisi de hastanın hayatını sürdürmesi için tedavi etmeyi amaçlar. Her ikisi de ıstırap çeken kişinin hayatını sürdürmesini ve onun ıstırabını dindirmeyi amaçlar. Her ikisi de tedavide telkinin ve hastanın hekime duyabileceği

²³⁰ Uzel, a.g.e. s. 8.

²³¹ Kırılan kemik bir dokusunun iyileşme sürecinde, pıhtılaşma, organizasyon ve kallus dönemi gibi çeşitli aşamalardan geçtikten sonra, kırık bölgesinde oluşan yeni kemik dokusuna kallus denilmektedir. Bilinen en eski kallus Paleozoik Permian zamandan kalan bir sürüngenin ön kolundadır. Bkz. Kemal Altunatmaz, "Kırık İyileşmesinin Biyolojisi ve Biyolojik Osteosentez", İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi, C. 30. S. 1., İstanbul 2004. ss. 141-147.

²³² İlder Uzel, Anadolu'da Tıp Tarihi'ne Giriş, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008, ss. 1-7.

²³³ Uzel, a.g.e. s. 18.

güvenin öneminin farkındadır. Bu nedenle erken dönem sihirbaz hekimleri, hastasını etkilemek için hayvan postuna bürünür, maske takarlardı.²³⁴

Sümer’de, bir hastanın günahlarına karşılık olarak bir domuz kurban edilirdi. Domuzun vücudu altı parçaya bölünür, hastanın üzerine konulurdu. Sonra hasta kutsal su ile yıkanıp temizlenirdi. Hastanın kapalı kapısı önüne, iki defa, kül altında pişmiş yedi ekmek konulurdu. Bu işler bittikten sonra domuzun başı, hastanın başına, karnı, karnına, diğer uzuvları da hastanın denk gelen uzuvlarına karşılık olmak üzere cinlere takdim edilirdi.²³⁵

Mısır’da diş ve göz doktorundan, gastronomiye kadar her alanda uzman doktor bulunmaktaydı. Ayrıca, tapınaklarda kurban edilecek kutsal hayvanlarla ilgilenen veterinerler bile vardı.²³⁶

Temizlik ise antik dönem toplumlarında, hem sağlık açısından hem de tanrıları hoşnut etmek veya kızdırmamak için önemliydi. Mesela domuz, Mısır’da temiz olmayan bir hayvan olarak kabul edilirdi. Bir domuzun yanından geçerken biri ona sürtünürse, temizlenmek için üstündekilerle beraber kendisini Nil nehrine atmalıydı. Domuz çobanları hiçbir tapınağa sokulmazlardı. Hiç kimse bunlardan kız alıp vermezdi. Yalnızca kendi aralarında evlenebilirlerdi. Mısırlılar, yılda iki kez tanrılara domuz kurban ederler ve sadece bu günlerde domuz eti yerlerdi. Bunun dışında kalan diğer dönemlerde kesinlikle domuz eti yemezlerdi.²³⁷

Hitit düşüncesinde temizliğin temeli dinidir. Pislik ve kirlilik tanrıların hiddetlenmesine, ceza olarak hastalık vermelerine yol açmaktadır.²³⁸ Temizlik ve sağlık konusunda da hayvanlara bakış açıları bu noktada yoğunlaşmaktadır. Hititlerde köpek ve domuz pis bir hayvan çifti olarak görülmekteydi. Bu hayvanların pis yerlere girerek pislik taşıyabilecekleri ve bu sebeple temiz olmadıkları düşünülüyordu. Eğer bir köpek

²³⁴ Uzel, a.g.e. s. 22.

²³⁵ Şemsettin Günaltay. “Mezopotamya- Sumerliler”, Akşam Matbaası, İstanbul 1945. s. 142.

²³⁶ Berat Ceran, Antik Mısır ve Eski Anadolu Uygarlıklarında Tıp, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, s. 36.

²³⁷ Altan Armutak, “Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi” İ. Ü. V. F. D. 28 (2) : İstanbul 2002, ss. 411-427.

²³⁸ Gaye Şahinbaş Erginöz, Hititlerde Anatomi ve Tıp, İstanbul 1999, s. 112.

veya domuz mutfak kaplarına yaklaşırsa onları kirletmiş olurdu. Bu durumda mutfak görevlilerinin bu kapları atması gerekirdi.²³⁹ Salgın hastalıklara karşı düzenlenen bazı ritüellerde hastalığın kurban hayvanına geçirilerek hastadan uzaklaştırılması işlemi, Babil tıbbındaki uygulamaya benzemektedir.²⁴⁰

Hititlerin temizliğe verdiği önem metinlere de yansımıştır. Orta Hitit Krallarından Arnuwanda ile Kraliçe Asmunikal'ın, Arinna'nın Güneş Tanrıçasına ve Tanrılara Kuzey Anadolu'daki Kaşkalılardan şikâyet ettikleri dualarında şu cümleler geçmektedir; *“Yalnız Hatti ülkesi siz tanrılar için gerçekten temiz bir ülkedir. Yalnız Hatti ülkesinde size temiz, büyük ve lezzetli kurbanlar veririz ve siz tanrılara yalnız Hatti ülkesinde saygı duyarız... Ayrıca kurbanların temizlik konusuna hiç kimse bizim gibi saygı göstermedi.”*²⁴¹ Koruyucu tıp önlemleri diyebileceğimiz uygulamaların yanı sıra, pisliğin günah keçisi dediğimiz hayvana (keçi, koyun, eşek, boğa, fare ve tutsak insanlar) büyüsel yöntemlerle yüklenerek düşman ülkesinin içine sürgün edilmesi uygulaması da Hititlerde kullanılmıştı.

Persler de aynı şekilde temizliğe büyük önem verirdi. Özellikle hastalıkların hayvanlardan bulaşabileceğinin farkında olmaları nedeniyle buna göre de tedbirler aldıkları görünmektedir. Herodotos da Perslerin bu temizlik konusuna verdikleri önemi şu cümlelerle anlatmaktadır: *“Cüzam ve akcüzzam hastalığına yakalanan yurttaş kente sokulmaz, öbür Perslerin arasına karışamaz; onlarca bu hastalık güneşe karşı işlenmiş bir suçun cezasıdır. Bu hastalığa yakalanmış olan yabancı, ülkeden çıkarılır; çokları hatta aynı hastalığa yakalandı diye ak güvercinleri bile kovarlar.”*²⁴²

Temizlik Roma toplumunun da en önem verdiği hususlardan biriydi. Kişisel temizliğin oldukça öne çıktığı Roma toplumunda hayvan yağından yapılan sabunların (*saipo*) keşfi öncelikle bir efsaneye dayandırılmaktadır. Bu efsaneye göre Romalıların kurban ettikleri hayvanların yağları küllerle birlikte Tiber nehrine karışmış, bu sırada çamaşır yıkayan kadınlar da bu kaygan karışım maddeyle çamaşırların daha kolay temizlendiğini görmüşlerdir. Diğer bir anlatıma göre ise, Vezüv dağı patladığında

²³⁹ Erginöz, a.g.e., s. 113.

²⁴⁰ Uzel, a.g.e. s. 45.

²⁴¹ Sedat Alp, Hitit Çağında Anadolu, Tübitak, İstanbul 2001. s. 72.

²⁴² Herodotos, I. 138.

yayılan küller yoluyla karışan hayvan yağlarından *saiponun* keşfedildiği şeklindedir. Ancak *saiponun* köpürmesi ve daha iyi tekniklerle üretilmesi için gereken teknikler 2. yüzyıldan sonra bulunmuştur. Hayvan yağı ve ham alkali kullanılarak yapılan bu sabun pis koktuğu için yaygınlaşması oldukça yavaş olmuştur.²⁴³

Eskiçağ toplumları, ilaç yapımında yine bazı hayvanlardan ya da hayvanlara ait bazı unsurlardan yararlanmaktaydı. Hititlerce *mus* (yılan) kutsal bir hayvandır. Yılanın dişleri, gömleği ve gözlerinin bir takım hastalıklara iyi geldiğine inanılmaktadır. Günümüzde de yılanın baş ile kuyruk yanlarını atıp ortasını iyice pişirdikten sonra yiyen insanda bir takım deri hastalıklarının tedavi edilebileceğine inanılmaktadır.²⁴⁴ Hititler dışında, Eskiçağ toplumlarında da yılan kutsal kabul edilmekte, Hindistan'da birtakım yılanlara tapılmaktaydı. Yılanla yapılan ilaçların özünde bu eski çağdan kalma kutsallığın etkisi açıktır. Kurt ise “*vetnas*” olarak geçmekteydi ve o da kutsaldı. Bu hayvanların hepsi kutsal kabul edilmelerinin yanı sıra ilaç yapımında da baş sırada kullanılmaktaydı. Bu durumda insanın kendisine yarar sağlayan hayvanları kutsallaştırdığı söylenebilir.²⁴⁵

Mısır'da dini ve sihri tedavinin yanında droglarla²⁴⁶ tedaviden de faydalanılmıştır. Mısırlılar, tabiatla karşılaştıkları maddelerin hastalık ve şifa için önem taşıdığına inanmaktaydılar. Tıp papirüslerinde bu drogların miktarları, hazırlanış ve kullanış şekilleri de verilmiştir. Eski Mısırda, kendisinden ilaç yapılan maddeler arasında çeşitli bitkileri, çeşitli maden ve taşları ve hayvanların bazı uzuvlarını sayabiliriz.²⁴⁷ Doğada buldukları birçok maddeyi kullanmanın yanında, bazı hayvanların kılları veya tüyleri de sihrin pekiştiricisi olarak kabul ediliyordu. Mısırlılar çeşitli iç hastalıklarının tedavisinde, hastalıkların önlenmesinde ve sağlığın korunmasında, kazalarda ve yaralarda, böcek sokması ya da hayvan ısırma vakalarında sihir yoluna başvurabileceklerine inanmaktaydılar.²⁴⁸

²⁴³ Şükran Sevimli, Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 2005, s. 56-57.

²⁴⁴ Bkz. Nimet Özgüç, Hatti Efsanesi Yılan İlluyanka'nın Tasvir Sanatında Yorumu, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2003. ss. 7-34.

²⁴⁵ Mollakarabrahimoğlu, a.g.e., s. 82.

²⁴⁶ İlaçların hazırlanmasında kullanılan, hayvansal ya da bitkisel kökenli, ilk maddelere, ham maddelere, ilaç hammaddelerine verilen isim.

²⁴⁷ Ceran, a.g.e., s. 36.

²⁴⁸ Ceran, a.g.e., s. 43.

Hititlerde anemi olması muhtemel bir hastalığın tedavisi hem büyü hem de ilaçla yapılıyordu. Yapılan bir karışım kişinin vücuduna, başına ve kalça kısmına dökülüyor ve arkasından banyo yaptırılıyordu. Sudan çıkarıldığında büyü tedavisi başlıyor ve üzerinde bir toy kuşu çevriliyordu. En sonunda, koyun yağı ve daha birçok madde ile merhemleniyordu.²⁴⁹

Bunlardan başka uygulanan yöntemler ise şunlardı; Hititler hastalıklarının tedavisi için hasta uzuvlarını köpeklere yalatma yolunu uygulamışlardır. Ayrıca köpek pisliğini çeşitli bitki çiçekleriyle karıştırıp bir macun elde etmişler ve bu macunu hasta ve yaralı bölgelere sürerek tedavi uygulamışlardır. Aynı zamanda bir hastanın hasta olan organı üzerine, bir hayvanın aynı tür organları koyularak hastalıkların iyileştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.²⁵⁰

Eskiçağ'ın inançlarıyla günümüzün halk ilaçları arasında da köklü bir bağlantının olduğunu görüyoruz. Eskiçağ'da kutsal sayılan bir bitkinin, bir hayvanın bugün ilaç yapımında yararlı olduğu görülmektedir. Hitit kabartmalarında görülen hayvanlardan biri de ayıdır. Özellikle ağrılara iyi geldiği belirtilen ayı ayağından ilaç yapılmaktaydı. Hitit kabartmalarında fare, tavşan, türlü türlü kuşlar görülmektedir. Günümüzde bu hayvanların halk ilaçlarının yapımında kullanıldığı bilinmektedir.²⁵¹

Antik Roma'da ise ilk tıbbi uygulamalar Etrüsklerden temel alan, hayvan ciğerine bakılması gibi yöntemlerin kullanıldığı, kehanet ve faldı. Asklepios kültü etrafında gelişen hayvansal ve bitkisel ilaçların kullanıldığı Yunan tıbbi ise düşmanlıkla karşılaşmış ve bir tehdit olarak görülmüştür. Özellikle Yunan etkisini, Roma gelenekleri için bir tehdit olarak gören Cato (M.Ö. 234-149) bu düşüncüyü, "*Onlar tüm yabancıları tıp ilmiyle öldürmeye kararlılar*" diyecek kadar ileri götürmüştür. Cato'nun kendisi ise bir doktor olmamakla birlikte, kendisini bu alanda yetkin görmüştür. O'nun tıbbi, büyü sözlerle hayvansal ve bitkisel ilaçların bir karışımıdır. Böyle olmakla

²⁴⁹ Uzel, a.g.e. s. 47.

²⁵⁰ Erginöz, a.g.e., s. 149.

²⁵¹ İsmet Zeki Eyüboğlu, Anadolu İlaçları (Anadolu Üçlemesi), Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul 1998, s. 30.

birlikte, Hipocrates gibi Yunanlı hekimlerin açtığı bilimsel denebilecek deney ve gözleme dayanan, hayvanların ilaç ve kadavra olarak kullanıldığı tıp anlayışını, Dioskorides ve Galen gibi Roma dönemi hekimleri ileri bir safhaya taşımışlardır.²⁵²

Roma İmparatorluğu'nda hayvansal beslenmeye dayalı diyetler de hekim reçetelerinin en önemli parçalarındandı. Kazılarda bulunan çok sayıda hayvan kemiği de bunu göstermektedir. Kemik kalıntılarının analizi, çok çeşitli hayvanın ve balığın yendiğini ve bu konudaki bölgesel tercihleri göstermektedir. Genelde bir bölgede hangi evcil ve vahşi hayvan türlerinin bulunduğu ve bunların mevsimlere göre değişimleri, et diyetinin içeriğini belirliyordu. Bu nedenle, vitamin eksiklikleri hiç de seyrek görülüyordu. Hippokrates de, Galenos'da, hayvansal yağların yetersiz alınmasına bağlı gelişen, A vitamini eksikliğinin yol açtığı gece körlüğünü tanıyorlardı. Sütü gıdalar ve balıkyağı ile alınması gereken D vitamininin eksikliğinde ortaya çıkan raşitizm ve osteomalazinin özellikle imparatorluğun yoksul kesimlerinde yaygın olduğu sanılmaktadır. M.S. 1. yüzyılda yaşamış önemli bir hekim olan Soranus, *Gynaecology* kitabının pediatri bölümünde Roma'daki bebeklerde sık görülen ve bacaklarda eğilmeye yol açan raşitizmden söz etmektedir.²⁵³

Hayvan kaynaklı hastalıkların, Roma şehirlerinin kurulduğu yerleri dahi etkilediği anlaşılmaktadır. Şehirlerde sıkça görülen ve sivrisinekler yoluyla yayılan salgın hastalıklardan, daha çok da malarya salgınlarından korunmak için özellikle bataklık alanlardan uzak yerlerin seçilmesine dikkat edilmeye başlanmıştı. Dolayısıyla hijyen koşulları açısından müsait olan ve bataklık arazilerden uzakta kurulan şehirlerde ömür süresi daha uzun, ekonomik ve zirai işlemler de daha verimli olmaktadır. Yine bir bölgede yerleşim kurulmadan önce, o bölgede hayvan leşi sayısının fazla olmamasına dikkat edilirdi. Bu çerçevede önemli görüşler öne sürenlerden ekonomi ve ziraat hakkında yazılar yazan L. Iunius Moderatus Columella "*De Re Rustica Liber Primus*" adlı eserinde "*Binaların bir bataklığa yakın olması hiçbir şekilde uygun değildir...Durgun sular sıcaklığın etkisiyle zehirli miyazmaların yayılmasına neden olur ve üzerimize sürü halinde gelen tehlikeli iğnelerle donanmış sinekleri çoğaltır.*"²⁵⁴ demektedir. Columella özellikle sıcak havalarda, yaz günlerinde, çeşitli hayvanların

²⁵² Jackson, a.g.e., s. 2-4.

²⁵³ Jackson, a.g.e., s. 32.

²⁵⁴ Columella, De Re Rustica, I, 5.

ortaya çıktığını ve ürediklerini sıcak havaların gözle görülmeyen yaratıkları da ürettiğini ve bunların kışın da yaşamaya devam ettiği görüşünü öne sürmüştür. Hekimlerin bu olayları gerçekte anlamadığından ve önlem almadıklarından söz etmiştir. Columella'da Varro'nun görüşlerini benimsediğini, yeterli tıbbi bilgiye sahip olmadıklarını, dolayısı ile mikropların tespit edilemediğini belirtmiş ve alınması gereken önlemlerin alınmadığından söz ederek, bu hastalıklara mahkum olduklarını kesin bir dille anlatmıştır. “*Bu yörelerde doktorların da tanımlayamadığı, karakterleri tamamen sıvı olan hastalıklara yakalanırsınız.*”²⁵⁵ sözleri ile Romalıları uyarmıştır.

Besin eksikliği dışında, yılan ve akrep gibi zehirli hayvan sokmaları, kuduz ve vahşi hayvan saldırısı gibi nedenlerle hayvanlara bağlı ölümler çok sık görülmüşse de, kitlesel ölümler, yakın dünya tarihinde de olduğu gibi salgınlar sebebiyle meydana gelmekteydi. Salgın hastalıkların en büyük nedeni ise genel manada dönemin sınırlı koşulları içerisinde hayvanlarla içiçe yaşamının getirdiği hijyenik olmayan koşullardı. Eskiden birçok defa dünya çapında salgın halini almış, günümüzde de dünyanın bazı bölgelerinde az da olsa hala varlığını sürdüren vebanın, Hatti ülkesinde de bilhassa insanların yoğun olduğu yerlerde yayılarak ölümlere sebep olan ve tesirini uzun süre gösteren korkunç bir salgın hastalık olduğunu söylemek mümkündür. I. Şuppiluliuma devrinde başlayan ve II. Murşili devrinde de devam eden veba salgını, bu tür salgınlar arasında yer alır. Bu dönemde tesirini gösteren veba, II. Murşili'nin veba dualarının da konusunu teşkil etmiştir. II. Murşili'nin veba dualarından, vebanın o devirlerde Hatti ülkesini perişan ettiğini anlamak güç değildir. Veba dualarından anlaşıldığı kadarıyla Murşili, vebanın sebebini, babası I. Şuppiluliuma'nın hâkimiyeti döneminde yapılan haksızlık ve kötülöklere bağlamakta bu nedenle tanrıların onları cezalandırdığına inanmaktadır.²⁵⁶ Roma tarihi boyunca da birçok ölümcül sonuçlu salgınlar gerçekleştiği literatüre girmişse de, M.S. 542-543'te Akdeniz kıyı liman kentlerini kasıp kavuran ve “Justinianus Salgını” olarak adlandırılan salgında, hastalığın fare ile taşınan *Pasteurella pestis* olduğu tanımlanabilmiştir. Bu salgının etkisi felaket boyutlarında olmuştu ve Justinianus'da hastalığa yakalanmış, şans eseri ölümden kurtulabilmişti. Çünkü dört ay boyunca kaldığı Constantinopolis'te salgının ilk dönemlerinde günde on bin insanın öldüğü aktarılmaktadır. Salgının kurbanları toplumun her kesimindedi; köleler, özgür

²⁵⁵ Columella, De Re Rustica, I, 5.

²⁵⁶ Erginöz, a.g.e., s. 142-143.

insanlar, erler ve subaylar, zanaatkârlar ve şehir konsülleri, çiftçiler ve devlet memurları aynı oranda etkileniyordu. Nüfusun azalması, hastalıktan kaynaklanan korkunun yarattığı kararsızlık ve eldeki kaynakların büyük kısmının salgının sonuçlarını düzeltmeye ayrılması, kentlerin ekonomik durumlarında kötüleşmeye neden olmuştu. Kentlerse Roma yönetim sisteminin kilit noktalarıydı.²⁵⁷

Burada, Hitit düşüncesinde hayvanlarla ilgili hastalıklar ve bulaşma şekillerine değinmek yerinde olacaktır. Yeterince açıklayıcı olmamakla birlikte Hitit kanunlarında bu konuyla ilgili ifadelere rastlamak mümkündür.

“Eğer birinin hayvan sürüsüne bir tanrı tarafından (bir hastalık) verilmişse ve (sahibi) onu arındırırsa (dini mahiyette temizlerse) ve onu (bulaşmış yerden) götürürse işüvanalli üzerine işüvan'ı koyarsa ama ortağına onu söylemezse ve onun ortağı (onu) bilmezse ve hayvan sürüsünü (bulaşmış yere) götürürse ve ölürse tazminat (ödesin)”.²⁵⁸

Eski Yunan medeniyetinde Tıp tanrısı, kodüke (*coduceus*) adı verilen asası çevresinde sarılmış bir yılan ve zeytin dalı ile betimlenen Asklepios'tu. (Bkz. Resim-13, 55, 56) Bu dönemde tedavi, Asklepios adı verilen merkezlerde yapılırdı. Asklepios denilen tapınak ve tedavi merkezlerinde zehirli yılanlar yetiştirilir ve onların zehirleri bitkisel ilaçlarla birlikte hastalara uygulanırdı. Hastalar yılan tarafından sokturularak tedavi edilirdi. Ege bölgesinde birçok Asklepios merkezleri mevcuttu. Bunlardan günümüze kalan önemli Asklepios merkezlerinden biri Bergama'da bulunmaktadır. Özellikle Ege bölgesinde yaşayan ve zehirleri ölümcül olmayan 18 çeşit yılan türü bulunmaktadır. O günün şartlarında bu insanların, günümüzde olduğu gibi yılan zehirlerinin nerotoksik (sinir sistemine saldıran) veya hematoksik (dolaşım sistemine saldıran) olup olmadığını tespit edecek araç ve gereçleri bulunan laboratuvarlarının olmadığı kesindir. Fakat Asklepios'ta yaşayan otacı rahipler; yanılma, sına ve birikimlerini artırma yöntemleriyle venomların dozunu ayarlamada uzmanlaşmışlardı. Dozu yeterince ayarlanınca yılan venomunun şifa olabileceğinin bilincindeydiler. Cinsi ne olursa olsun dozu iyi ayarlanmayan hiçbir ilacın herhangi bir derde deva

²⁵⁷ Jackson, a.g.e., s. 174.

²⁵⁸ Erginöz, a.g.e., s. 145.

olamayacağını çok iyi biliyorlardı. Ayrıca sürüngenlerden (akrep, kertenkele), kurbağalardan ve sülüklerden tedavi için faydalanıyorlardı.²⁵⁹

M.S. 1. yüzyılda yaşamış ve Roma Ordusu'nda görev yapmış olan Pedanius Dioskorides'in eseri *De Materia Medica* da antikçağın en önemli farmasotik kitapları arasında kabul edilmektedir. Kendisinden önce bu konuda yazılmış kitaplar bulunsa da Dioskorides *materia medica* yazarlarının öncülerinden sayılabilir. Dioskorides'in bu çalışması 1500 yıl boyunca Doğu ve Batı bilim dünyasında farmasotik ve botanik dallarında sözü geçen bir eser olmuş ve Süryanice, Arapça, Farsça ve Latince gibi dillere çevrilmiştir. *De Materia Medica* Türk-İslam medeniyetinin hâkim olduğu coğrafyada da yakından incelenmiştir. Eser sadece incelenmekle kalmamış, aynı zamanda Türk-İslam bilim adamları tarafından sıklıkla başvuru bir kaynak kitap olmuştur. Beş kitaptan oluşan bu eserin 2. kitabında hayvanlardan elde edilen ilaçlar anlatılmaktadır. Bu büyük eser beş kitaptan oluşmaktadır. II. Kitapta hayvanlardan elde edilen droglar anlatılır. *De Materia Medica, Kitiübü'l-Haşayiş* adıyla Arapça'ya da tercüme edilmiştir.²⁶⁰

Antikçağ tıbbına önemli katkılar getirmiş pek çok hekim arasında 129'da Bergama'da doğan ve yetişen, daha sonra Roma'ya giderek orada ün yapan ve Filozof İmparator Marcus Aurelius tarafından "Hekimlerin İmparatoru" olarak taltif edilen Galenos'dan da bahsetmek yerinde olacaktır.²⁶¹

Bergamalı Galen'in (MS 129- MS 210) 16 ciltlik ünlü eseri, ortaçağdan önce insan anatomisi üzerinde yazılmış en önemli ve en geniş kapsamlı inceleme sayılır. O dönemde yasalar, kadvraların kesilip parçalanmasına izin vermediğinden, Galen anatomi çalışmalarını maymunlar ve domuzlar üzerinde yapmıştır. Hayvan vücutlarından edindiği bilgilerle insan anatomisinin sırlarını çözmeye çalışan Galenos, bu şekilde kasların ve damarların yapısına ilişkin çok değerli bilgiler edinmiştir. Birçok

²⁵⁹ Necdet Kabaklarlı, "Sanatta Yılan Figürleri ve Tıpla İlişkileri", 1.Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı Cilt II, s. 1996.

²⁶⁰ Adnan Ataç, Vedat Yıldırım, "Osmanlı Hekimleri ve Dioskorides'in *De Materia Medica*'sı" OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi S. 15, Ankara 2004, ss. 257-266.

²⁶¹ İlter Uzel: "Galen ve Deneysel Tıp", yay. A. Terzioğlu, Erdem Dergisi, S. 25, İstanbul 1996, ss. 435-442.

keşfini canlı hayvanları denek olarak kullandığı ve çok başarılı olduğu halk gösterileriyle kanıtlayan Galen, dolaşım sistemini ve beyin vücut kontrolündeki önemini ortaya koymuştur. Bu tip gösteriler yalnızca tıp otoriteleri, pratisyenler ve öğrenciler tarafından değil; filozoflar, gymnasium çalıştırıcıları ve konuya ilgi duyanlar tarafından da izleniyordu. Bu yüzden Galenos, başkalarını eleştirdiği şekilde sansasyonel olmakla suçlanıyordu. Sonuçta, kendini korumak için halka açık gösterilerine son verdi.²⁶²

Galenos'un anatomi bilgisini geliştirmesinin sebebi; Ptolemiler'in egemenliği dönemindeki İskenderiye'de olduğu gibi, imparatorluk Roma'sında da insan deneklerin parçalanmaları hukuken yasak olduğundan, Afrika maymunları üzerinde çalışarak daha fazla kadavrayı inceleme imkânı bulmuş olmasıdır. Galen, hayvanlar üzerinde yaptığı incelemeleri ve deneyleri haricinde, antikçağ insanının beslenme alışkanlıklarına da değinmiştir. Birçok hayvanı bu açıdan ele alarak, insan sağlığına göre hayvan etlerini ve etkilerini ele alan Galen, ayrıntılı bilgiler verdiği zayıflama diyetleri de hazırlamıştır. Bu hazırladığı beslenme diyetinde Galen, zayıflama diyeti doğrultusunda hayvan etlerini, ıslak ya da kuru olması, yenmesi, yenmemesi, ya da az yenmesi gerekenler olarak sınıflandırmış ve ayrıntılı bilgiler eşliğinde vermiştir.²⁶³

Etlerin yanı sıra, süt, yumurta ve peynir gibi hayvanların yan ürünlerinin de zararlı ve yararlı etkilerine değinmiş, genel olarak diyet yapanların bu ürünleri sınırlı miktarda tüketmesi gereği üzerinde durmuştur.²⁶⁴

²⁶² Jackson, a.g.e., s. 58.

²⁶³ Galen, hayvan etlerinin zayıflama diyetindeki yerine ilişkin olarak şu ifadeleri kullanır. “Zayıflama diyeti için en çok tüketilen gıda kaya balığı ve dağlardaki küçük kuşlardır. Tepelerde yaşayan hayvanlar daha kuru ve karışıkta daha sıcaktır ve etleri de daha az sert ve balgam üreticidir. Aslında dağlarda yetişen her şey düz alanda yetişenlerden oldukça iyidir. Bana göre dağ kuşları hem hayvanın daha temiz olmasından hem de beslenme üzerindeki zararlarıyla bataklık, çayır ve platolardakinden sonsuz, sınırsız derecede üstündür. Mesela eğer biri zayıflama diyeti ile ilgileniyorsa, kandaki bütün büyük kuşlardan sakınmalıdır. Bunların hepsi atık üreten bir et cinsine sahiptir. Genel bir kural olarak daha kuru olan gıdayı tüketmek daha nemli olanı tüketmekten ve daha temiz havayla bulunan diğerine tercih etmek gerekir. Evcil domuz en çok tüketilen hayvanlardan biridir. Ama aynı zamanda ıslak gıdaları tükettiği ve hayvanın tembelliğinden dolayı zararlıdır. Zayıflama diyeti kullanıcısı tarafından tamamen sakınılmalıdır. Kişi sadece gerekli olan düzeyde, gerekirse yiyebilir.”Galen, a.g.e., s. 243-245.

²⁶⁴ Süt, peynir ve yumurta gibi yan ürünlerin tüketilmesi hakkında Galen şu bilgileri vermektedir. “Süt karni temizlemesiyle zayıflatıcı bir maddedir. Belli aralıklarla sıklıkla kullanılmalıdır. Sütün kendisi ama şişmanlatır. Peynir de öyledir. Zayıflama diyetinde salyangoz, balık, beyin ve bütün iç organlar, karaciğer, dalak ve böbrekler gibi en fazla şişmanlatıcı olan peynirden sakınılmalıdır. Belirgin bir şekilde bütün bu gıdaların yenmesi ve ayrıca mantar ve kaynamış yumurta tüketiminden sakınılması

İslam öncesi Türklerinde ise birçok farklı görevleri yanında özellikle sağlıkla ilgili konularla kam aldığına inanılan şifacılar ilgilenirdi. Rivayete göre ilk kamı yeryüzüne Tanrı Ülgen kartal biçiminde göndermişti. Onun görevi insanları yakıp savuran salgın hastalıklardan kurtarmak olmuştur. Fakat insanlar ile kartal anlaşamadıklarından dolayı, Tanrı kamı insan biçimine sokarak göndermek zorunda kalmıştı. Buradan anlaşıldığı gibi kam, Türk toplumlarında Tanrı ile insanlar arasındaki iletişimi sağlayan ve bu nedenden dolayı özel statüsü olan kişidir.²⁶⁵ Onun görevleri arasında ilk sırada şifacılık gelmekte, daha sonra mevcut hayat tarzının en önemli gereksinimleri arasında sayılan avın uğurlu geçmesini sağlamak, kurban sunmak, ölenlerin ruhlarına eşlik ederek öbür dünyaya götürmek, mevsim ritüellerini gerçekleştirmek, evcil hayvanları salgın hastalıklardan korumak, insanları ve hayvanları kötü nazardan korumak ve gelecekte haber vermek olmuştur.²⁶⁶

Semavi dinlerde de, sağlığa dönük ihtiyaçlar inanç ögesiyle birleştirilerek, hayvanlar temiz ve pis olmak üzere ikiye ayrılmış; temiz olanlar helal, pis olanlar haram kılınmıştır. Dikkat edilecek olursa, eti yenecek ya da beslenilecek olan hayvanların, yenmesi ya da dokunulmasıyla ilgili yasaklar ya da serbestliklerin, o hayvanların hijyen koşullarına uygunluğuyla örtüştüğü görülmektedir.

konusunda ısrar ediyorum. Sütli çorbalar adlandırıldığı gibi ılımlı bir ölçüde şişmanlatıcı etkiye sahiptir ve pırasa veya dil ile birlikte alınmadığı zaman spelto lapası aynı etkiye sahiptir. Eğer kişi gerçekten süt alma ihtiyacı olursa bu tarz bir maddeyle pişirilmelidir. Eşek sütünün tuz veya balla alınması en az yoğunluğa sahip olan tür olduğu açıktır. Zayıflama diyeti yapana hiçbir zarar yapmaz. Ama bütün süt çeşitlerinden sakınılmalıdır.”Galen, a.g.e., s. 250-251.

²⁶⁵ Aslan Baba, Koyun Baba, Kurt Baba, Geyik Baba gibi mekânlar, şifa kaynağı olduğuna inanılan kutsal görülen yerlerdi. Bu türden ulu zatlar müjdeci ve şifacı olabilmekteyken ceza da verebilmekte, hastalık gibi musibetlere de yol açabilmektedir. Eski Türk inançlarından günümüze kadar ulaşan bazı geleneklerin Anadolu'nun farklı yörelerinde halen sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Kurt derisi, kurt kanı ve kurdun çeşitli uzuvları da (kurt dişi, kurt kemiği, kurttırnağı gibi kısımlar) çeşitli tedavi ve kötü ruhlardan korunma amacıyla kullanılmaktadır. Bkz. Yaşar Kalafat, “Kurt ile İlgili Türçeçarelerde /Halk Tababetinde İnanç ve Uygulamalar”, 1.Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı Cilt II, ss. 1534-1536.

²⁶⁶ İskenderzade, a.g.m., s. 330. Bkz. Kalafat, a.g.m., ss. 1534-1536.

ANTİK DÖNEM ULAŞIMINDA HAYVANLAR

Antik dönemde hayvanların, farklı yönlerden insan yaşantısını etkilediği önceki kısımlarda belirtilmişti. Bunlardan biri de hayvanların ulaşımdaki yeridir.

Evcilleştirilmesi ve bakımı, insan yaşam biçimine uyumu görece kolay olan hayvanlar, ulaşım ve ulaştırma açısından özellikle tercih edilmişlerdir. Bu hayvanların taşıma ve ulaşımın şekli bakımından güçlü, süratli ya da dayanıklı olması gerekiyordu. Yeni şehirler kuruldukça, devlet ve yönetim teşkilatlanmalarının gelişimine paralel olarak, ticaret de gelişmeye başlamıştır ve uzak mesafelerle olan irtibatı sağlama konusu da orantılı olarak önem kazanmıştır. At, deve, katır, eşek, güvercin gibi hayvanlar bu açıdan özellikle tercih edilmiştir.

Antik dönemde hayvanlar iletişimin veya ticaret amaçlı ulaşımın yegâne aracı olarak ön plana çıkar. Özellikle Persler ve Romalıların kurdukları yol ağları, hayvan taşımacılığı ve iletişim amaçlı ulaştırmanın çok daha süratli olmasını sağlamıştır. Artık mesafeler kısalmış, dünya çok daha küçük bir hal almıştır.²⁶⁷

Asya'da atın süratine dayanan bir haberleşme sistemi geliştirilmiş ve bu sistemle 10.000 civarındaki postacı, yüzlerce at kullanılarak, mesajlar 25 milde bir atları değiştirmek suretiyle günde 200 millik uzaklıklara iletilebilmiştir.²⁶⁸

Ticaret ve iletişim amaçlı kullanımı dışında, askeri amaçlı kullanımı da dönemin ordularına çok büyük oranda manevra kabiliyeti ve hız kazandırmıştır. Kaliteli atlar ve yük hayvanlarını ordularında bulunduran toplumlar, daha geniş alanlara, daha süratli bir şekilde ulaşmış, böylece daha geniş bir alanı kontrol etme imkânı bulmuşlardır. Özellikle atın binek hayvanı olarak kullanılmaya başlaması, tek başına tarihin seyrini değiştirecek bir nitelik taşımaktadır.

²⁶⁷ Roma yollarında kullanılan araçlar için bkz. Stephen Mitchell, Roma İmparatorluğunda Resmi Taşımacılık Hizmetleri, çev. Hatice P. Erdemir, Arkeoloji ve Sanat Dergisi, S. 107, İstanbul 2002, ss. 52-56.

²⁶⁸ Türel Özkul, Halis Yerlikaya, "Tarih Boyunca Savaşlarda Hayvan Kullanımından Örnekler", Vet. Hek. Derg. 79(1): 31-38, İstanbul 2008.

Öz ülkeleri Parsa'dan “*güzel atlar ve iyi insanlar ülkesi*” şeklinde söz eden Akhamaniş Hanedanı, gerek aristokrat Pers ailelerinin statü sembolü ve en önemli savaş güçlerinden biri olan süvari birliklerinin gerekse imparatorluğun idaresinde hayati önem taşıyan ulak ve ulaştırma servisinin ihtiyaç duyduğu seçkin atların yetiştirilmesine büyük önem vermiştir.²⁶⁹

Pers ordusunda yük hayvanı olan Arabistan develeri de vardı. Göçebeler için bu hayvanlar muhtemelen M.Ö. 3. binyıl kadar erken bir dönemde en uygun ulaşım aracı olmuştur. Başlangıçta süt ve postları için beslenmiş, kısa sürede de yük hayvanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Develer, Eski Dünyanın iklim şartlarına en iyi uyum sağlayan yük hayvanıydı. Ancak antik dünyada çok yaygın olarak beslenmiyordu ve yayılışı da yavaş olmuştur. İki hörgüçlü deve özellikle yük hayvanı olarak, tek hörgüçlü deve ise binicilik için kullanılmıştır.²⁷⁰

Ulaşım ve taşımacılığın vazgeçilmez ögesi olan araba ise, Çinli ve batılı arkeologlara göre, M.Ö. 2000 - 800 yılları arasındaki Bronz Devri'nde üretilmeye başlanmıştır. Çin kaynaklarında araba ile ilgili kayıtların ortaya çıkışı da çok erkendir. Fal kemikleri üzerinde kaydedilen kayıtlar üzerinde araba anlamına gelen (*che*) sözcüğünün bulunması Shang devrinde (M.Ö. 16.-11.yüzyıl) Çin'de arabanın varlığını ortaya koymaktadır. Şüphesiz eski arabaların sadece Çin'de imal edildiği söylenemez. Mezopotamyalılar da aynı dönemlerde arabaları kullanıyorlardı. Mezopotamyalılar atı çok az biliyorlardı ve bu gibi arabalarda sığır ya da eşeği kullanıyorlardı. Mezopotamyalıların arabayı kullandıkları devir, Çin'de Shang devri ile paraleldir.²⁷¹

Çin kaynaklarına göre atlı araba M.Ö. 2000 yılında Türkler tarafından kullanılmıştır. Çin kaynaklarında geçen, ‘Hunlarda araba yapan ustalar yoktur, çünkü orada herkes araba yapabilir’ kaydı, arabanın Türklerde kullanıldığını göstermektedir.²⁷²

²⁶⁹ Tezel, a.g.m., s. 14.

²⁷⁰ Baskıcı, a.g.m., ss.73-94.

²⁷¹ Şayan Ulusan, “Türk Kültüründe At Arabası”, bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), S. 32. Kış, Ankara 2005, s. 166.

²⁷² Ulusan, a.g.m., s. 166.

Hun göçebe hayvancılığı oldukça gelişmiş olduğundan, bu hayvanlar onların yüklerini de taşımaktaydılar. Nitekim kayalar üzerinde çizilmiş olan resimlerde Hunların atlarının üzerinde ‘kum denizini’ geçtikleri ‘gemi’ ye benzer bir suret tasvir edilmiştir. Bu atlar tarafından çekilen tekerlekli, kapalı bir araba resmidir. Burada beygir suretinin yapılması böyle bir arabanın binek atları için oldukça ağır olduğunu göstermektedir. M.S. 109 yılında Çin orduları Hunlara saldırdığında keçe çadırlar ve 1000’den fazla araba ele geçirilmiştir. Hun arabaları her ne kadar savaşta kullanılsa da, daha çok otlak bölgelere doğru göçerken bir ulaşım aracı olarak kullanılmıştır. Tüm bu kayıtlar Hunların kesinlikle araba kullandıklarını göstermektedir²⁷³

Büyük Hun İmparatorluğu’ndan itibaren “ev-araba” düzeni ile karşılaşmaktayız. Bu düzen araba üzerine oturtulmuş keçe bir çadırıdır. Böylece, istedikleri yere, ailece göçme mümkün olmaktadır. Bu sebeple Çin kaynakları, Göktürklerin ev yerine kullanılan keçe arabalarından bahsetmektedir. Ayrıca Göktürk Kitabeleri’nde adı geçen bir Türk kavmi olan Kurıkan Kavmi’nde de iki tekerlekli, üzerleri kapalı ve atlar tarafından çekilen arabaların kullanıldığı bilinmektedir. Bu iki tekerlekli arabalar, Uygurların ataları olan Kao-ch’e’ları, yani yüksek tekerlekli arabaları olan kavmi hatırlatmaktadır. Ayrıca Kurıkan resimlerinde atlar ve köpeklerce çekilen kızak kabileleri de görülmektedir. Kızakların üzeri de aynen arabalarda olduğu gibi keçelerle örtülmüştür. Uygurların kullandıkları yüksek tekerlekli arabalarından dolayı, Çinliler tarafından kendilerine “Kao-ch’e” (yüksek arabalı) denilmiştir. Göç veya savaş sırasında bu arabalarına çok güvenmişler ve barış zamanında da bu arabalarını ev olarak kullanmışlardır.²⁷⁴

²⁷³ Uluşan, a.g.m., s. 167.

²⁷⁴ Uluşan, a.g.m., s. 168.

II. BÖLÜM

SAVAŞ, SİYASET VE EKONOMİDE HAYVANLARIN YERİ

SIYASET

Siyaset kelimesi, sözlük anlamında “devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış” olarak tanımlanmaktadır. İnsanlar, çeşitli medeniyetler kurup birbiriyle etkileşime geçtiği andan itibaren siyaseti de diğer medeniyet öğeleriyle birlikte kullanmaya başlamıştır. Bu etkileşim çerçevesinde siyaset; etkileme, karşısındakine sözünü geçirme, destek sağlama gibi birçok manada kullanılmıştır.²⁷⁵

İnsan zekâsının bir ürünü olan siyaset, konumuz dâhilinde hayvanlar üzerinden de bahsi geçen nedenlerle Antik dönem boyunca oldukça etkili bir biçimde kendini göstermiştir. Özellikle atlı yarışmaların çok ilgi çektiği antik dönem olimpiyat oyunları, siyasi manada birbirinden kopuk Yunan sitelerinin, birbiriyle olan ortak yönlerini anlama ve siyasi bir birliğe yönelmeleri açısından çok etkili bir rol oynamıştır. Dört yılda bir, bir araya gelerek Zeus adına çeşitli dini amaçlı yarışmalar düzenleyen bu sitelerin, siyasi yönden üstünlüklerini kanıtlama amacına yöneldikleri de düşünülmektedir. Modern olimpiyatların oluşumuna bir bakıma esas teşkil etmiş olan antik olimpiyatlar, Yunanistan’ın Pelloponesos yarımadasının güneybatısındaki eski Olimpia’da yaklaşık olarak 1200 yıldan fazla devam etmiştir. M.Ö. 776 yılından başlayarak her dört yılda bir yapılan oyunların devam ettiği bir ay süresince Yunan kavimleri arasında her türlü kavga ve düşmanlığın yasak edildiği antik olimpiyatlar, bu sitelerin aralarındaki siyasi anlaşmazlıkları ertelemesini de sağlamıştır.²⁷⁶

²⁷⁵ Okul Sözlüğü, TDK, 1996, s. 656.

²⁷⁶ S. Karaküçük, Milletlerarası Politikadaki Önemi Açısından Olimpiyat Oyunları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986, s. 6., Emiroğlu, K., Yüksel, A., Yoldaşımız At, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 72.

Konumuz açısından, hayvanları siyasi amaçlarla kullanmakta öne çıkan toplum Romalılar olmuştur. Roma İmparatorları başta olmak üzere, imparator kültü rahiplerinden, yüksek dereceli soylulara ve devlet görevlilerine kadar birçok kişi, halkı etkilemek ya da saygınlığını artırmak ve insanlar üzerinde söz sahibi olmak amacıyla gladyatör oyunları tertiplemiş ve bunu daha da etkili bir hale sokarak adına *venationes* denen vahşi hayvan dövüşleri düzenlemişlerdir. (Bkz. Resim-67,68,69) İmparatorluğun yayılma safhasında, Romalılaştırma (Romanizasyon) anlayışı çerçevesinde gladyatör dövüşleriyle birlikte hayvan dövüşleri de kültürel bir empoze şeklinde, sınırlar içine alınan halklara sunulmuştur. Bu oyunlar, günümüzde de olduğu gibi, büyük ve çok sayıdaki halk kitlelerini mutlu etmek ve itaat altında olmalarını sağlamak, onları siyasi düşüncelerden ve gayelerden uzak tutmak için çok etkili bir yol olarak ortaya çıkmaktaydı.²⁷⁷

Roma'daki sıradan halk, oldukça erken bir dönemden itibaren belli yerlerdeki gösteri merkezlerinde düzenlenen oyunlara büyük ilgi göstermiş, bu durum giderek artan oranda tüm İmparatorluk Çağı boyunca devam etmiş ve sayıları yüz binleri bulan sıradan seyirciyi bu tür gösteri merkezlerine çekmiştir. Yaşanan uzun Romalılaştırma sürecinin sonucu olarak sayısız Roma siyasi araçları arasında çok sayıda hayvanın kullanıldığı gladyatör oyunlarının da Doğu toplumları tarafından beğenilerek izlenen bir etkinlik haline dönüştüğü anlaşılmaktadır.²⁷⁸

Etrüsklerin ölü kültü anlayışından kaynaklanan bir gösteri türü olarak kabul edebileceğimiz gladyatör oyunları ve hayvan dövüşleri (*venatio*), İmparatorluk Çağı'yla birlikte sadece soylu Romalıların cenaze defin işlemleri sırasında yapılan rutin bir gösteri niteliğinden sıyrılarak, tüm Akdeniz dünyası halkının en fazla rağbet gösterdiği çılgın bir ölüm şovuna dönüşmüştür. Gladyatör oyunlarının tüm İtalya Yarımadası ve Akdeniz dünyasına hızlı bir şekilde yayılması, bu bölgelerin Romalılaştırılmasıyla paralel düşünülmesi gereken bir durumdur. Romalıların, askeri ve siyasal etkilerini kısa

²⁷⁷ Öğüt, a.g.e., s. 12.

²⁷⁸ Abdurrahman Uzunlaşan, "Antik Roma'da Gladyatör Oyunları", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi., Konya 2005, Sayı: 12, s. 19.

bir sürede İtalya yarımadası dışına taşımalarının ardından, oyunların popülerliğinde de hızlı bir artışın yaşandığı anlaşılmaktadır.²⁷⁹

Küçükasya'da benimsenen gladyatör oyunları ve hayvan avı gösterilerinin, İmparator kültü rahiplerinin bir propaganda aracı olarak, siyasi bir taban oluşturduğu, Küçükasya halkı tarafından hissedilmiş; bu tabanın genişlemesi istenmediği için, amfityatrolar inşa edilmeyerek, tiyatrolardan yararlanılmıştır.²⁸⁰

İlk olarak gerçek bir *venatio* M.Ö. 186 yılında bir aslan ve panter avı olarak, M. Fulvius Nobilior tarafından halka sunulmuştur. Büyük bir çoğunluğunu, imparator kültü rahipleri (*hiereus*) ve başrahiplerinin (*arkhiereus*) oluşturduğu gladyatör ve hayvan dövüşü gösterileri düzenleyen kişilerle ilgili onur yazıtlarında, bu kişilerin yerel rahipler ya da eyalet rahipleri olarak görev yaptıkları görülmektedir. Yunan kentlerindeki imparatorluk kültü, ayinler açısından köklü Yunan özellikleri taşımaktaydı ve giderek halkın beğenisini kazanan gladyatör ve hayvan dövüşleri de, imparator kültüyle bağlantısı sayesinde benimsenmişti.²⁸¹

Roma İmparatorluğunun doğusunda, imparator kültü kutlamalarının vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiş olan gladyatör oyunları ve hayvan dövüşleri, Küçükasya'da, eyaletler ya da bağımsız kentler tarafından düzenleniyordu.²⁸²

Ankyra'daki Augustus Tapınağı'nın sol tarafındaki duvarda yer alan yazıtta, rahiplerin bir listesi vardır. Bu rahiplerin görev süresi birer yıldır ve isimlerinden sonra, görevleri sırasında yapmış oldukları başarılar yazılmıştır. Bu rahiplerden bazıları halk için vahşi hayvan ve boğa avı gösterileri düzenlemiştir.²⁸³

²⁷⁹ Uzunaslan, a.g.m., s. 19.

²⁸⁰ Öğüt, a.g.e., s. 17.

²⁸¹ Öğüt, a.g.e., s. 2.

²⁸² Öğüt, a.g.e., s. 3.

²⁸³ Öğüt, a.g.e., s. 9-10.

Pisidia Antiokheia'sında Longus, bir *pontifex* olarak *munus*²⁸⁴ vermiştir. Yine aynı kentte Maximianus, ikili yönetimi sırasında (*aedili II viro*) hayvan ve gladyatör dövüşü gösterileri sunmuştur.²⁸⁵

Başlangıçta kendi yakınlarının cenazeleri dolayısıyla düzenledikleri gladyatör oyunlarında birbirleriyle boy ölçüşen Roma aristokrasisi, Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarına doğru oyunları, tamamen politik bir gövde gösterisine dönüştürmüştür. Roma'nın aristokrat aileleri arasında erken dönemlerden itibaren başlayan hayvan dövüşleri tertip etme yarışı, devrin Romalı yazarlarının da dikkatinden kaçmamıştır. Romalılar için hayvan dövüşleri tertipleme, ölen şahsın şatafatını ve zenginliğini kamuoyuna ifade etmenin ve onun anısını sürekli kılmanın en kestirme yoluydu. Sadece ölen şahsın değil, aynı zamanda ayak takımının beklentilerinin de hayvan dövüşleri tertip edilmesinde önemli bir etken olduğu bilinmektedir. Bu dönemde Roma'daki ayak takımının, sadece cenazeleri münasebetiyle aristokrat aile üyelerinden değil; aynı zamanda Konsüllük, Praetorluk veya Aedillik gibi önemli makamlara seçilen kişilerden de gladyatör oyunları veya hayvan dövüşleri talep ettikleri anlaşılmaktadır.²⁸⁶

Gladyatör oyunları ve hayvan dövüşü düzenleyen imparator kültü rahipleriyle ilgili birçok yazıtın da gösterdiği gibi, ister eyalet, ister kent rahibi olsun, gladyatör oyunları ve hayvan dövüşü düzenleme işi, genellikle imparator kültü rahiplerine aitti ve bu görev onların kariyerlerinde önemli bir yer tutmaktaydı. İmparator kültü rahiplerinin kişisel cömertliğini göstermesi açısından, para ve erzak dağıtımının yanında önemli bir hizmet olan gösteri düzenlemek, çok pahalı bir iş olduğundan, bazı düzenleyicilerin iflas ettiği bile olmuştur. Bu konuyla ilgili M.S. 177'de bir *senatus consultum*²⁸⁷ olduğu bilinmektedir. Bu kararda, gösteri masraflarının kısıtlanmasından ve *munerarius*'ların parasal açıdan rahatlatılmasından söz edilmektedir.²⁸⁸

²⁸⁴ Gladyatör oyunları, Latince *munus* sözcüğü ile ifade edilmekteydi. Bkz., Uzunaslan, a.g.m., s. 17.

²⁸⁵ Ögüt, a.g.e., s. 10.

²⁸⁶ Uzunaslan, a.g.m. s. 20.

²⁸⁷ Roma Senatosunun aldığı kararlara *Senatus Consultum* adı verilmekteydi. Bkz. Cengiz Otacı, "Tabi Hukukun Tabi Neticesi ya da Laik Hukukun Kökleri", Sayıştay Dergisi, S. 54. s. 119.

²⁸⁸ Ögüt, a.g.e., s. 10.

Miletos'ta bulunmuş bir yazıtta *arkhiereus* Ateimetos almış olduğu görev ve düzenlemiş olduğu gladyatör ve hayvan avı gösterileri nedeniyle, saygınlık kazanmış biri olarak, Miletos'un siyasi yaşamında önemli yeri olan zengin bir aileye mensup olmalıdır. İmparator kültü rahipleri için *munera* düzenlemek bir zorunluluk olmasa da, cömertliklerini göstermeleri açısından, böyle bir hizmet onlardan beklenirdi. Stratonikeia'da, Titus Flavius Aeneas, *arkhiereusluk* görevini yaparken, gladyatör dövüşü ve vahşi hayvan avı gösterileri sunmuştur. Yazıtta yer alan bilgiler bu gösterilerin çok masraflı olduğunu belirtmekle birlikte, imparator iznini gerektirecek olağan dışı bir gösteri yapılmamıştır. Lagina'da bulunmuş bir yazıtta, Tiberius Flavius Menander ve Aelia Glycinna, *arkhieruslukları* sırasında oldukça masraflı olan hayvan avı gösterisi sunmuştur. Philadelphia'da ise *venationes* için masraf yapmak, bir hizmet olarak gösterilmektedir.²⁸⁹

Hayvan dövüşlerinin düzenlendiği stadyumun oturma sıralarında, belirli gruplar ve kişiler için yer ayrıldığını gösteren yazıtlar bulunur. Bunlar, Aphrodisias'ta halkın ve belli sosyal sınıfa ait kişilerin, stadyumda nasıl bir araya geldiğini göstermesi bakımından, önemli bir bilgi kaynağıdır.²⁹⁰

Ankyra'da Traianus dönemine ait bir yazıtta, kendi parasıyla tahıl dağıtmış, dört kez *agoronomosluk*²⁹¹ yapmış, 51 gün gladyatör dövüşü, hayvan dövüşü ve tiyatro oyunlarını düzenlemiş bir kişi, yurduna olan iyi niyetinden ötürü onurlandırılmıştır.²⁹²

Gladyatör betimlemelerinin yazıtlara eşlik ettiği gibi, *arenaya* salınmış hayvanları betimleyen, birçok kabartma vardır. (Bkz. Resim-67,68,69) Hayvan avı için, sadece ülkedeki hayvanlarla yetinilmemiş, yabancı ülkelerden de hayvan getirilmiştir. Sagalassos'ta Tertullus, *arenaya* ayı, panter ve aslan vermiştir. Efes'teki dövüşler için, Afrika'dan yabancı hayvanlar gelmiştir. Bu gösteriler 5 gün sürmüş ve 25 yırtıcı hayvan öldürülmüştür. Burada da şüphesiz bir imparator izni vardır.²⁹³

²⁸⁹ Öğüt, a.g.e., s. 12.

²⁹⁰ Öğüt, a.g.e., ss. 15-16.

²⁹¹ Agoranın bekçisi; en önemli görevlerinden biri agoradaki ticaretin düzenli ve adil bir şekilde yürütülmesini sağlamaktır.

²⁹² Öğüt, a.g.e., s. 20.

²⁹³ Öğüt, a.g.e., s. 27.

Hayvan avı gösterileri de imparator kültü rahipleri tarafından düzenlenirdi ve genellikle kendileri gibi eyaletin ya da kentin rahibesi olan karıları ile birlikte anılırlardı. Parion'da *arkhiereus* Aelius Iulianus ve karısı Ofillia Zotice, masraflarını kendileri karşılayarak bir hayvan avı gösterisi sunmuşlar ve bu hayvan avı gösterisi adına bir anıt yapılmıştır. Ephesos kentinin danışma ve halk meclisi üyeleri, Ephesos'taki Asia tapınağının rahibi Timaios'u, karısını ve oğlunu onurlandırmıştır. Çünkü Timaios, cömertçe ve özveride bulunarak rahiplik görevini yapmış ve İmparator kutlamalarının av gösterileri için 70.000 gümüş denar vermiştir.²⁹⁴

Timaios, yalnızca hayvan avı için para bağışlamıştır. Yazıtın ilk yayımında, Timaios'un Kaiser kutlamaları vesilesiyle, bir miktar para bağışladığı görüşü savunulmuştu. Oysa Timaios, zafer kutlamalarının programına dahil olan ve köpeklerle yapılan hayvan avı için bu bağışı yapmıştır. Diğer Ephesos yazıtlarından da anlaşılacağı gibi, kentin bütçesinde gösteri düzenleme ve *prytanlık*'in²⁹⁵ bakımını üstlenme diye bir kalem vardır. Aynı biçimde, Asia eyalet meclislerinin, bir de hayvan avı için harcama kalemi vardır. Bu harcama bu yazıtta 70.000 gümüş denar olarak görülmektedir. Başrahip Timaios'un, bu para üzerinde söz hakkı vardır; ama o hayvan avı harcamalarını kendi cebinden karşılamıştır.²⁹⁶

Roma çağında çok sayıda senatör, zengin devlet adamı ve imparatorluk kültü rahipleri hayvan avı gösterileri düzenlemiştir.²⁹⁷ İmparatorluk Devri'nde bu tür gösterilerin, büyük bir istek ve ilgiyle izlendiğini gösteren çok sayıda belge vardır. Bazı Antikçağ yazarları, Terentius'un bir oyununun sergilendiği sırada, amfitiyatro gösterilerinin başını kaçırmak istemeyen izleyicilerin, tiyatroyu aceleyle terk ederek, *arenaya* koştuklarını aktarmaktadır.²⁹⁸

²⁹⁴ Ögüt, a.g.e., ss. 28-29.

²⁹⁵ Roma çağında, kentin hem erkek hem de kadınları tarafından üstlenilen en yüksek dinsel ve yönetsel görevi, prytanlık. Kent içinde seçkin bir sınıftan olan Prytan'ın görevi; Prytaneion'da bulunan ve Efesteki tüm evlerin ocaklarının, kentin varlığını simgeleyen 'Kent Ocağı'ndaki ölümsüz ateşin gece gündüz durmadan yansımaları sağlamaktı. Ocak Tanrıçası Hestia adına prytan, bu görevi büyük bir kıvançla yürütürdü. Kentteki tüm kültleri gözetmek ve günlük adakları yerine getirmek de prytanın görevlerindendi.

²⁹⁶ Ögüt, a.g.e., s. 29.

²⁹⁷ Ögüt, a.g.e., s. 27, 28, 44.

²⁹⁸ Ögüt, a.g.e., ss. 60-62.

Plutarkhos, halkın sempatisini kazanmak için bu tür gösteri düzenleyenleri açıkça eleştirmektedir. Gelecekteki politikacılara, toplu yedirme içirmelerle, para dağıtımıyla, tiyatro gösterileriyle, gladyatör dövüşleriyle halkın sevgisini kazanmamalarını ve bunun için müsriflikten kaçınmalarını öğütler. Halk, bu tür eğlence düzenleyenlere sempatiyle bakmaktadır; ama bunun karşılığında kazanılan onur, değerli değildir ve bu şekilde kazanılan ün geçicidir. Politikacı bu hizmetleri kentten uzak tutmalı; bu tarz gösterilere ve buna karşı duyulan aşırı isteğe karşı koymalıdır.²⁹⁹

Iuvenalis, halka açık oyunları eleştirirken, o zamanki Roma halkını şöyle anlatmaktadır: “*Roma halkı bütünüyle miskinleşmişti. Bir zamanlar iktidar, yüksek memurluk ve askerlik peşinde olan halkın, artık bugün aptalca iki isteği vardır: Ekmek ve sirk.*”. Burada Iuvenalis, oyunlardan ve erzak dağıtımından çok, yurttaşların politik yaşamdan uzak olmalarını eleştirmektedir. Tacitus halkın amfiteyatrolara olan aşırı ilgisini, sert bir dille eleştirmektedir. O da aslında imparatorun davranışına ve çok sayıdaki senatörün ve atlı sınıfının ona uymasına karşıdır. Oysa halkın isteğinin bu kadar yoğun olduğu bu tür gösterilerden uzak kalmayı, hiçbir imparator göze alamamıştır.³⁰⁰

Caesar büyük heyecanlar veren oyunlar için büyük bir borç içine girmiş; Augustus şenlikler takviminde gladyatör oyunlarına büyük bir yer vermiş; Caligula bizzat gladyatör olarak rol almış; Neron zamanında ilk kez kadınlar gladyatör dövüşlerinde yer almış; Vespasianus *Colosseum*'u inşa ettirmiş; Commodus bizzat *arenaya* çıkıp, yüzden fazla hayvan öldürmüştür. Fakat imparatorluğun son dönemlerinde, imparatorların çöküşüyle birlikte, gösterilerde de bir çöküş olmuş ve Büyük Constantinus döneminde yasaklanmıştır.³⁰¹

Gladyatör dövüşleri ve hayvan avı gösterileriyle ilgili yazıtlar, Küçükasya'daki gösterilerin imparator kültü rahipleri tarafından düzenlendiğini göstermektedir. Gösterilerin düzenlenmesiyle ilgili olarak harcamaların miktarı çoğalmış ve gösterileri

²⁹⁹ Öğüt, a.g.e., s. 60.

³⁰⁰ Öğüt, a.g.e., s. 61.

³⁰¹ Öğüt, a.g.e., s. 62.

sunmak büyük bir bonkörlüğü gerektirmiştir. Özellikle onur yazıtlarından, eyalet ya da kent rahibi olarak, ünvanları belirtilen ve bazen de gladyatör birliklerinin sahibi olan rahiplerin, gösterileri sunmakla yükümlü oldukları anlaşılmıştır. Gösteri düzenlemek, tahıl ve para dağıtımının yanında, “*Panem et circenses*” (Ekmek ve Sirk) politikasıyla ilgilidir ve büyük harcamalar gerektirmektedir. Araba yarışları, tiyatro gösterileri ve gladyatör dövüşleri gibi halkın büyük ilgisini çeken gösteriler; İmparatorlar, halkın sempatisini kazanmak ve toplumda iyi bir yer edinmek isteyen zengin yurttaşlar, kariyerlerinde yükselmek isteyen memurlar için iyi bir fırsat olmuştur. Bu görevleri yüklenen kişiler bazen bu parasal yük altında ezilmiş olsalar da, özellikle memurlar, kariyerleri açısından gladyatör dövüşü ve hayvan avı gösterileri düzenlemek zorunda kalmışlardı.³⁰²

Genel olarak yazıtlar ve Antikçağ düşünürlerinin aktardığı görüşler değerlendirildiğinde, zamanın şartları içinde gladyatör dövüşlerinin aslında kurlsız ve acımasızca yapılan bir katliam; gösterileri izleyenlerin de kana susamış insan topluluğu olduğunu düşünmek çok doğru değildir. Gladyatör dövüşlerinin kaynağına bakıldığında, bunların önceleri dini bir karakter taşıdığı düşünülecek olursa, bu dövüşlerin geleneksel olduğu ve belli kurallara dayandığı anlaşılır. Zamanla halka açık olarak gerçekleştirilen gösteriler, imparator kültü şenlikleri içerisinde yer alarak, imparatorların ve imparator kültü rahiplerinin de bir güç gösterisi halini almıştır. Gerek halkın yoğun isteği ve gerekse imparatorun bir güç gösterisi olarak bu oyunları siyasi bir propaganda aracı görmesi, oyunların para, güç ve saygınlık simgesi haline gelmesine yol açmıştır.³⁰³

Atlı yarışmalar ise; Roma’daki gladyatör oyunları ve hayvan dövüşleri kadar ve daha önceki dönemde Roma İmparatorluğu’nda oldukça rağbet gören atlı yarışmalardan daha da heyecan verici olarak, Bizans’ın başkentinde ortaya çıkmıştır. Roma’daki “*Circus Maximus*”ta olduğu gibi İstanbul Hipodromu’nda da dört atın çektiği ve “*Quadriga*” adıyla anılan iki tekerlekli arabalar arasındaki yarışlarda, araba sürücülerinin giydikleri kıyafetlere göre farklı adlarla anıldıkları görülmekteydi. Beyazlar, Yeşiller, Maviler ve Kırmızılar olmak üzere dört takım teşkil ederlerdi. Bu takımların en az sürücüler kadar ateşli olan taraftarları da hipodromun tribünlerinde

³⁰² Ögüt, a.g.e., s. 64.

³⁰³ Ögüt, a.g.e., ss. 65-66.

kendilerine ayrılan yerlerde otururlardı. Bu takımlar arasındaki rekabet büyük bir hızla artmış ve dört takım arasında en güçlüleri olan Yeşiller ile Maviler arasındaki rekabet ise büyük boyutlara varmıştı. Bu rekabet sosyal, siyasi ve dini alanlara kadar yayılmış ve adeta partizanlık şekline dönüşmüştü. Böylece İstanbul Hipodromu bu büyük rekabetin bir arenası haline gelmişti. Hatta bu rekabet sonucunda meydana gelen siyasi infialler sonucunda binlerce insan ölmüş, İmparatorluğun başkenti cesetlerle dolmuştu.³⁰⁴

ŞÖLEN

Antik toplumlarda şölenler günlük ve siyasi hayatın önemli bir parçası olarak öne çıkmaktadır. Bu et ve balık sunumunun ön planda olduğu yiyecekli toplantılar, dönem insanların düşünce ve görüşlerini paylaşmalarında, arkadaşlık ve dostluk bağlarını güçlendirmelerinde önemli bir yere sahiptir. Şöleni veren kişi çoğu durumda yüksek statülü insanları çağırır ya da sıradan büyük halk kitlelerinin desteğini sağlama amacıyla ziyafetler verir. Böylece karşısındaki insanları mutlu etmekle birlikte göz boyamak ya da irtibat kurmak istediği kişi ile dostluk bağı kurmak gibi niyetlerine ulaşmak için etkili bir yol olarak gördüğü şölenlerin bu işlevinden yararlanma yoluna giderdi.

Yunan yeme-içme geleneklerinin doruk noktasına yerleşen ve bu yüzden sofrada adetlerini en iyi şekilde yansıtan şölen, birlikte yenen yemek anlamında *syndeipnon* veya birlikte içme anlamında *symposion* sözcükleriyle ifade edilmiştir. Eski Yunan toplumunda özel şölenler için davet genellikle sözlü olarak yapılırdı. Şölene katılanların sayısı yedi ile otuz altı arasında değişirdi. Yunan geleneklerine göre, şölen bir erkekler toplantısıdır. Ne davet sahibinin, ne de davetlilerin eşlerine veya ailelerinden bir kadına yer vardır. Sadece erkeklere hoşça vakit geçirecek Hetaira'lara, müzisyen ve akrobat kadınlar ile dansözlere izin verilirdi. Yunan evinde M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren şölenler için özel bir mekân ayrılmıştır. Adı erkeklerin mekânı anlamına gelen *andron*'da evin erkeği konuklarını ağırlardı. Andron evin en gösterişli mekânıdır. Zamanla evlerde her birine iki kişinin uzanabileceği üç kline bulundurulmaya başlanmış ve buna bağlı olarak

³⁰⁴ Ünver, a.g.e. ss. 15-16.

şölen odasına *triklinion* adı verilmiştir. Şölene çağrılı konuklar *klinelere* yerleşmeden önce, evin köleleri onların ellerini ve ayaklarını yıkamalarına yardımcı olur, sonra da yemek boyunca hizmet ederlerdi. Büyük şölenlerde çok çeşitli yiyecekler sunulduğundan, genellikle konuklara bir yemek listesi (*grammatideon*) verilmiştir. Şölenlerde menü zengindir: Bu toplantılarda baharatlı balık gibi tabaklardan meydana gelen ordövr, balık ve et tabaklarının oluşturduğu ana yemekler, peynir, çörek, tatlı ve meyvelerden hazırlanmış ikinci sofraya yer almaktaydı.³⁰⁵

Odysseia’da geçen şu dizeler Yunan sofraya adetlerine yönelik olarak konuğa verilen önem ve saygıyı bizlere göstermekle birlikte, etin güzel parçalarının bir simge olarak sofrada oturanların statülerine yönelik servis edildiğini ortaya koymaktadır.

*“Sarışın Menelaos ikisine de işaret etti, dedi ki:
Ekmek alın, bol bol yiyin doyurun karnınızı
Yemekten sonra sorarız adınızı sanınızı
Soyunuzun kuşağı sizinle sönmeyecek besbelli
Zeus’un beslediği krallar soyundan olmalısınız
değnek taşıyan krallar soyundan
Aşağılık dölden doğmaz böyle oğullar
Böyle dedi ve uzattı onlara iki eliyle
sığır sırtından yağda kızartılmış bir parça et
Bu parça onur payıydı, önüne konmuştu onun..”³⁰⁶*

Şölenlerin siyasi bir gaye olarak kullanılmasına ya da belirli bir kitleyi etkilemek için kullanılmasında birçok örnek karşımıza çıkmaktadır. Bu örneklerden göze çarpan bir tanesi de Kyros’un İran’da Med egemenliğine karşı Persleri kıskırtmak ve kendisine bağlamak için bir ziyafeti kullanması gösterilebilir. Herodotos bu olayı şu şekilde anlatmaktadır: “Ülkenin bir ucunda on sekiz, yirmi stad karelik bir yer vardı, baştan aşağı çalı, diken. Persler ellerinde oraklar, gelip burada toplandılar, Kyros emir verdi, burasını bir gün içinde açıp temizleyeceksiniz, dedi. Tam bu zor işe sıvandıkları zaman, ikinci iş olarak, yarın gelip benimle yemek yiyeceksiniz, emrini verdi. Öte yandan babasının ne kadar keçisi, koyunu ve sığırı varsa hepsini topladı, kestirdi, yanına başka güzel yemekler ve şaraplar da katarak Pers ordusu için hazırlattı. Ertesi güne Persler geldiler, bir çayırılıkta doyasıya şölen çekildi. Şölen bittikten sonra sordu, dün gördükleri işi mi daha çok beğenmişlerdi, yoksa bugünkünü mü? İkisi arasındaki fark

³⁰⁵ Delemen, a.g.e., s. 15.

³⁰⁶ Homeros, Odysseia. IV, 59-66.

çok büyük, dediler; dün yalnız zahmet çekmişlerdi, bugün ise yalnız hoşlarına giden bir şey yapıyorlardı. Kyros bu sözü kaptı, kafasındakileri ortaya döktü: “Persler, diye bağırdı, işte önünüzde açılan yol: Eğer beni dinlerseniz bütün bunlar ve daha pek çokları sizin olur; kimse sizi köle gibi çalıştıramaz; beni dinlemezsiz başınızdan dünkü gibi bir yığın iş hiçbir zaman eksik olmayacaktır. Gelin beni dinleyin, özgür insanlar olun. Ben inanıyorum ki, kader beni bu işi görmek için dünyaya getirdi ve sizin de hiçbir bakımdan, hele savaş bakımından Med’lerden daha aşağı insanlar olmadığınızına güvenim var. Durumu iyi kavrayınız, vakit geçirmeden Astyages’i bırakınız.”³⁰⁷

Şölenler, siyasetin en etkili elemanlarından birini oluşturan göz boyama ögesini çok etkili bir silah olarak zengin Romalılarca kullanılmıştır. Erken dönemde her aile kendi ürettiği, çeşit yönünden sınırlı malzemeden ve basit yöntemlerle hazırladığı yemekleri yeterli saymışken, M.Ö. 2. yüzyıldan başlayarak seçkin Romalılar eski alışkanlıklarını bırakmıştır. Zengin villalarda kalabalık bir mutfak ordusu, elindeki sınırsız hammadde ile görkemli sofralar donatmıştır. Bazı yazılı kaynaklarda betimlenen şölenler, yemeklerin olağandışı niteliklerini yansıtmaktadır. Bu bağlamda Petronius’un, imparator Nero döneminde kaleme aldığı Satyricon’da Trimalchio’nun şöleninde bülbül kızartması, kaz ayakları ve horoz ibikleri ile süslü ikinci bir kızartma, Pegasos gibi dekore edilmiş bir tavşan ve çevresindeki sosta yüzen balıklar sunulmakta, bütün halde pişirilmiş bir dananın karnı servis sırasında yarılnca, içinden ardıçkuşları çıkıp uçmaya başlamakta ve bunlar avcı giysili köleler tarafından avlanmaktadır. Araştırmacılar, daha çok yapmacıklı bir tiyatro gösterisini andıran bu şölen sahnesinde, Petronius’un yeni zengin azatlıların görgüsüzlüklerle dolu dünyasını abartarak karikatürize ettiği görüşündedir.³⁰⁸

Lectisterium, davetli olan tanrının veya tanrıçanın tapınağının önünde (davetli olan tanrılar veya tanrıçalar birden fazla ise kentin belli bir yerinde) “Lectus” denilen masanın üzerinde hazırlanmış zengin şölen sofrasıdır. *Lectisterium* düzenleyen kişi, bunu tanrı veya tanrılar, tanrıça veya tanrıçalar hoşnut olsun diye yaparsa da aslında propaganda aracı olarak da kullanırdı. Anlaşılan Maximinus (MS 235-238), imparator

³⁰⁷ Herodotos, I. 126.

³⁰⁸ Delemen, a.g.e., s. 33.

Gordianus (MS 238) ve İmparator Philippinus (MS 244-249), yönetimde oldukları yıllarda *lectisterium*lar düzenlemişlerdir.³⁰⁹

İÇ VE DIŞ SİYASETİN DİĞER UNSURLARI AÇISINDAN HAYVANLAR

Birçok durumda mitolojik öğeler ya da soyun tanrılara bağlanması ve esrarengiz bir boyut kazandırılması gibi hayvanlara dayalı anlatımların da siyasi amaçlar için kullanıldığı görülmektedir. Bu duruma bir örnek, Kyros'un, Med kralı Astyages'in gördüğü rüya üzerine yapılan yeni doğan katliamından kurtarılması, onu Astyages'ten saklayarak büyütmüş olan annesi ve sığırtmaç olan babası tarafından Perslere daha tanrısal görünmesi ve isyan ederek Kyros'a bağlanmalarında yardımcı olması amacıyla, onun bırakıldığı yerde bir köpek tarafından bulunduğu ve emzirildiği söylentisini yaymışlardı.³¹⁰

Herodotos, Samos tiranı Polykrates'le Mısır arasındaki müttefiklik ilişkisinin bozulmasıyla ilgili bölümde, tirana hediye edilen bir balık sonrasında gelişen olaylarda iki ülke arasındaki ilişkinin nasıl bozulduğunu anlatmaktadır. Sıradan bir balığın ağzından Polykrates'in mühür yüzüğünün çıkmasıyla başlayan olayları Herodotos şu şekilde aktarmaktadır:

“Bir balıkçı çok güzel bir balık tuttu ve bunu Polykrates'e sunmaya karar verdi; balığı saraya götürdü, Polykrates'in huzuruna çıkmak dileğinde bulundu ve çıktı. “Kral, dedi balığı sunarak, şu balığı tuttum; o kadar güzel ki, geçimim bu işten olduğu halde, pazara götürüp satmaya kıyamadım; bu ancak senin gibi kudretli bir hükümdara layık bir yemek olur diye düşündüm; onun için sana getirdim.” Polykrates bu sözlerden hoşlandı ve cevap verdi: “Çok iyi yaptın ve öyle yaptın ki, armağanının değeri iki katına çıktı; ben de seni akşam yemeğine çağırıyorum.” Balıkçının koltukları kabardı, evine döndü. O arada aşçılar balığı kesip ayıkladılar; karnından Polykrates'in mühür yüzüğü çıktı. Pek sevindiler, alıp hemen efendilerine koştular, yüzüğü verdiler ve nasıl bulduklarını anlattılar. Polykrates anladı, bu işte tanrıların parmağı vardı; bir papirüs

³⁰⁹ Anabol, a.g.e. s.17.

³¹⁰ Herodotos, I. 122.

tomarı aldı, olan biteni yazdı ve bir ulakla Mısır'a yolladı. Amasis, Polykrates'in mektubunu okudu ve anladı ki, bir insanı kaderin pençesinden kurtarmak kimsenin harcı değildir ve Polykrates'in sonu kötüye varacaktır. Samos'a bir çavuş gönderdi ve dostluk antlaşmasını bozduğunu bildirdi. Böyle yaptı çünkü Polykrates'in başına bir bela gelirse, dostluk uğruna kendi başının da belaya girmesini istemiyordu. Lakedaimonlular işte bu her zaman mutlu Polykrates üzerine sefer açmışlardı."³¹¹

Darius'un kral seçilmesine ilişkin Herodotos'un aktardığı bilgi, kralın başa geçmesinde hayvanların rolünü ortaya koyması bakımından önemlidir. *"..bir de kral nasıl seçilecek, onu kararlaştırdılar: Atlarına binip kentin dışına çıkacaklardı, güneş doğduktan sonra hangisinin atı daha önce kişnerse, o kral olacaktı. Dareios'un Oibares adında becerikli bir seyisi vardı. Toplantı bittikten sonra Dareios bu adama: "Oibares, dedi, hangimizin kral olacağı bak nasıl belli olacak: Atlarımıza bineceğiz, güneş çıktığı zaman önce kimin atı kişnerse kral o alacak. Düşün taşın, aklına işe yarar bir şey gelirse vakit geçirmeden yap, ötekileri atlatıp bu onuru biz kazanalım."* Oibares cevap verdi: *"Kral olman buna kaldıysa, hiç üzülme efendimiz; bana güvenebilirsin, sen dururken başka kimse kral olamaz; bunun en iyi çaresini ben biliyorum."* – *"Eğer sahiden, dedi Dareios, açıkgozluğüne bu kadar güveniyorsan, hiç vakit geçirmeden kolları siva; çünkü bu iş yarın sabah olacak."* Durumu böyle öğrenmiş olan Oibares, bakınız ne yaptı: *Dareios'un atının, öbür kısrakların hepsinden daha çok aradığı genç bir kısrak vardı, gece olunca onu alıp kentin dışına götürdü, bir yere bağladı; sonra Dareios'un atını alıp çıktı, uzun süre kısrığın yakınlarında dolaştırdı, dışının kokusunu aldırdı, sonra koy verdi, at gidip kısrığa aştı. Gün ışımaya başlamıştı, atlılar, kararlarına uygun olarak kentin dışına doğru ilerliyorlardı; geceleyin kısrığın bağlanmış olduğu yere geldikleri zaman, Dareios'un atı kişneyerek dörtnala kalktı; o anda bulutsuz gökyüzünde bir şimşek çaktı ve gök gürledi. Bu belirtiler sanki özel olarak ortaya çıkmıştı. Dareios'un seçimini onaylayan tanrısal bir olaydı; öbürleri hemen atlarından inip önünde yere kapandılar."*³¹²

Antikçağ toplumlarının, en üst sınıflardan en alt tabakadaki halk kitlelerine kadar büyük bir inanç besledikleri kehanet ocakları ve bilicilik merkezleri de, sıkça kullandıkları hayvanlara dönük yorumları ve kehanetleriyle, siyasi açıdan Antikçağ

³¹¹ Herodotos, III. 42.

³¹² Herodotos, III. 179.

dünyasının şekillenmesinde ve tarihin akışını yönlendirmede çok önemli etkilerde bulunmuşlardır. Delphoi bilicilik mabedi bu açıdan antik dönemde ün salmıştı. Sadece Eski Yunan toplumu değil komşu toplumlar da bu bilicilik mabedindeki kâhin rahibe olan *pythia* aracılığıyla tanrı Apollon'dan geleceğe dönük siyasi olaylar hakkında yorumlar beklerlerdi. Gerek bilicilik merkezleri yoluyla gerek hayvan organlarına ya da kuşların uçuş şekillerine bakarak kehanetlerde bulunan augurlar yoluyla olsun, dönemin toplumları, bu uygulamalara sıkça başvuruyordu. Antik kaynaklarda dönemin siyasi olaylarıyla ilişkili olarak bu konuyla ilgili olarak birçok veri bulmak mümkündür. Lidya ve Persler arasında yapılacak olan savaşın kim tarafından kazanılacağı ve Sardes'in düşüşü³¹³, Darius'un kral seçilmesi³¹⁴, hatta kimi şehirlerin kuruluşları, hayvanların hal ve tavırlarına bakılarak ya da hayvanlarla ilgili yorumlarla bezenmiş oraklar yoluyla belirlendiği anlaşılmaktadır. Roma şehrinin kuruluşu bile dişi kurt anlatısı dışında, Remus ve Romulus arasında bir seçim amacıyla bakılan kuş falına dayandırılmaktadır. Konuyla ilgili Livius şu bilgileri aktarmaktadır. *“Romulus ve Remus terk edildikleri ve büyütüldükleri bölgede bir şehir kurmak arzusuyla bırakıldılar. Gerçekte Alba ve Latin halkı son derece kalabalıktı. Bunlardan başka çobanlar da vardı. Onların hepsi, kuracakları şehirle kıyaslayarak Alba'nın küçüleceğini, Lavinium'un küçüleceğini kolaylıkla ümit edebiliyorlardı. Sonra onların büyük babasının bedduasıyla bu düşüncelere ara verildi. Kralın arzusuyla ve yeterli derecede masum bir fırsat üzerine meydana çıkan bu üzücü anlaşmazlıkla bu tasarımlardan vazgeçildi. Çocuklar ikiz olduğundan, yaşları nedeniyle hangisine saygı duyulacağı ikisinin arasında bir ayrım yapılamıyordu. Bu nedenle bu yerlere hükmeden tanrılar, Augurlarla yeni şehre kimin adının verileceği ve şehrin kurulduğunda kimin hüküm süreceği hususunda mutabık kaldılar. Kendilerine yapılan kehanetler nedeniyle Romulus Platinus'u, Remus'da Aventinus'u aldı. İlk olarak Remus'un altı akbabanın uçuşundan bir kehanet almış olduğu rivayet edilir. Romulus'da ortaya çıktığından şimdi kehanet iki kere bildirilmişti. Bu nedenle her iki kral kendi taraflarınca selamlanmıştı.”*³¹⁵ *“Bu sırada kabile başkanları krallığa göz dikmekle meşguldüler. Henüz herhangi bir kimseden teklif gelmemişti. Çünkü bu yeni toplumda çok fazla önemli biri bulunmuyordu. Sonra kabile başkanları ordunun başında komutan olmamasından ve etraflarında birçok muhalif*

³¹³ Herodotos, I, 47-48.

³¹⁴ Herodotos, III, 84-87.

³¹⁵ Livius, I, 6-7.

komşu devlet bulunmasından korkuya düştüler. O günlerde Numa Pompilius'un adalet ve din üzerinde büyük şöhreti vardı. Numa'nın adı teklif edilince Roma başkanları, Sabinlerin soyundan bir kral seçilirse onların hâkimiyet elde edeceklerini fark ettiler. Numa Pompilius, Roma için harekete geçerek, tıpkı Romulus'un şehri kurarken kuşların kehanetine başvurduğu ve dini gücü üzerinde topladığı gibi kendisi hakkında da tanrıların karar verebileceğini emretti. Bu nedenle kuşların hareketlerinden kehanette bulunan bir rahip, (bir augur), bu kişi daha sonra bir şeref işareti olarak devamlı bu görevde kalarak devlet rahibi olmuştu. Onu kaleye götürerek yüzü güneye dönük tarzda bir taşa oturttu. Augur, Numa'nın başını örterek sol tarafında yer aldı. Sonra şehir ve tarlaların ötesine bakarak, tanrılara dua etti. Doğudan batıya bir hatla gökyüzünü gösterdi. Sağ elini Numa'nın başına koydu ve şu şekilde konuştu ve dua etti: "Baba Iupiter, benim başıma dokunduğum bu kişi, Numa Pompilius'un Roma Kralı olması caiz ise benim çizdiğim hudutlar içinde bize açık bir işaret ver." Sonra kuşlarla kehanetlerin bildirilmesini istediğini belirtti. Kehanetler bildirildikten sonra, Numa'nın kral olduğu ilan edildi."³¹⁶

Her ne kadar fal ve kehanet bilimsellikten ve tarihi gerçeklerden uzak görünse de, siyasi etkileri bakımından antikçağ toplumlarını aldıkları kararları, tutum ve davranışlarını yönlendirme konusunda oldukça etkili oldukları anlaşılmaktadır.

SAVAŞLARDA HAYVANLAR

"Perinthoslular, onlara karşı, kentlerinin dışında safa girmişlerdi, meydan okuma üzerine görülmedik üçlü bir savaş oldu: Bir adama karşı bir adam, bir ata karşı bir at ve bir köpeğe karşı bir köpek çıkardılar... Paionialıların Perinthosluları uğratmış oldukları felaket böyle olmuştu."³¹⁷

İnsanlık tarihi aynı zamanda bir mücadele tarihidir. Hayatta kalmak, istediğini elde edebilmek için zor kullanmak, en iyisine sahip olmak, kendini kabul ettirmek için kaba kuvveti ön plana çıkarmak şeklinde kendisini gösteren bu mücadele, insanın

³¹⁶ Livius, I, 18.

³¹⁷ Herodotos, V, 1.

yeryüzündeki macerasına başladığı dönemlerden itibaren yaşamın bir parçası olagelmıştır. İnsan bu yaşam mücadelesi içerisinde, vahşi ortamda karşısında ilk olarak, boynuzları, keskin diş ve yırtıcı pençeleri, gücü ya da çevikliği ile avantajlı konumda olan hayvanları bulmuştur.

Prehistorik dönem insanının, hayvanlarla ve birbirleri ile yürüttükleri ilkel mücadeleler, hayvanların evcilleştirilmesi ile birlikte farklı bir biçim kazanmış; önceleri mücadelenin taraflarından biri olan hayvanın yerini alan insan, kendi türünü alt etmek için hayvanlardan yararlanmaya başlamıştır. İlkel topluluklarda, insanın araç yapma yetisinin gelişmesi, savunmadan saldırıya geçmesinde önemli rol oynamış; zamanla toplayıcılık dönemi aşılarak avcılık dönemi başlamıştır. Avcılığın başlaması savunmanın önemini arttırmıştır. Çünkü toplayıcılık döneminin savunma gereksinimlerini yaratan dış şartlar değişmediği gibi; avcı takımların silahlarını hayvanlara ve nadiren de olsa birbirlerine yöneltmeleri ile birlikte savaşın ilk örnekleri de verilmeye başlanmıştır.³¹⁸

İnsanın doğayla ve özellikle de hayvanlarla olan savaşı, yaklaşık 12 bin yıl önce köpeğin evcilleşmesi ile başlayan ve keçi, koyun, sığır ve at gibi hayvanların evcilleştirilmesi ile devam eden sürecin sonunda farklı bir biçim kazanmış; önceleri savaşın taraflarından biri olan hayvanın yerini alan insan, kendi türünü alt etmek için hayvanlardan, onların güçlerinden, saldırganlıklarından, içgüdülerinden, duyularından ve hastalıklarından yararlanmaya başlamıştır.³¹⁹,

İncelediğimiz dönem boyunca savaşlarda en yaygın olarak kullanılan hayvanın, hız ve çevikliği, gücü ve dayanıklılığı ve insana kolay adapte olması açılarından at olduğu görülmektedir.

M.Ö. 1700'den kısa süre sonra, üç yüzyıl kadar süren bir dönem boyunca, kuzey bozkırlarından çıkan çok çeşitli savaşçı topluluklar, Mezopotamya'nın kuzeyinde ve doğusunda yaşayan dağ halkları, Suriye, Filistin ve Kuzey Arabistan'dan gelen

³¹⁸ A. Şenel, İlkel Topluluktan Uygar Topluma. Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1988; ss. 219-220.

³¹⁹ Türel Özkul, Halis Yerlikaya, Tarih Boyunca Savaşlarda Hayvan Kullanımından Örnekler, Veteriner Hekimler Dergisi 79(1), İstanbul 2008, ss. 31-38,

kabileler, uygar dünyanın tüm merkezlerine saldırmak üzere birleşmiştir. Bu barbar fetihlerinin çapı ve gücü, savaş tekniğinde gerçekleştirilen önemli bir gelişmeyle sıkı sıkıya ilişkiliydi. Barbar fetihçilerin hafif savaş arabaları ve bunları çeken hızlı atları vardı. Dörtmala sürülen bir savaş arabasının sağladığı güvenlikle, karşılarındaki herhangi bir askeri düzeni hemen hemen hiç zarar görmeksizin ok yağmuruna tutabilirlerdi. Savaş taktikleri, tüm savaş arabalarının birlikte hedefe yöneldikleri son bir saldırıyla karşı güçleri ezip geçmek biçimindeydi. Savaş arabaları tekniğinin geliştirilmesiyle, barbar at yetiştiricileri fetihleri bir avuç savaş arabasıyla yapabilecek kadar avantajlı bir duruma geçmiştir. Savaş arabalarına sahip az sayıda kişiyle, bunların dışında kalanlar arasındaki askeri güç farkı büyük boyutlara ulaştığı için, M.S. 2000'den az önce Mezopotamya'yı çevreleyen tüm bölgelerde toprak aristokrasileri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun sonucunda barbar fetihçiler hem Yunanistan'da hem de Hindistan'da kaba ve asker bakımından korkutucu olan uygarlık biçimlerini kurmuşlardır.³²⁰

Atın Mısır'da harp hayvanı olarak değer kazanması, atlara koşulan savaş arabalarıyla Mısır'ı işgal ederek yüz yıla yakın hâkimiyet süren Hiksoslar sayesinde olmuştur. Bu değerli kazanımdan sonra M.Ö. 1650'de Mısır Kralı, 24 bin süvarisi ve 27 bin silahlı harp arabasıyla sınırlarını Fırat Irmağı'na kadar genişletmiştir.³²¹ (Bkz. Resim-5)

Savaş arabalı bu barbar fatihler gibi savaş arabaları edinen Mısır'ın güneyindeki küçük yerel Teb prensliği, Hiksoslara karşı bir ayaklanmaya önderlik etti ve M.Ö. 1570 dolaylarında onları Nil Vadisi'nden tümüyle sürüp çıkardı, Mezopotamya'da aynı şekilde Asurlar yine atlı savaş arabalarını kullanarak barbar efendilerini başından attı ve kuzeyde Hititler de savaş arabaları edinerek yeni savaş tekniklerinin başlangıçta yol açtığı sarsıntıdan kurtuldular, çok geçmeden de Mısır ve çağın en güçlü devleti olan Asur ile üçüncü büyük güç durumuna geldiler.³²²

³²⁰ McNeill, a.g.e., s. 83-84.

³²¹ A. İnan, Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları XIII: Dizi- Sa.6b (3.Baskı). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, ss. 89-94.

³²² McNeill, a.g.e., s. 87.

At sırtına binmenin yaygınlaşması ise çok daha yıkıcı sonuçlar doğurdu. Ellerinde yayları ile at sırtına binen tüm göçebe kabile üyeleri, ne kadar iyi örgütlenmiş ve disiplinli olurlarsa olsunlar hiçbir piyade ordusunun ulaşamayacağı bir hareketliliğe ve vurucu güce sahip oldular. Bozkırlardan yapılan vurkaç akınları, kervanlara saldırımlara, köyleri talan etmeler tehlikesiz işler haline geldi. Yunanlarca Kimmerler ve İskitler olarak bilinen halklar, M.Ö. 700'den az sonra, Ortadoğu'ya karşı geniş çaplı akınları başlatarak bozkırın bu yeni gücünden yararlanarak, M.Ö. 612'de güneyde başkaldıran Babiller ve İran yaylalarından gelen Medler ile birleşip Asur devletini ortadan kaldırdılar.³²³

M.Ö. ikinci binin sonlarına doğru, bugünkü İran'ın batısında bulunan alanlara sızarak sonradan bu bölgede ilk İrani devleti kuran Medler, evcilleştirilmiş at ırklarını ıslah ederek, askerlik tarihini kalıcı bir şekilde değiştiren yüksek boylu, güçlü binek atlarını geliştirmiş ve bu konuda Perslerle birlikte dünyaya öncülük etmişlerdir. Öz ülkeleri Parsa'dan “*güzel atlar ve iyi insanlar ülkesi*” şeklinde söz eden Akhamaniş Hanedanı, gerek aristokrat Pers ailelerinin statü sembolü ve en önemli savaş güçlerinden biri olan süvari birliklerinin, gerekse imparatorluğun idaresinde hayati önem taşıyan ulak ve ulaştırma servisinin ihtiyaç duyduğu, seçkin atların yetiştirilmesine büyük önem vermiştir. Çin diplomatları, bu atlara ilk kez M.Ö. 128'de Soğdiana ve Fergana'da rastlamış; dönemin Çin İmparatoru, bu atlardan damızlık elde etmek için savaş açmış, “*Batının batısından gelen*” ve “*kan terleyen*” bu “*göksel atlar*” böylece Çin'de de orduların, zengin ve yönetici ailelerin statü sembolü haline gelmiştir.³²⁴

Herodotos'tan, Perslerin güçlü ordusunda; düşmanın gözünü korkutması ve ordunun savaş gücünü düşmana göstermesi açısından, heybetli ve gösterişli atların hangi şekillerde kullanıldığı öğreniyoruz: “*Emir yerine getirildi ve ordu bu iki insan parçasının arasından geçti. En başta taşıma kolları ve yük hayvanları gidiyordu. Sonra her ırktan ayırım yapılmadan toplanmış karmakarışık savaşçılar. Birliklerin yarısı bunlardan oluşuyordu. Sonra bir aralık. Bunlarla Büyük Kral'ın arasına bir saygı*

³²³ McNeill, a.g.e., s. 95.

³²⁴ Tezel Y.S., “Ortadoğu'nun 'imparatorlukçu devlet' geleneğinin ardındaki klasik tecrübe olarak akhamaniş devletine kısa bir bakış: Pers İmparatorluğu'nda askeri-idari-siyasi örgütlenme, kurum ve yapılar.” Türkiye Günlüğü Dergisi, S. 14, Ankara 1991, ss. 12–27.

aralığı bırakılıyordu. Başka kralın Persler arasından seçilmiş bin atlıdan kurulu özel birliği; sonra bin mızraklı, bunlar da bütün birliklerden seçilerek ayrılmış, mızraklarının ucu yere bakıyor; sonra göz alıcı koşumlar vurulmuş on kutsal at, bunlara Nesaion diyorlar. Bu Nesaion adı, Medya'nın geniş bir ovasından geliyor, bu güzel hayvanların yetiştiği Nesaion ovası. Bu on attan sonra, Zeus'un sekiz beyaz savaş atı koşulu kutsal arabası; atların arkasında yaya bir sürücü, elinde dizginler; çünkü bu tahta hiçbir ölümlü oturamaz. Bu arabanın arkasında Kserkses'in kendisi, koşum atları Nesaion cinsinden. Sürücü, arabanın yanında yürüyor, bir Pers, Otanes oğlu Patiramphes.”³²⁵

Lidyalılar da, Anadolu'da yayılmaya başladıklarında atı en etkili silahları olarak kullanmışlardır. “O dönemde Asya'da hiçbir halk, yiğitlikte ve güçlülükte Lydia'luların bileğini bükemezdi; at üstünde dövüşürlerdi, büyük mızrakları vardı ve usta biniciydiler.”³²⁶ “Kyros, savaş düzenine geçmiş olan Lydia'luları görünce, bunların atlılarından ürktü.”³²⁷ Kyros bu savaşta Lidya atlılarına karşı Media'lı Harpagos'un önerilerini dinleyerek develeri de kullanmıştır. Zira Herodotos, atların savaş esnasında develerden ürktüğünü bildirmektedir.³²⁸

Lidyalılar kadar atlı süvariler Persler için de ordunun vazgeçilmez vurucu gücünü oluşturuyordu. Herodotos bu durumu şu cümlelerle belirtmektedir: “Bir kimsenin kamuoyu önündeki değeri, önce savaştaki yiğitliği, sonra da çocuklarının sayısı ile tartılırdı. Persler beş yaşından yirmi yaşına kadar çocuklarına yalnız üç şey öğretiyorlardı: ata binmek, ok atmak, doğruyu söylemek...”³²⁹

Pazırık kurganlarında elde edilmiş buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla o dönem muhriplerinin çoğunun kendilerine ait çok sayıda atları vardı. Pazırık'ta bulunan bütün binek hayvanlarının muntazam yeleleri vardı. Yeleler muhtemelen savaş sırasında sürücünün dört nala giden bir at üzerinde yayını rahatça gerip nişan alabilmesine güçlük

³²⁵ Herodotos, VII. 40.

³²⁶ Herodotos, I. 79.

³²⁷ Herodotos, I. 80.

³²⁸ Herodotos, I. 80.

³²⁹ Herodot, I. 81.

çıkarmaması için düzenli bir şekilde kesilmişti. Atların çoğunun kuyrukları örülmüştü.³³⁰

Roma ordularında da, süvari birliklerine verilen önemin artmasına paralel olarak at yetiştirme ve beslenmesi ön plana çıkmıştır. Julius Sezar'ın zamanından (M.Ö. 101–44) başlayarak süvarilik, fethedilen bölgeleri ve bu yerlerin halklarını baskı altında tutmak için kullanılmıştır.³³¹

Çinliler de atı sadece savaş arabasında kullanmayı bildiklerinden, başlangıçta kendilerine bir kasırga hızıyla çarpan ve kaybolan Hun atlılarına karşı ne yapacaklarını şaşırılmışlar, daha sonra bu düşmanı ancak kendi savaş vasıtalarıyla ve usulleriyle yenebileceklerini anlamışlardır. Dolayısıyla Çinliler de tıpkı rakibi olan Hunlar gibi ata binmiştir. Çin vesikalarına göre, Hunlardan önceki Çin'in kuzey kavimleri, atlı muharebe yöntemlerini bilmiyorlardı ve Çinliler de sadece atı savaş arabasında kullanıyorlardı. M.Ö. 4. asra kadar Çin'de Hun atlı kültürü bilinmiyordu. Asya Hunlarının savaş hayatının ana unsuru ise at idi. Böylece Uzakdoğu'nun ilk büyük atlı göçebe kavmini Hunlar oluşturmuşlardı. Türkler (Hunlar) koşum takımlarını, üzengi, eğer ve dizgini keşfederek, ata binmek ve ona hâkim olmak sayesinde hızlı bir nakil ve muharebe aracı elde etmişlerdi. Çinliler ise atı sadece savaş arabasına koşmayı biliyor, Türkler karşısında başarı sağlayamıyorlardı.³³²

Türk edebiyatının en eski yazılı örneği olan Orhun Yazıtları'nda Kültigin'in savaşlarının anlatıldığı bölümlerde sadece Kültigin değil, onun başarılarının ortağı olan atlar da tek tek isimleriyle birlikte anılır. Manas, Ak Boz'u; Köroğlu, Kır At'ı; büyük İslam kahramanı Hz. Ali, Düldül'ü ile birlikte hatırlanır. Dede Korkut'taki kadın-erkek bütün kahramanlar da atlarıyla birlikte anılırlar. Bu vazgeçilemez birliktelik en güzel ifadesini Divan-ı Lugati-t Türk'teki "Kuş kanatın, er atın" atasözünde bulur.³³³

³³⁰ Ekrem Memiş, İskitlerin Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 67.

³³¹ Özkul, a.g.m., ss. 31-38.

³³² Uluhan, a.g.m., s. 169.

³³³ Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 6.

Bundan sonra sahneye küçük ama çok güçlü atlara sahip Cengiz Han ve ordusu çıkmıştır. Cengiz, Moğolistan dışında ilk seferini 1209 yılında Şi Şia Krallığına yapmış ve Şi Şia'nın başkenti Ningşia'ya ulaşmak için ordusuyla birlikte çetin Gobi Çölünü aşmak zorunda kalmıştır. Böyle bir yolculuk, gerektiğinde kısırak sütü ve bir atın derisinde açtıkları bir yarıktan emdikleri kanla varlıklarını sürdürebilen göçebeler için büyük bir engel oluşturmamıştır. Bunu izleyen dönemde, Cengiz'in güvendiği komutanlarından Cebe, 1218'de 20.000 atıyla Nayman kabilesinden Küçlüg'e saldırmıştır. Moğollar Harzemşah Muhammed'e karşı yapılan seferde de, arkalarından yedek atların geldiği 80.000 süvari kullanarak büyük bir paniğe sebep olmuşlardır.³³⁴

Atın tarih boyunca Türklerin hayatında askerî yönden oynadığı rolün çeşitliliği ve büyüklüğü her geçen gün daha iyi anlaşılmaktadır. Göktürk yazıtlarında attan ve atlı birliklerden sık sık söz edilmiştir. Türk savaşçısının en büyük desteği atı olmuştur. Savaşçı, binitinin öldürülmesi halinde yedeğinde götürdüğü başka ata binmiş, yaya kalmak istemediğinden ancak; düşmanın zayıfladığını hissettiği an, düşmanın etrafını iyice çevirdikten sonra atından inip yok edici darbeyi vurmuştur. Hakan, savaş zamanında askerlere binmeleri için at verip bu atları savaş sonrasında geri almıştır. Öyle ki savaşı kazanmanın veya kaybetmenin bir yanı savaşçılara, diğer yanı atlara bağlı olmuştur. Atları ve adamları teslim olan kişinin sesinin kısıldığı ve kimsenin onun sözünü tutmadığı belirtilmiştir. Türkler savaşlarda, at sayesinde süratli manevra kabiliyetine sahip oldukları için uzaktan savaşı tercih edip, düşmana iyice kayıp verdirdikten sonra atlarından inip, savaşın sonucunu kesin olarak kendi lehlerine çevirmişlerdir. Türkler aynı zamanda atlı ordular sayesinde “*uzak savaş*” usulünü, muhabere taktikleri sistemine bir yenilik olarak getirmişlerdir. Bu yenilikte atın rolü büyük olmuştur. Savaş esnasında at süratle koşturulmuş, yay ve ok, at üzerinde etkili bir muharebe aracı olarak kullanılmıştır. Atların savaş düzenine alıştırdıkları Batılı kaynaklarca da doğrulanmıştır.³³⁵

Türkler atlarını karanlıkta da yol almaya alıştırmışlardır. Türk tarihinde önemli fonksiyonu olan unsurlardan biri de atların renklerine göre ayrılmasıdır. Öyle ki savaş plan ve taktikleri atların renklerine göre yapılmıştır. Hun İmparatoru Mete, atların

³³⁴ Özkul, a.g.m., ss. 31-38.

³³⁵ Özkul, a.g.m., ss. 31-38.

renklerine göre ordu düzeni kurmuş, Çin ordusunu kuşatmasında; Doğuda kır, Güneyde doru, Batıda ak ve Kuzeyde yağız atlara yer vermiş, bu taktik sonucunda Çinlileri şaşırtarak yenilgiye uğratmıştır. Kültigin'in ordusunda da savaş meydanlarında süvariler atlarının renklerine göre, belirli kanatlarda mevki almışlardır.³³⁶

İslam dünyasında da Hz. Muhammed'in Arap atlarına önem verdiği bilinmektedir. Hz. Muhammed'in 632 yılında ölümünden sonra, halefleri Merkez Asya'ya, Afganistan'a, Mezopotamya'ya, İran'a, Kuzey Hindistan'a, Ermenistan'a, Suriye'ye ve Pakistan'a yayılmak için süvari birliklerini kullanmışlardır.³³⁷

Kullanım bakımından Eskiçağ'da at nadirdi ve sadece soylularca besleniyordu. M.Ö. 1.500'den sonra araba ile birlikte at, daha yaygın şekilde kullanılmaya başladı. At Mısır'da M.Ö. 1.700'lerde görüldü. Atın savaş arabasına koşulması (Bkz. Resim-5, 53, 54, 75) her ikisinin de önemli ölçüde yayılışına yol açtı. M.Ö. I. binyılda at ve savaş arabası Afrika'da Nijer, Asya'da Hindistan ve Çin, Avrupa'da İskandinavya kadar uzağa yayıldı.³³⁸

Atın savaşta tek başına (savaş arabası olmaksızın) kullanılmamasının eyerin yokluğu ile açıklanabileceğini belirten Isaac, atın Yakın Doğu'da yayılışı için ise, Yakın Doğu krallıklarının gösteriş isteğinin soyluları o anda nadir olan atları bir kudret sembolü yapmaya sevk etmiş olabileceğini iddia etmektedir. Atı çekme ve taşıma aracı durumundan kurtararak binek hayvanı haline dönüştüren bu kültür, ok ve mızrak taşıyan atlı savaşçılarıyla M.Ö. 800'lerde çevre kültürlerin atlı araba savaşçılığı hâkimiyetine tamamen son vermiştir.³³⁹

Asya devesi ise Neolitik dönemlerde Kuzey Afrika'da mevcuttu. Ancak Libyalılar ve Numidyalılar develere sahip görünmemekte, Kartaca belgelerinde bahsi geçmemekte ve sadece Kuzey Afrika kıyılarında ticaret kervanlarında kullanılmış görünmektedir. Arabistan devesi ise Roma dönemine kadar bilinmiyordu; Sezar ve

³³⁶ Özkul, a.g.m., ss. 31-38.

³³⁷ Özkul, a.g.m., ss. 31-38.

³³⁸ Murat Baskıcı, Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış "Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış", A.Ü.S.B.F. Dergisi, Cilt 53 Sayı 1-4, Ocak-Aralık, Ankara 1998, ss.73-94.

³³⁹ Baskıcı, a.g.m., ss. 73-94.

Arcadius dönemlerinde, kıyı şehirlerinde devenin kullanıldığını gösteren kayıtlar vardır.³⁴⁰

Asya devesi Pers ordusu ile Anadolu'ya geçmiştir: Kyros'un onları Lidya ordusunun atlarını korkutmak için kullandığı bilinmektedir. Pers ordusunda yük hayvanı olan Arabistan develeri de vardı. Asya ve Arabistan develeri çöl ve bozkır göçebelerince evcilleştirilmiştir. Göçebeler için bu hayvanlar muhtemelen M.Ö. 3. binyıl kadar erken bir dönemde en uygun ulaşım yöntemi olmuştur. Başlangıçta süt ve postları için beslenmiş ancak hemen, özellikle belirli alanlarda, yük hayvanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak antik dünyada çok yaygın olarak beslenmiyordu ve yayılışı yavaş oldu. Her iki cinsin büyük miktarlarda kullanımı M.Ö. 2. binyılın ortalarında Asur imparatorluğunda askeri amaçlarla yaygınlaşmıştır. Daha sonra Pers ordularına geçti. Bunlar aslında taktik hareketler için pek uygun değildi. İki hörgüçlü deve özellikle yük hayvanı olarak, tek hörgüçlü deve ise binicilik için kullanılmış görünmektedir. Libyalı deve binicileri çöl savaşlarında M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda görülmektedir. Arabistan devesi daha sonraları Vandalların ve Arapların savaşlarında önemli rol oynamıştır.³⁴¹

Develer, Persler tarafından seferlerde yük hayvanı olarak kullanılmış, orduya katılan Araplar ise deve üzerinde savaşmışlardır. Eski Persler karşılarında çok sayıda atlı görüp de savaşa develeri sürmeye karar verdiklerinde bir rastlantı sonucu diğer evcil hayvanların develere karşı olan garip nefretini fark etmişler ve savaşlarda bu durumdan yararlanmayı düşünmüşlerdir. Tüm yük develerinin yüklerinin boşaltılıp biniciler için semerlenmeleri emri verilmiş bu sayede görkemli bir zafere imza atılmıştır. Develer yaklaşınca düşmanın atları paniğe kapılarak kaçmaya başlamışlar ve bunun nedeninin hayvanların iri gövdeleri mi, yoksa keskin kokuları mı olduğu anlaşılamamıştır. Savaş atlarının korkuları giderilip develeri kovalamaları sağlansa bile, büyük ayaklı çöl hayvanları hızla kumluk araziye kaçmışlar ve kendilerini burada güvenceye almışlardır. Atların toynakları kumlarda kayarken develer uzaklaşıp gitmişlerdir. Eski uygarlıkların askerî liderlerinin deve bölükleri kurmaları bundan sonra başlamıştır.³⁴²

³⁴⁰ Baskıcı, a.g.m., ss.73-94.

³⁴¹ Baskıcı, a.g.m., ss.73-94.

³⁴² Özkul, a.g.m., 31-38.

Develerin savaş sırasında kullanımına ilişkin olarak Herodotos ise şu bilgileri vermektedir: “Kyros, savaş düzenine geçmiş olan Lydia’lıları görünce, bunların atlarından ürktü ve Media’lı Hargapos’un sözünü dinleyerek şu tedbirleri aldı: Ordunun peşinden gelen ve yiyeceklerle öbür şeyleri taşıyan develerin hepsini bir araya toplattı, yüklerini indirtti; üzerlerine süvari askerleri bindirtti, bu hazırlık tamamlanınca, bunları Kroisos’un atlıları üzerine sürmek için emir verdi, ordunun geri kalanı bunların arkasındaydı; piyadeler buyrultuya göre develerin arkasından yürüyeceklerdi, onların arkasından da tüm atlı birlikler sıralanmıştı. Herkes yerini aldıktan sonra, karşı koyacak olan Lydia’lıların aman vermeden öldürülmesini, yalnız Kroisos’un, hatta çevresinin sarıldığını görüp kendisini savunsa bile öldürülmemesini buyurdu. Buyrukları böyleydi. Atlılara karşı develerin çıkarılması şundandı: At deveden korkar, ne görmeye, ne de kokusuna dayanabilir...işte Kyros, Lydia’nın mucizeler beklediği parlak süvarisini hiçe indirmek için bu ustalıklı çareye başvuruyordu. Savaş başlayıp da atlar develerin kokusunu alınca ve onları görünce, Kroisos’un bütün ümitlerini kırarak tersyüz ettiler. Bu hali gören Lydia’lılar hiç de korkuya kapılmadılar, bineklerinden indiler ve yaya olarak yürüdüler Perslerin üzerine.”³⁴³

Timur, 1398’de Delhi’ye doğru yürüyüşe geçmiş ve büyük sayılarda fil içeren sultanın güçlerini, saman balyalarıyla yüklü develeri kendi kuvvetlerinin önüne katarak karşılamıştır. Daha sonra samanları ateşe verip ateş topu haline gelen “çöl gemilerini” düşman kuvvetlerinin safları üzerine göndermiştir. Filler dehşete kapılmış ve kendi kuvvetlerinin üzerine, doğru kaçmaya başlamışlardır. Timur’un bu taktiği düşmana ağır kayıplar verdirmiştir.³⁴⁴

Mısırlılar, Yunanlılar, İranlılar ve Roma İmparatorluğunun fetih günlerine kadar uzanan süreçte, köpekler savaşlarda efendilerinin yanında yer almışlar, ateş hattında kendi hayatlarını tehlikeye atarak, zayıf düşenlere ve yaralılara destek sağlamış, gösterdikleri cesaret ile büyük kahramanlıklara imza atmışlardır.³⁴⁵ İnsanlar köpeklerin

³⁴³ Herodotos, I. 80.

³⁴⁴ Özkul, a.g.m., ss. 31-38.

³⁴⁵ Modern savaş araçlarının ve savaş taktiklerinin geliştirilmesiyle köpeklerin savaş alanlarındaki yararlılıkları azalmış; ancak askerî alanlardaki diğer yararlılıkları artma eğilimi göstermiştir. Yirminci yüzyılın erken dönemlerinde, Avrupa ülkelerinin çoğu, polis görevi için ordularında köpeklere yer vermişlerdir. Bkz. Özkul, a.g.m., ss. 31-38.

bu özellikleri ve sadakatinden yararlanmak için onları askerî amaçlı yetiştirip eğitime tabi tutmuşlardır. İlk olarak Kambyses'in M.Ö. 525 yılında Mısırlılarla yaptığı Pelezyum Savaşında köpeklerden yararlandığı tespit edilmiştir.³⁴⁶

Atlar ve köpeklerle birlikte filler de savaşçı kuvvetlerin önemli bir kısmını oluşturmuş ve savaşlarda çekilen sınırsız acıdan paylarına düşeni almışlardır. Fillerin savaş sahnesine çıkmaları ve savaş görevleri için yetiştirilmelerine ilk defa Budist tapınaklarında başlanmıştır. Fil, M.Ö. 500 yılında evcilleştirilmiş, Eski Hindistan'da M.Ö. 4. yüzyılda savaş hayvanı olarak çok değer taşımıştır. Fillerden savaşlarda modern tank kolorduları gibi yararlanılmış; bu hayvanlar birlik düzeninde askerleri yüreklendirmek, düşman hatlarını yarmak için kullanılmışlardır. Hareket halindeki ordulara dağlık arazide, dar ırmak yataklarında ve bataklıklarda yardım etmişler, deri zırhlarla korunmuşlardır. Ateş karşısında paniklemeleri onlarla ilintili en önemli hata olarak kabul edilmiştir. Fil, savaş alanında düşman tarafından ilk görüldüğünde çok müthiş bir etki yaratmıştır. Düşman orduları bu zırhla kaplı, hortumlarına kılıçlar, dişlerinin ucuna zehirli hançerler bağlanmış bu devleri görür görmez dağılmışlardır. Ancak, kısa sürede fillerin gürültüden nefret ettikleri öğrenilmiş ve büyük gürültüler çıkarılarak hayvanları panik içinde kaçırtmak ve bu arada kendi ordularını darmadağın etmelerini sağlamak mümkün olmuştur. Fillerin bu özellikleri sayesinde Büyük İskender, M.Ö. 326 yılında Lahore kralı Porus'un 100'den fazla filden oluşan ordusuna karşı, diğer tarafın cephesine sızarak askerlerini fillerin ayaklarına ok, mızrak ve kılıçlarla saldırtma taktiğiyle filleri kendi birlikleri üzerine döndürüp büyük bir paniğe sebep olmuş, düşmanın fillerin ayakları altında ezilmesini sağlayarak büyük bir zafer kazanmıştır.³⁴⁷ (Bkz. Resim-76)

Pers Kralı III. Dareios'un ordusunda da filler ve tekerlekleri mahmuzlu savaş arabaları bulunduğunu ve Büyük İskender ile yaptığı Gaugamela savaşında, bu savaş arabalarının mahmuzlarıyla Grek ordusunun Phalanxını hedef aldığını da bilmekteyiz

³⁴⁶ M.E. Yöney, " Orduda Köpek Eğitim ve Üretim". Askerî Veteriner Dergisi, S. 36, Ankara 1958, ss. 39-48.

³⁴⁷ Özkul, a.g.m., ss. 31-38.

Nitekim tırpanlı arabalar üç grup halinde Pers ordusunun ön kısmına yerleştirilmişlerdir.³⁴⁸ (Bkz. Resim-75)

Hannibal; piyadelerden ve süvarilerden oluşan büyük ordusuyla ve 37 fil ile birlikte İber Yarımadası'ndan yola çıkıp Rhone ırmağını geçtikten sonra, Alp dağlarını aşip Po vadisine inerek (M.Ö. 218–201) Romalı Lejyonerleri Cannae savaşında yenilgiye uğratmıştır. Bu fillerin düşmana fiziksel zarar yanında psikolojik zararlar da verdiği inandırılmıştır.³⁴⁹ (Bkz. Resim-73,74)

Atların ve köpeklerin, savaş zamanlarında ana türler olarak roller üstlenmelerinin yanında, bazı özel durumlarda; filler, develer, katırlar, öküzler, subufalosu, evcil güvercinler, lama gibi hayvanların savaşlarda çeşitli amaçlarla kullanıldıkları görülmektedir. Diğer türlerden maymunlar, ayılar, kediler ve keçiler maskot olarak savaşlarda yer almışlardır. Ayrıca, modern su altı savaşlarında, yunuslar aktif olarak görev almak için eğitilmişlerdir. Farklı türlerin savaşlarda kullanılmasına ilişkin en ilginç örneğe Eski İran'da rastlanmaktadır. Pers Hükümdarı Kambyses'in, M.Ö. altıncı yüzyılda Mısır'ı ele geçirmek için askerlerinin önüne kediler ile leylekleri yerleştirdiği ve Mısırlıların bu durumda silah kullanmaya cesaret edemedikleri kaydedilmiştir. Savaş telsizlerinin bulunmasından önce, ön ve geri cepheler arasındaki iletişim, taşıyıcı güvercinlerin kanatlarına dayandırılmıştır.³⁵⁰

Hayvanlardan, savaşlarda doğrudan vurucu güç olmalarının yanında, lojistik destek amacıyla da yararlanıldığı kaynaklarda görülmektedir. Özellikle Pers imparatoru Kambyses'in Mısır seferi esnasındaki uzun çöl yolculuğunda, ordusunun su ihtiyacını karşılayabilmek için hayvan derilerinden bir su kanalı yaptırdığına ilişkin bilgi Herodotos Tarihi'nde şu şekilde verilmektedir:

“Arap, Kambyses'in adamlarıyla antlaştıktan sonra şöyle yaptı: Deve tulumlarına su doldurdu, toplayabildiği kadar deve getirip tulumları yükletti ve bu kervanı Kambyses ordusunun geçeceği çöle gönderdi. Doğruya en yakın olan anlatı

³⁴⁸ Pullu, a.g.m., s. 164.

³⁴⁹ Özkul, a.g.m., ss. 31-38.

³⁵⁰ Özkul, a.g.m., ss. 31-38.

*budur; bir de pek inanılır gibi olmayanı var, ama mademki anlatılır, onu da söyleyeyim. Arabistan'da Korys adıyla anılan büyük bir ırmak vardır, Erythreia'ya dökülür. Şimdi, diyorlar ki, Arabistan kralı öküz derilerinden ve başka hayvanların derilerinden bir suyolu yaptırmış, ama deriler tabaklanmış değil ve birbirlerine dikilmiş de değil; suyolunun bir ucu o ırmakta, öbür ucu çölde, o kadar uzun; çölde büyük sarnıçlar kazılmış, ırmağın suyu bu sarnıçlara akıtılmış. Irmakla çölün arası on iki günlük yol, üstelik suyolu bir tane de değil, üç yerden böyle üç ayrı suyolu yapılmış, der dururlar.*³⁵¹

Dönemin birçok ordusunda hasmının savaş esnasında veya öncesinde gözünü korkutmak, beraberindeki savaşçıya ve kendisine psikolojik destek sağlamak ya da - sağlam olması dolayısıyla- bir zırh gibi korunma amaçlı olarak hayvan derisinden yapılmış zırhlar ya da kıyafetler, kalkanlar, hayvanlara ait postlar, boynuzlu ya da dişli başlıklar vb kıyafetler askerlerin savaş esnasındaki en etkili yardımcılarında olmuştur. Özellikle de metaluji teknolojisinin yetersiz düzeyde olduğu Eskiçağın ordularında deri kıyafetler ve deriyle kaplanmış savaş gereçleri doğal bir zırh olarak savaş meydanlarında onları kullananlara büyük bir avantaj sağlardı. Asur Kralı Sanherib'in M.Ö. 701'de yaptığı Lacish kuşatması sırasında rampalar eğimli şehrin sur duvarlarına doğru fırlatılır, daha sonra üzeri hayvan derileriyle kaplanmış tahta bir iskelete sahip olan kuşatma makineleri tekerlekler üzerinde itilerek duvarlara yanaştırılırdı. Makineleri kaplayan hayvan derisi bitişme noktalarından perçinlenmiştir. Bu sayede kaleden veya kuşatılan şehirden atılacak olan ok ve mızraklara karşı koruma sağlanırdı. Zira kuşatma makinesinin arkasında yer alan ve ellerinde kalkanlar ile kendilerini koruyan Asur okçuları da bu sırada sur duvarlarına saldırı yapmaktadırlar. Ahşap iskeletin üzeri yine birbirlerine perçinlenmiş olan işlenmiş hayvan derileriyle kaplanmıştır. Bu kalın deri aracın zırhını oluşturmaktadır. Asur askerlerinden biri ise karşı derileri sulayarak olası yangın ihtimaline karşı önlem almaktadır.³⁵²

³⁵¹ Herodotos, III. 9.

³⁵² Pullu, a.g.m., s. 167-168.

EKONOMİ

Günümüz dünyasında olduğu gibi, antik dönem dünyasında da hayvanların ekonomideki yeri tartışılmazdı. Et, süt ve süt ürünlerinin alım satımı ya da tüketimi, canlı hayvan ticareti, yünlü dokumaların alım-satımı ve üretimi gibi ticari konular, antik dönemde de oldukça önemli bir ekonomik değer taşımaktaydı. At, katır, eşek, deve gibi hayvanlar, uzak bölgeler arasındaki kervan ticaretinde de, taşıma aracı olarak, ekonomiye ayrı bir katkı sağlamaktaydılar. Antik kaynaklarda, hayvancılık ve hayvancılığa bağlı sektörlerin bu getirilerine ilişkin önemli bilgiler verilmektedir.

Koyun yetiştiriciliğine bağlı olarak ekonomik getirileri bakımından Eskiçağ'da öne çıkan sektörlerden biri, yün üretimi ve yünlü dokumalardır. Antik dönemin birçok kenti, yetiştirdikleri hayvanların yünlerinin kalitesiyle orantılı olarak büyük kazançlar elde etmişlerdir.

Mezopotamya halklarının ekonomilerinin temeli tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Sümer'de meslekler teşkilatlı bir biçimde sınıflandırılmıştır. Bunların içinde çobanlık, balıkçılık, sığır besleyiciliği ve kümes hayvanı yetiştiriciliği de yer almaktadır. Balık tutmak, sığır yetiştirmek veya ticaret yapmak vergiye tabiydi.³⁵³

I.Tiglatpileser'in bir yazıtından alınmış bir bölümünde ele geçirdiği Nairi ülkelerini ve onlardan aldığı haraçtan söz etmektedir. “.. Krallıklarının varisleri oğullarını esir edip, onlara 1200 at ve 2000 sığır kapsayan bir haraç bağladım.”³⁵⁴

Hitit-Hurri ekonomisinde, savaşlardan elde edilen ganimetler arasında büyük bir yer tutmasından dolayı sığır ve koyunun önemli olduğu anlaşılmaktadır. Toplumda var olan değer yargılarını yansıtan bir masaldan öğrendiğimize göre, Hitit-Hurri dünyasında bir insanın zenginliği, altın, gümüş ve lacivert taşı (*lapis-lazuli*) yanında sahip olduğu sığır ve koyunların sayısı ile ölçülmektedir.³⁵⁵

³⁵³ Uhlig, a.g.e., s. 168.

³⁵⁴ Eva – Kirschbaum Cancik, *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)* çev. Aslı Yarbaş, İlya İzmir Yayınevi, İzmir, 2004, s. 75.

³⁵⁵ Sandıkçıoğlu, a.g.e., s. 33, ; Ünal, a.g.e., s. 211.

Hititlerde, dönemin dış ticaret ağını gösteren en önemli buluntulardan biri M.Ö. 1300'lere tarihlenen Uluburun Batığı'dır. Kaş bölgesinde bulunan ve 11 yıl boyunca kazılan batık, çeşitli ticari ürünlerin yanında; fildişi malzemeler, fil ve su aygırı dişleri, deve kuşu yumurtaları içermektedir. Buluntulara dayanılarak geminin Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz'den elde edilen hammaddeleri batıya taşıdığı düşünülmektedir.³⁵⁶

Strabon, Tatta (Tuz Gölü) bölgesi hakkında bilgiler verirken, buradaki koyun sürülerinin bolluğundan ve bu sürülerden zengin olan insanlardan bahsetmektedir.³⁵⁷

Özellikle Roma dönemi Anadolu'sunda birkaç şehir bu sektör ve getirileri açısından öne çıkmaktadır. Erdemir, Strabon'dan, bu şehirlerdeki yünlü dokuma sektörünün işlevi ile ilgili olarak şu bilgileri bize aktarmaktadır: “Strabon, Laodikeialılar'ın komşuları olan “Kolossaililer'in (Honaz) de aynı (siyah) renkteki koyunlardan yararlandıklarını ve bu koyunların renginin kentin ismini taşıdığını” ifade etmektedir.³⁵⁸ Ancak Kolossaililer, Hieropolis'teki halk gibi esasen herhalde beyaz yünlü koyunlar yetiştiriyor olmalı ki, bu iki kentte de yün boyama sektörünün geliştiğine dair bilgiler bulunmaktadır.”³⁵⁹

Yünlü dokuma sektörünün, Lycos Vadisi'ndeki şehirler için bir hayat damarı niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu sektör, farklı meslek gruplarında çalışan birçok kişiye iş imkânı sağlamakla beraber, bu sektörün ön planda bulunduğu şehirlerde ekonomik refahın getirdiği hızlı gelişimden payını almıştır. Bu meslek grupları, ticari boyutun hızlı gelişimiyle beraber, esnaf birlikleri şeklinde gruplanma yoluna gitmişlerdir. Erdemir, bu konuyla ilgili olarak da şu bilgileri bize aktarmaktadır. “Roma ve Bizans dönemlerinde Hierapolis, önemini sahip olduğu bu yün endüstrisine borçludur. Bazı yazıtlar üzerinde, bu üretim alanıyla bağlantılı olarak şehirde esnaf birliklerinin varlığı ve faaliyetleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bütün civar kentlerde üretilen yün, farklı esnaf grupları tarafından işlenmekteydi. Bir yazıt üzerinde, ‘yün yıkayıcıların en yücesi’ yine şehirde yüksek bir göreve sahip olan ‘esnaf teşkilatının

³⁵⁶ Atakuman, a.g.e., s. 38.

³⁵⁷ Strabon, Geographika, XII.6.1.

³⁵⁸ Strabon, Geographika, XII. 8. 16.

³⁵⁹ Hatice Palaz Erdemir; “Antikçağ'da Hierapolis ve Çevresinde Koyun Yetiştiriciliği ve Yan Sektörleri”, Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler, Denizli, 6-7-8 Eylül 2006. s. 29.

başkanını selamlar' denilmektedir. Ayrıca yine Hierapolis'te yün boyayıcılar ve erguvanî (mor, eflatun) boyayıcılar esnaf birliği de yer almaktadır. Özellikle erguvanî boyayıcıların, bir encümen (ya da meclis) başkanlığı altında yönetildiği anlaşılmaktadır. Hierapolis'te antik dönemde, yün boyama işini kentteki Yahudilerin yaptığı bilinmektedir. Özellikle erguvanî boyayıcıların esnaf teşkilatında, kentteki Yahudilerin nüfuzunun fazla olduğunu gösteren deliller bulunmaktadır. *Purpurarius (porphyrobaphoi)* adı verilen bu esnaf yünleri, ucuz bir şekilde elde ettikleri erguvan rengine boyadıklarından bu ismi almışlar ve bu alan özel bir adla anılmıştır. Bu topluluğun kentte hem Yahudiler hem de diğer topluluklar arasında özel bir saygınlığının olduğu ve bu topluluğun kendini Yahudilerin katoikia'sı (vatandaş grubu) veya laos'u (halk) olarak adlandırdığı bilinmektedir.³⁶⁰ Bir başka yazıt üzerinde, Hierapolis'te, çırpıcı esnafı (yün çırpıcılar) ve kışlık dış giyim (palto, manto ve pelerin) üreticileri esnafının da bulunduğu dair bilgilerin olması, kentte yün ve dokuma sektörünün farklı evrelerini ilgilendiren esnaf teşkilatlarının ne kadar çeşitli olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Her ne kadar Kolossai, Hierapolis ve Laodikeia kentlerinin üçünde de koyun yetiştiriciliği ve tekstil dalları görülsede, Laodikeia yün endüstrisinin merkeziydi.³⁶¹ Bu çevrede üretilen bütün yün endüstrisi, Laodikeia'da üretilmiş olsun ya da olmasın dış dünyada, "Laodikiealı" olarak bilinmekteydi. Laodikeia'da üretilen giysiler, Diocletianus'un vergi listesinde de yer almaktadır."³⁶²

Laodikeia dokumalarının Roma çapında ünlenmesinde ve yayılmasında en önemli nedenlerden biri de, üretilen yünlü dokumaların kalitesi haricinde, bu şehrin doğu ve batı merkezleri arasındaki kavşak yolları üzerinde yer almasıyla açıklanmaktadır. P. Erdemir'de, bu konuya değinerek; soylu sınıfın o dönem modası gereğince, lüks meta olarak sayılan bu dokumaların neden bu kadar ünlenmiş olabileceği hakkında şu bilgileri aktarır, "Roma vatandaşlarının yünden dokunmuş günlük kıyafetlerin ve tuniğin üstüne belirli renklerde toga giymeleri gerekiyordu.

³⁶⁰Palaz Erdemir, erguvan renginin elde edilmesiyle ilgili olarak, "Roma döneminde imparatorluğun farklı bölgelerindeki tekstil sektöründe erguvan renginin, *gastrapod*lardan denizminaresi olarak bilinen *murex* türünden deniz kabuklarından elde edildiği anlaşılmaktadır. Antikçağ'da, Hierapolis'te erguvan rengi, bölgede kolaylıkla bulunabilen bitki köklerinden elde edildiğinden bu alanda çalışanlara daha ucuza mal olmuş olabilir" demektedir. Bkz. Erdemir, a.g.m., s. 31.

³⁶¹Palaz Erdemir, Küçük Asya'da Laodikeia ve çevresi dışında, Roma imparatorluğunun çeşitli yerlerinde yünlü kumaş ve halı üreten başka yerlerin de bulunduğunu, bunlardan kuzey İtalya'da Patavium (Padua)'nın yün endüstrisi sayesinde zenginleştiğini belirtmektedir. Bkz. Erdemir, a.g.m., s. 31.

³⁶²Palaz Erdemir, a.g.m., ss. 30-31.

Roma, yün ve yünlü kumaş ihtiyacını kendisine en yakın bulduğu üretim merkezlerinden karşılanmıştır. Ancak, bütün eyaletlerde özellikle gelir düzeyi yüksek ve soylu vatandaşların, “Laodikeialı” olarak bilinen bu yünlü dokumalara itibar etmiş olmaları kaçınılmazdır. Bu yünlü dokumaların kaynağı sadece Laodikeia olmamasına rağmen bunların “Laodikeialı” olarak nitelenmelerinin en önemli sebebi, kentin erken dönemlerden itibaren önemli bir ana ticaret yolunun üzerinde bulunması ve kendisini dış dünyaya daha iyi tanıtmış olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle bu yol, Efes, Bergama ve İzmir gibi Küçük Asya’nın batı kıyılarındaki önemli ticaret ve kültür bakımından zengin şehirleri ile Önasya’yı birbirine bağlayan bir anayolun kavşak noktasında bulunuyordu. Bu durum, kentin geniş anlamda Asya ve Avrupa kıtaları arasındaki önemli bir yolun parçası olduğunu da göstermektedir. Hatta Laodikeia’daki bir anayol girişinin, “Suriye Kapısı” olarak adlandırılması tesadüfî değildir ve yolun doğu istikametindeki ticari ağ bağlantısının önemini ortaya koymak için bu şekilde isimlendirilmiş olmalıdır.”³⁶³

Antik dönemde sahip olunan hayvan sayısı da ayrı bir zenginlik göstergesi olarak görülmekteydi. Dönemin kralları ya da soylu kişileri gerek eti, sütü ya da derisi amacıyla olsun gerek savaşlarda ya da av şölenlerinde kullanmak amacıyla olsun büyük sayılarda hayvan beslerlerdi. Bu durum hem bölge insanının o soylu kişiye karşı olan saygısını ve itaatini pekiştirmek hem de çobanlık ya da bakıcılık gibi çeşitli istihdam yollarıyla ekonomik olarak halkı o kişiye bağlamak açılarından önemli katkı sağlardı. Bu ikili çıkar ilişkisi hayvanlar üzerinden yürümekteydi. Herodotos, bu duruma örnek olabilecek şu bilgileri bize aktarmaktadır: *“Bu eyalet hükümeti ki bundan kastım, Perslerin “Satraplık” dedikleri şeydir, bütün öbür eyaletlerden çok daha fazla gelir sağlayabiliyordu, o zamanlar bu bölgenin kralı olan Artabazos oğlu Tritantaikhmes, her gün bir artabe dolusu gümüş gönderiyordu. Bu satrap’ın kendi tavlalarında, savaş atları hesaba katılmaksızın, yalnız kısıraklara aşmak üzere sekiz yüz damızlık aygır beslenirdi. Kısıraklarının sayısı ise on altı bindi; çünkü bu aygırlardan her biri yirmi kısırağa aşabiliyordu. Av köpeği sürüsüne gelince, o kadar çok hint köpeği vardı ki, dört büyük köy hiç geri vergi ödemez, yalnız bu köpeklerin boğazına bakardı.”*³⁶⁴

³⁶³ Palaz Erdemir, a.g.m., s. 32.

³⁶⁴ Herodotos, I. 192.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, beslenen av köpeklerinin varlığı dört büyük köye vergi muafiyeti kazandırmakla, bu köpeklerin hem onlara sahip olan soylu kişi açısından önemleri hem de onları besleyen köylüler açısından ekonomik bağlayıcılıkları yönünden bir fikir vermektedir.

Herodotos, Perslerin, satraplıklarından aldıkları vergilerden bahsederken, burada yetiştirilen atların da bir vergi aracı olarak kullanıldığından bahseder. Konuyu bize şu şekilde aktarır; “*Kilikialılardan günde bir taneden üç yüz altmış beyaz at ve beş yüz talant gümüş; bunun yüz kırk talantı Kilikia’daki atlı birlikler garnizonuna ayrılmıştı ve kalan üç yüz altmış talantı Dareios’a gidiyordu.*”³⁶⁵

Antik dönemde, devletin gelir kalemleri içerisinde hayvan yetiştiricilerinden alınan otlak vergisi de bulunmaktaydı. Bahsi geçen zamanda, kırsal bölgelerde yaşayan halkın çoğunluğunun hayvancılıkla uğraştığını göz önüne aldığımızda da, bu verginin ne denli bir ekonomik değeri olduğu ortaya çıkmaktadır. P. Erdemir, Attalid krallığı döneminde çıkarılan ve Asya eyaletinin Roma yönetimine geçmesiyle birlikte yürürlüğünün devam ettirildiği görülen otlak vergisi hakkında şu bilgileri bize aktarmaktadır: “Attalid krallığı döneminde hazırlanmış olan ve antik dönemde de Anadolu’da Roma idaresindeki halkın ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş olan Efes gümrük yasası yazıtındaki vergiler içerisinde adı geçen *scriptura* (otlak vergisi) da yine hayvan yetiştiriciliği ile ilgilidir. Asya eyaletine bağlı olan ve Asya eyaletine giriş çıkış yapan bütün mallar bu kanun dâhilinde hareket etmek zorundadır. *Scriptura* temelde otlak vergisidir ancak kanunda da bu konuda kesin ve açık olmayan ifadeler yer almaktadır. *Scripturanın* nasıl, kimlerden ve hangi oranda toplandığı konusunda açık bilgiler bulunmasa da otlakların kullanıldığını gösteren bilgilerin bulunması koyun yetiştiricileri için otlak ve meraların önemini ortaya koymaktadır.” Otlak vergisinin, Roma döneminde de yürürlüğünün devam etmesi, önemli bir kazanç kapısı olması yanında, sistemin iyi işlediğini göstermesi açısından ehemmiyet taşır.³⁶⁶

Otlak vergisi dışında, denizlerde tutulan balıklar da çeşitli vergilendirmelere tabiydi. Mesela Pontus’dan gelen ve oraya giden gümrük vergisine tabi olan mallar için yılda bir kez vergi verilecek ve bu bütün bir yıl için geçerli olacaktı. Erguvan balığı

³⁶⁵ Herodotos, III. 90.

³⁶⁶ Palaz Erdemir, a.g.m., s. 29.; Hatice Palaz Erdemir, “Efes Gümrük Yazıtında Gümrük Vergileri”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 9/1, Ankara 2007, ss. 227 – 234.

avcılar da bu yasaya bağılı olarak denizden tuttıkları balığın 1/20'sini vergi olarak vermek zorundaydılar. Bizans'ta, idaresi mültezimlere (vergi toplayıcısı) bırakılmış olan gümrük vergisi (*vectaglia*) niteliğinde, gelen ve giden eşya, insan ve hatta hayvanlardan alınan 1/10 oranına kadar vergiler uygulanmıştır.³⁶⁷

Antik Yunan ve Roma kentlerinin agora veya forumlarında et ve balık satılırdı. M.Ö. 2. yüzyılın sonları veya M.Ö. 1. yüzyılın başlarında Yunanca *Makellon*, Latince *Macellum* adını taşıyan özel çarşılar inşa edilmeye başlandı. Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma'da birden fazla *macellum* vardı. Tiber Irmağı yakınında bulunan *Forum Soarium* domuz pazarı, yeri kesin olarak bilinmeyen *Forum Pistorium* ise buğday ve ekmeğ pazarıydı. Şarap pazarı olan *Forum Vinarium* ise bunlardan uzak olmazdı.³⁶⁸

*Macellum*larda çalışanlar, *macellati* olarak adlandırılırdı. *Makellon* veya *macellum*larda Hermes (Mercurius) ve Tykhe (Fortuna) gibi ticareti koruması altına almış olduğuna inanılan tanrı veya tanrıçalara, kent kurucusu veya yerel kahramanlara, yerel *genius*'lara kurban sunulur, yemek yenilir, şölen verilir, alışveriş yapılır ve toplantılar düzenlenirdi. *Macellum*larda satılan hayvanların *macellum*lar içinde kesilmiş olması şart değildi. Dışarıda kesilmiş hayvanların eti de satılabilirdi.³⁶⁹

Başkent Roma'daki *macellum*ların en eskisinin aşağı yukarı Yunan dünyasının Hellenistik Dönemi ile aynı zamana rastladığı anlaşılmaktadır. Bu, *nundunum* (pazaryeri), M. Fulvius Nobilior, tarafından inşa edilmiş olan çarşıdır. Ünlü bir yüksek memur olan M. Flavius Nobilior, MÖ. 179'da görevi başında idi. Daha sonra MÖ 59'da, Caelius üzerinde, sonradan *Macellum Magnum* olarak anılacak olan çarşı inşa edilmiştir. Bu çarşıda, *argentarii* (gümüş ile uğraşan esnaf) bile bulunur. Bu kuruluş, *Forum Urbis*'in bir parçasıyla imparatorluk dönemi Neron sikkelerinden birisinin üzerinde resmedilmiştir.³⁷⁰

Ephesos'ta *macellum*dan söz eden iki yazıt bulunmuştur: Bunlardan birincisi, Roma İmparatorluk Dönemi Ephesos'unda bir *macellum* olduğunu kanıtlar. İkincisi Agora veya Forum'un kuzeyindeki *portikodan* kopmuş bir parça olup Aşk Tanrısı Eros

³⁶⁷ Palaz Erdemir , a.g.m., s. 230.

³⁶⁸ M.U. Anabolu, Antik Çağ'da Et ve Balık Pazarları, Türk Eskiçağ Bilimleri Enst. Yay. İstanbul 2003, s.1.

³⁶⁹ Anabolu, a.g.e. s. 2.

³⁷⁰ Anabolu, a.g.e. ss. 3-5.

(Cupid) Heykeli'ni *Macelluma* armağan etmiş olan L. Cornelius Philoserapis'in adını içermektedir. Bu durum çarşının o dönemlerde bile görkemini sürdürmekte olduğunu kanıtlar.³⁷¹

M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiş olan Aizonai Macellumu, oldukça uzun bir zaman kullanılmıştır. Alman arkeologlar tarafından M.S. 4. yüzyıla ait burada bulunan bir yazıttan tanımlanmıştır. Bulunmuş olan Latince yazıt Roma İmparatoru Diocletianus'un paranın değer kaybetmesiyle pahalılığı önlemek için MS 301'de çıkartmış olduğu "En Yüksek Fiyat Kararnamesi"nin kopyasıdır. Kararname 100'e yakın türde mal için konulmuş olan narh listesidir. Bir yerde ayağa giyilen sandalları yapmak için kullanılmış olduğu anlaşılan "Sparta Derisi" deyimi geçmektedir. Kemikten yapılmış fibulaların (iğne) 4 tanesi 14 denarius'tur. Kaplumbağa kabuğundan yapılmış fibulanın tanesi ise 4 *denarius*dur. Genç ve sağlıklı bir erkek köle için konulmuş olan narh 30000 denarius'tur. Bu aynı zamanda, işe yarar durumda olan iki eşek için ödenilmesi gereken bedeldir.³⁷²

Klasik dönem Yunanistan'ında, ekonomik işlemler için kullanılan ağırlık birimleri hayvan sembolleriyle değerlendirilirdi. Çünkü her biri değerini temsil eden kabartma bir sembol taşımaktadır. Parasal değerler ağırlığa göre belirlenmişti: 6 obol 1 drahmi, 100 drahmi 1 mina, 60 mina ise 1 talent'e karşılıktı. Attika/Euboia ve Aigina olmak üzere iki farklı standart kullanılmakla birlikte, Attika öncelik kazanmıştı. Stater ise ağırlık belirleyici birim olup, her eyalet için farklıydı. Örneğin, Atina'da 1 stater tetradrahmi'ye (dört drahmi) eşitti. Para söz konusu olduğunda staterden ziyade drahmi tanımı kullanılıyordu. Ağırlıklar üzerinde yer alan bazı semboller ise şöyleydi: Çeyrek stater için kaplumbağa, yarım stater için yunus, bir buçuk stater için yıldız ve hilal, hatta 1/8 stater için yarım kaplumbağa sembolleri kullanılmaktaydı.³⁷³

Antik Roma'da gerek imparatorların gerekse yüksek mevkili memur ve soyluların, halkın beğenisini ve desteğini kazanmak, mevkilerini ve saygınlıklarını kuvvetlendirmek amacıyla düzenledikleri gladyatör oyunlarıyla birlikte düzenlenen vahşi hayvan dövüşleri de büyük bir ekonomik faaliyet olarak göze çarpmaktaydı. Kimi zaman bu gösterileri düzenleyen adı geçen kişilerden servetlerini kaybedenler dahi

³⁷¹ Anabolu, a.g.e. ss. 5-6.

³⁷² Anabolu, a.g.e. ss. 8-13.

³⁷³ Deighton, a.g.e., s. 39.

oluyordu. Fakat bu gösterilerin getirisi genellikle götürüsünden çok daha fazla olduğu için bu masraftan pek kaçınılmadığı görülmektedir.³⁷⁴

Hayvan avı ve dövüşü için, yabancı ülkelerden aslan, panter, kaplan vb. yırtıcı hayvanlar getirilmiştir. Hem iyi dövüşen gladyatörlere, hem de dışarıdan getirilen yabani hayvanlara sahip olmak çok masraflı bir iş olduğundan; *munerarius*'un yüklü bir servete sahip olması gerekirdi. Bu tür gösterilerde *munerariusun* kaybetmiş olduğu hayvanların ve gladyatörlerin yerine yenilerini getirmiş olması, harcamaların büyüklüğünü göstermektedir. İşte bu nedenle bu tür gösteri düzenleyenleri onurlandırmak için, onların cömertliğini öven anıtlar dikilmiştir.³⁷⁵

Ephesos yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, kentin bütçesinde gösteri düzenleme ve *prytanlık*'ın bakımını üstlenme diye bir kalem vardır. Aynı biçimde, Asia eyalet meclislerinin, bir de hayvan avı için harcama kalemi vardır. Bu harcama bu yazıtta 70000 gümüş *denarius* olarak görülmektedir. Başrahip Timaios'un, bu para üzerinde söz hakkı vardır; ama o hayvan avı harcamalarını kendi cebinden karşılamıştır.³⁷⁶

Eski Türk ekonomik sisteminin de, atçılık (hayvancılık), akıncılık ve avcılık üzerine kurulduğunu görürüz. Dikkat edilirse, bu sayılanların hepsi doğrudan hayvana bağlı gelir kollarıdır.

Tabiat şartları dolayısıyla Türkler "hayvan yetiştiricisi" idiler.³⁷⁷ Bu nedenle de hayvancılık, Orta Asya Türk ekonomisinin temelini teşkil ediyordu. Anadolu'yu fetheden Türklerde de durum aynıydı. Orta Asyalıların ellerinde sayıları yüz binleri tutan ve hatta Çin tarihlerinin dediklerine bakılırsa, milyonları aşan hayvanları vardı. Bunun da çok önemli ekonomik bir anlamı vardı; Türkler bir yere yerleşemedikleri için değil, hayvanlarına otlak ve su bulmak için dolaşıyorlardı.³⁷⁸ Kafesoğlu da hemen hemen aynı görüştedir: "Bozkır Türk ekonomisinin esasını, yüksek ovalar ve yaylalar

³⁷⁴ Öğüt, a.g.e., s. 12.

³⁷⁵ Öğüt, a.g.e., s. 64.

³⁷⁶ Öğüt, a.g.e., s. 29.

³⁷⁷ Ögel, a.g.e., s. 13.

³⁷⁸ Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 4.

olan Bozkır coğrafyasının iklim şartları icabı, çobanlık ve hayvan besleyicilik teşkil ediyordu.”³⁷⁹

Eski Türkçe metinlerde ve Çin ve Arap kaynaklarında da, Türklerin antik çağlarda at yetiştiriciliği ile uĐraŐtıkları ve yetiştirdikleri atları komşu ülkelere satarak geçimlerini kazandıkları anlatılmaktadır.³⁸⁰

³⁷⁹ İbrahim Kafesoğlu, Türk Millİ Kültürü, Ötüken Yay., İstanbul 2002, s. 317.

³⁸⁰ Emel Esin, “Türk Sanatında At”, *Türkler*, c.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 125.

III. BÖLÜM

SPOR FAALİYETLERİ, OLİMPİYAT OYUNLARI VE GLADYATÖR KARŞILAŞMALARINDA HAYVANLARIN YERİ

İnsan vücudunun belli amaçlar için eğitilmesi düşüncesi, insanlığın dünya hayatındaki serüveni ile paralellik arz etmektedir. İnsanlar ilk dönemlerden itibaren, fizikî güç olarak daha zayıf oldukları tabiat şartlarını ve hayvanları alt edip kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak için birtakım savunma stratejileri geliştirmişlerdir. Tarihî süreç içerisinde değişik medeniyetler oluşturmaya başlayan insanlar, birbirlerine üstün gelebilmek için güç mücadelesine başlamışlardır. Fakat ilk dönemlerde meydana gelen bu mücadelelerde, silahların yokluğu veya çok ilkel olması sebebiyle, insan gücüne dayanan ve bedensel kuvvetin ön plana çıktığı bir rekabet ortamı oluşmuştur. Dolayısı ile hem rakiplerine hem de hayvanlara karşı üstün gelebilmek için çabuk, kuvvetli ve dayanıklı olmak bir zorunluluktur. Hatta kullandıkları silahlar bile insan gücüne dayanıyordu. İnsanlar, ilk zamanlar doğal refleks olarak yaptıkları ve bununla hayvanlardan ve insanlardan oluşan rakiplerine üstünlük sağladıkları hareketleri, zamanla sistemleştirerek kendilerinden sonraki nesillere öğretmeye ve aktarmaya başladılar. Bunu neticesinde de günümüze kadar teknikleri ve taktikleri gelişerek gelen spor dalları ortaya çıkmaya başladı. Güreş, okçuluk ve yakın dövüş gibi spor dalları buna örnek olarak verilebilir. İlk dönemlerde sadece bir savunma ve savaş stratejisi olarak uygulana gelen spor dalları, medeniyetler şekillendikçe ve devletlerarası ilişkiler geliştikçe, aynı zamanda dostluk, rekabet ve eğlence unsurlarını barındıran etkinlikler haline gelmeye başlamışlardır.

Aynı zamanda hayvanlara özel olarak yer verilen spor faaliyetlerinin birçoğunun temelinde dini bir kökenin de yattığı ve tanrılar onuruna düzenlendiği görülmektedir.

Minos dönemi Girit’inde gençlerin bir boğa üzerinden atlayarak kendilerini kanıtlamaları biçiminde kendisini gösteren oyunlar ve antik dönem Yunan şehir devletlerinin aralarında düzenledikleri olimpiyat oyunları bahsi geçen türde sportif faaliyetler olup dini bir amaca hizmet etmekteydiler.³⁸¹

Modern olimpiyatların³⁸² oluşumuna bir bakıma esas teşkil etmiş olan antik olimpiyatlar, Yunanistan’ın Pellopones yarımadasının güneybatısındaki eski Olimpia’da yaklaşık olarak 1200 yıldan fazla devam etmiştir. M.Ö. 776 yılında başlayarak her dört yılda bir yapılan oyunların devam ettiği bir ay süresince Yunan kavimleri arasında her türlü kavga ve düşmanlığın yasak edildiği antik olimpiyatlardaki spor dallarından birisi de hipodromlarda binlerce seyirci tarafından büyük bir coşku ile izlenen at ve atlı araba yarışmaları olmuştur.³⁸³

Yunanistan’ın Romalılar tarafından fethedilmesi ve özellikle Hıristiyan dininin yayılmasına paralel olarak kilisenin spor üzerindeki baskıcı tutumu, olimpiyat oyunlarının gerçek anlam ve önemini yitirmesine sebep olmuştur. M.S. 393 yılında Roma imparatoru I. Theodosius’un, oyunlar ve bu oyunların beraberinde temsil ettiği değerleri din dışı yaklaşımlar olarak değerlendirerek yasak etmesiyle nihayet bulan

³⁸¹ Arif Müfid Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, TTK, Ankara 1995, s. 40.; McNeill, a.g.e., s. 74.

³⁸² Olimpiyatlar, beden gücü ve becerisi ile birlikte insan aklının gelişmesini amaçlayarak, insanın tüm niteliklerinin bir uyum içinde gelişimini hedef almıştır. Çağımızın önde gelen sosyal vakalarından olan olimpizm, ayırt etmeden tüm dünyayı kucaklamakta, karşılıklı saygıyı, işbirliğini ve tüm insanlar arasında arkadaşlığı, karşılıklı anlayışı amaçlamaktadır. Eşit koşullar altında dürüst ve eşit rekabeti hedefleyen olimpiyatlar, uluslar, ırklar, renkler, politik sistem ve sınıflar arasında hiçbir ayırım kabul etmeyerek insan gayretine en yüce değeri vermektedir. TMOK (Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi). Olimpik Hareket, İstanbul: Gül Matbaası 1985, s. 1-3.

³⁸³ Binicilik: Temelinde barındırdığı doğa ve hayvan sevgisi sayesinde bir yaşam biçimi olan binicilik, bireyin yeryüzünün en soylu varlıklarından biri olan at ile birbirlerini tanıyarak, etkileyerek ve nihayette tamamlayarak oluşturdukları uyumu, kendilerini izleyenlere en estetik biçimde sundukları bir sanat olarak tarif edilebilir. Biniciliği aynı zamanda, at ve binicinin sahip oldukları kudret ve maharetleri sanatsal bir gösteriye dönüştürme süreci içerisinde, evrensel doğrulardan azami suretle istifade eden ve sürekli kendini geliştirme gayreti içerisinde olan bir bilim olarak da tanımlamak mümkündür. A.F. Ünver, Binicilik Sporunda Doğru Oturuş, Uyarı ve Yardımların Binicilik Hissiyatının Gelişimine Etkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü 2003. s. 1.; S. Karaküçük, Milletlerarası Politikadaki Önemi Açısından Olimpiyat Oyunları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986s. 6., TMOK (Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi). Olimpik Hareket. İstanbul: Gül Matbaası 1985, Emiroğlu, K., Yüksel, A., Yoldaşımız At. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 72.

antik olimpiyatlar, 1896 yılında yeni bir yapılanma ile “Modern Olimpiyat Oyunları” adı altında tekrar başlayana kadar bir daha yapılmamıştır.³⁸⁴

Atın bir harp aracı olarak kullanılmasının yanında, ondan sportif amaçlı yararlanma gayretlerine de, bu kültüre diğer toplum ve kavimlerden çok daha önce erişmiş olan Türklerde rastlamaktayız. Tibet’te bulunan ve M.Ö.1000 yılına ait olduğu bilinen, kayalara islenmiş bir fresk üzerinde, ellişer metre aralıklarla dizilmiş olan hedef levhalarına dörtnala koşan atlarının üzerinde cepheden, yandan ve geriye dönerek ok atmak suretiyle isabet ettirmeye çalışan Türkler resmedilmişlerdir. Binicilik sporunun ilk izlerine, tarihte ilk Türk devleti olarak bilinen ve Çin’de yaşamış olan Chou “Çu”sülalesinin hâkimiyeti döneminde rastlanmaktadır. Türk asıllı imparator Hiao’dan (M.Ö. 900) söz eden kronikler, kendisinin mükemmel bir at ustası (binici) olduğunu yazmaktadırlar.³⁸⁵

Milattan önce bin yıllarında yapılan milletlerarası yarışmalardan sonra, M.Ö.776 yılında antik olimpiyat oyunlarını düzenleyen Yunanlıların, bu konuda Orta Asya Türkleri’nden esinlendikleri söylenmektedir.³⁸⁶

İlk olimpiyatların organize edildiği M.Ö. 776 yılından daha eski bir tarihi geçmişe sahip olan bu sportif faaliyetler, Orta Asya Türk kültürü içinde binicilik kültürünün önemini göstermektedir. Türkler’in, eski Yunanlıların tarih sahnesine çıkmalarından çok önce spor faaliyetlerinde bulunmaları, hangi gayeye yönelik olursa olsun yarışmalar düzenlemeleri ve bunların eski maddi kültür kalıntılarında açıklıkla tezahürü, Yunan spor mucizesi olarak adlandırılan olgunun temelinde, Türk kültür ve medeniyetinin bulunduğu tezini kuvvetlendirmektedir. Antik olimpiyat oyunlarının M.Ö.776 yılında başladığı düşünülürse, Türklerin M.Ö. 1000 yıllarında Çinlilerle okçuluk ve binicilik yarışmaları yapmaları ilk milletlerarası ikili yarışmalar olarak ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki antik olimpiyatlar M.Ö. 776 dan M.Ö.146 yılına kadar 630 yıl boyunca sadece Yunanlıların katıldığı yarışmalar olarak devam etmiş, Romalıların

³⁸⁴ A.F. Ünver, Antik Çağdan Modern Olimpiyatlara Binicilik Sporuna ve Türk Biniciliğinin Olimpik Gelişimi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006. s. 2.

³⁸⁵ C. Alpman, Eğitimin Bütünlüğü İçinde Beden Eğitimi ve Çağlar Boyunca Gelişimi. İstanbul: GSB Yayınları, 2001, s. 97.

³⁸⁶ Karaküçük, a.g.e., s. 6.

Yunanistan'ı ele geçirmesiyle barbar atletler olarak adlandırılan Giritli ve Sicilyalı yabancılar da yarışmaya zorla katılmaya başlamışlardır. Antik olimpiyat oyunlarında, sadece Yunanlı sporcuların yarıştığı, köle, esir ve Yunanlı olmayan nice sporcuların yarışma dışı bırakıldığı bilinmektedir.³⁸⁷

ANTİK OLİMPİYATLAR VE ATLI YARIŞLAR

Olimpiyat Oyunları'nın, Eski Yunan'da, Olimpia olarak bilinen yerde, Zeus adına inşa edilmiş ve kutsal duvarlarla çevrilmiş tapınağın hâkim olduğu bir düzlükte yapıldığı bilinmektedir. Oyunların başlamasından önce birçok dinsel törenin düzenlenmesi ve tanrılara kurbanların adanmasından sonra spor karşılaşmalarına başlanırdı. Halkın çok büyük bir ilgisini çeken bu müsabakaların başında da at yarışları gelmekteydi. M.Ö. 700'lere doğru at arabası savaşta önemli önemini tamamıyla yitirmiş ve araba yarışları Eski Yunanlıların ata yer verdikleri tek alan olarak kalmıştır. Fakat araba yarışları birçokları için hayatın çevresinde döndüğü bir tutkudur. Yerel festivalleri saymazsak yarışçıların buluşma yeri olimpiyatlardır.³⁸⁸

Başlangıçta, ilk 13 olimpiyat boyunca, oyunlar yalnızca koşudan oluşuyordu. Daha sonra, uzun mesafe koşusu, *pankration*, boks, atlı arabayla yarış, güreş ve zırlı yürüyüş yarışmalara dâhil edildi. 25. Olimpiyat oyunlarından başlayarak önce dört daha sonra iki atlı araba yarışları, 33. Olimpiyat oyunlarından itibaren de at yarışmaları düzenlenmeye başlanmıştır. Araba yarışıyla ilgili ilk kayıtlara ise Homeros'un İlayda'sındaki cenaze oyunlarında rastlanır. Herodotos da binicilik yarışmalarına ilişkin olarak, Agyllalıların Phokaia'lı savaş tutsaklarını taşa tutarak öldürmeleri ve bunun sonucunda tanrılar tarafından cezaya çarptırılmaları neden gösterilerek, Delphoi oraklinin de tavsiyesiyle aynı bölgede binicilik yarışmaları yapılmaya başlandığından bahseder.³⁸⁹ Savaş ya da av için araba donanımı ve bakımına gücü yeten tek kesim

³⁸⁷ Yıldırım, "Kavramsal ve Fonksiyonel Açından Türklerde Biniciliğin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'de Geliştirme Perspektifleri." Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi. IV, 2., Ankara 1999, s.15.

³⁸⁸ K. Emiroğlu, A.Yüksel, a.g.e., s. 72.

³⁸⁹ Batan gemilerin tayfaları Kartacalılarla Etrüskler arasında kura ile bölüştürülmüştü. (Etrüskler arasında bulunan) Agyllalılar en büyük bölümü aldılar, kendi yurtlarına götürdüler ve orada taşa tutarak öldürdüler. O günden beri Agylla'da taşa tutularak öldürülmüş olan Phokaialıların yattıkları yerde, insan ya da küçük büyük herhangi bir hayvan geçse çarpılır, sakat kalır. Agyllalılar Delphoi orakline başvurup,

aristokratlardı. Bu soylu uğraşı ahrette sürdürebilmeleri için, araba ve atları da genellikle sahipleriyle birlikte gömülüyor ya da yakılıyordu. Kazılar, bu uygulamanın Miken döneminden beri yapıldığını göstermektedir. Bu arabaların hem iki atın koşulu olduğu küçük olanları hem de dört atlı büyük olanları mevcuttu. Sürücüler arabanın içinde ayakta dururlar, ellerinde dizginler, rakiplerine meydan okuyarak, nal sesleri, kişnemeler, koşum takımlarının göz alan parıltıları ve rengârenk süsler arasında tozu dumana katarlardı. Yarış boyunca birbirine giren atların yerlere yuvarlandığı, arabaların devrildiği ve sürücülerin altında kaldığı çok olurdu. İzlemeye gelenler de bu kıyasıya rekabet karşısında, sonsuz bir heyecanla kendilerinden geçerlerdi.³⁹⁰

At ve atlı araba yarışmaları Olimpiyat Oyunları'nda şu kronolojik sıralamayla yapılmaya başlanmıştır: Dört atın çektiği “*Tethrippon*” yarışları M.Ö. 680 (25. Olimpiyatlar), yetişkin at yarışları “*Keles*” M.Ö. 648 (33. Olimpiyatlar), iki katır tarafından çekilen “*Apene*” M.Ö. 500 (70nci Olimpiyatlar), iki atın çektiği “*Synoris*” M.Ö. 408 (93. Olimpiyatlar), dört tayın çektiği “*Tethrippon*” M.Ö. 384 (99. Olimpiyatlar), iki tayın çektiği “*Synoris*” M.Ö. 268 (128. Olimpiyatlar), tay ve kısraklar için düzenlenen “*Kalpe*” ise M.Ö. 384 (99. Olimpiyatlar) yıllarında yapılmıştır.³⁹¹

Antik olimpiyatlar boyunca Eski Yunan'da atlı araba yarışmalarının dışında atın üzerine binilerek yapılan genel olarak üç çeşit at yarışı daha vardı. Bunlar sırasıyla 33ncü olimpiyatlardan itibaren başlayan binek atlar yarışı, 131nci oyunlardan itibaren uygulanan tay yarışları ve iki at ile (biri yedekte) yapılan çifte yarışlardır. Yarışların türüne göre mesafeler ve atılan tur sayısı değişmekte, *Tethrippon* 12, *Synoris* 8, taylardan oluşan *Tethrippon* 8 ve *Synoris* 3 turdan oluşmaktaydı.³⁹²

Hipodromlarda alanın iki ucunda, biri başlangıç ve bitiş, diğeri de dönüş noktası olan iki sütun bulunurdu. Arabalar tahtadan, küçük ancak iki kişinin ayakta durabileceği büyüklükte yapılırdı, fakat hem dört atlı hem de iki atlı araba yarışlarında

ne yapsak da suçumuz başılsansa, diye sormuşlar. Pythia onlara, Agyllada bugün de hala yapılmakta olan şeyi yapmalarını buyurmuş, yani kurban ettikleri Phokaialılar adına büyük güreşler ve binicilik yarışmaları tertiplerler ve arkasından kurbanlar keserler. Bkz. Herodotos, I. 167.

³⁹⁰ E. Tutel., At ve Atçılık, Şefik Matb., İstanbul 1998, s. 10.

³⁹¹ Ünver, a.g.e., s. 7, 8.

³⁹² Ünver, a.g.e., s. 8.

arabayı sadece bir kişi kullanırdı. En hızlı ve güçlü at, arabayı dönüş noktalarında daha rahat çevirmek için sağ başa yerleştirilirdi. Yarışmacılar yarış boyunca arabayı, daha az mesafe kat edip zaman kazanmak için, hipodromun iç tarafında tutmaya çalışırlar, bu yüzden de sürekli kazalar meydana gelirdi. Olimpia'daki yarış yerleri, günümüzdekiler gibi ovaldi. Arabalar, yarışa göre, pistte birkaç tur yaparlardı. Viraj hayli keskin olup bir işaret taşıyla belirlenmişti; ancak çok gözü kara sürücüler, hem mesafeden hem de zamandan kazanmak için bu taşın elden geldiğince yakınından dönmeye çalışırlardı. Ama bu, başarılması gerçekten çok zor bir işti. En gözü pek olanlarının dahi gösterdikleri cesurca bir dalış, çoğu zaman tehlikeli, hatta sonu ölümlü biten müthiş düşüşlere yol açardı.³⁹³

Antikçağlar'da at yarışları, en az bugünkü kadar heyecanlı ve çok daha tehlikeliydi. Olimpik festivallerde at yarışları araba yarışlarından sonra yapılıyor, böylece zemin zaten fazlasıyla bozulmuş ve oyuklarla dolmuş oluyordu. Bu bozuk zemin üzerinde atların tökezlemesi sonucunda binicilerin yerlerinden fırlayıp anında ölümlü burun buruna kalması veya çok ciddi sakatlıklar yaşaması, yarışmalar boyunca sık karşılaşılan bir durumdu.³⁹⁴

Hem çok tehlikeli hem de en çok heyecanla izlenen diğer bir yarışma ise, gençlerin taylara binerek yaptıkları yarıştı. Gençlerin başarılı olabilmesi için oldukça çevik ve atletik olması gerekmektedir. Yarışmaya katılan her genç, iki atı kontrolünde bulundururdu, birisine binerken diğerini yedeğinde koştururdu. Yarış boyunca gerektiğinde sıçrayarak bir taydan diğerine geçer, sonra bunu tekrar ederek yine ilkine geçerdi ki, bu at değiştirmeler koşu boyunca devam edip giderdi. Ama en büyük ilgiyi, her zaman olduğu gibi kıyasıya at sürülen araba yarışları çekiyordu. Ünlü filozof Sophokles'in "*Ve bronz boru çalındığında, hepsi fırladı, hepsi atlarına bağırıyor, kamçılıyıp dürtüyorlardı. Takırdayan arabaların patırtısı bütün arenayı doldurdu ve yoğun bir kütle halinde hızlanan arabaların ardındaki toz bulutu arasında, her arabada, buharlaşan nefesi ve teri, her eğik sırtı ve uçan tekeri birbirine sırsıklam yapıştıran rakip aks ve nefes nefese küheylanlardan sıyrılmak için ekibini acımasızca*

³⁹³ Tutel, a.g.e., s.10.

³⁹⁴ Ünver, a.g.e., s. 9.

dürtüyordu...”³⁹⁵ şeklindeki tasviri, araba yarışmalarının izleyiciler üzerinde nasıl bir etki bıraktığının örneğini sergilemektedir.³⁹⁶

Olimpia'daki hipodromun gerçek görünüşüyle ilgili başka kanıt olmadığından, günümüze ulaşan yazılı kayıtlara güvenmek zorundayız. Bu da Pausanias'ın pek de tatminkâr olmayan tanımlarına ve İstanbul'daki Eski Saray'da bulunan 11. yüzyıldan kalma el yazmasındaki ölçüler gibi dağınık referansları bir araya toplamayı gerektiriyor. Hipodromun, alışıldandan daha büyük ve karmaşık bir ölçekte olduğu ortadadır. Pistin toplam uzunluğunun 600 metre (bir milin üçte birinden uzun), eninin ise, standart yarış başlama çizgisinde yer alan kırk arabanın sığabileceği kadar, yani 200 metre civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu durumda ortalama bir tur 1200 metre (neredeyse 3/4 mil) tutuyordu. Jokeylerin eyer ve üzengi kullanmaksızın yaptıkları yarışmalar ile çeşitli kategorilerde yapılan atlı araba yarışmalarının düzenlendiği hipodromlar, aynı zamanda at ve atlı araba sahiplerinin ödülleri aldıkları (ödülleri binici veya sürücülere verilmezdi) tören alanlarıydı. Tüm binicilik yarışmaları özellikle dört atlı araba yarışları (*Tethrippon*), sahipleri için oldukça masraflı bir tutkuydu. Bu yüzden oldukça varlıklı kimseler binicilik yarışmaları ile ilgilenebiliyorlardı.³⁹⁷

25. Olimpiyat Oyunları ile başlayan atlı araba yarışmaları, seyircilerin ilgisi göz önüne alındığında ve oyunların giderek artan önemi içerisinde, en saygın ve en soylu yarışmalar olarak kabul edilirdi. Araba yarışını kazanan veya at yarışında birinci gelen atı yetiştiren ailelere büyük bir saygı duyulurdu. Xenophon'a göre atlı araba için at yetiştirenler dünyanın en saygın ve en önemli işini yapmaktaydılar.³⁹⁸

Arabaların kendileri o kadar narindi ki yaylanma olmadan delik deşik zeminde devamlı zıplamalar, sürücünün bedenindeki her kemiği yerinden oynatıyordu. Dört atlı yarış arabası, Homeros'un iki atlı savaş arabasının bir uygulamasıydı, ama hızı arttırmak için hafifletilip, sadece bir kişi taşıdığından daha da küçültülmüştü. Orta sıradaki bir çift at (*zygi-oi*) koşumlanmış, bir direğe sonra da arabanın kenarına bağlanmıştı. Dıştaki bir

³⁹⁵ Sophokles, , *Elektra*, 698-760.'den aktaran, Ünver, a.g.e., s. 10.

³⁹⁶ Ünver, a.g.e., s. 10.

³⁹⁷ B. Milns, *The Ancient Olympic Games*, Department of Classic and Ancient History, Lausanne 2000, s. 5.

³⁹⁸ Ünver, a.g.e. s. 14.

çift at (*seiraphoroi*) ise takipçi atlardı. Arabacı kırbaç taşır, kimi zaman ellerinde ufak metallere şingirdayan uzun sopalar bulunurdu. Atlar dizgin ve gemlerle ya da kimi zaman burun bantlarıyla denetlenirdi. Atinalılar, sürücünün oturabildiği, arkası ve yanları açık, çerçevesiz, ayak koyma yeri olan bir cinsini de kullansalar, iki atlı arabalar genellikle dört atlılara benziyordu. Bu, katır arabası yarışında kullanılan arabalara da benzemektedir. Arabalar genellikle ahşaptan ya da parlak renklere boyanmış hasırdan yapılır, deri sıımlı ve kimi zaman gümüş kakmalı bronz kaplama ve diğer süslerle bezenirdi.³⁹⁹ (Bkz. Resim-5, 53, 54, 75)

Sportif festivallerde, arabacılar nadiren araba ve atların sahibi olurdu. Genellikle, günümüzde yarış atı sahiplerinin jokeylerle olan ilişkisi gibi bir ilişkileri vardı. Araba sürücülüğü son derece tehlikeli bir işti ve bu spora tutkuyla bağlı olmayanların hayatlarını tehlikeye atmasına değmezdi. Zafer kazanıldığında, bütün şan ve şerefi at sahibi kazanır, tacı ve yarışmayı kazandığı habercinin ağzından dört bir yana duyurulurken, adı şampiyonlar listesine girerdi. Arabacı ise zafer kurdelesiyile yetinirdi. İstisnai durumlarda arabacı, at sahibiyle beraber özel olarak bu olay için ısmarlanmış bir kasideyle kutlanır ya da kimi zaman zafer anıtında yer alırdı. Kendi arabalarını sürmek çok şerefli bir durumdur. Pindar'ın kasidelerinden birinde Thebesli Herodoros'u bunu yaptığı için kutladığı görülmektedir. M.Ö. 5. yüzyılda Spartalı Damonon bir yazıttan elde edilen bilgiye göre, oğlu Enymakraridas'la beraber, sekiz farklı festivaldeki at ve araba yarışlarında toplam altmış sekiz zafer kazanmıştı.⁴⁰⁰

Biniciler kendilerini para kazanma hırsına kaptırmaz, yarışlara zafer elde etmek amacıyla girerlerdi. Bu nedenle, Eski Yunanistan'da ünlü kişiler Olimpiyat Oyunları'na hiç kuşkusuz yalnızca atlı sporlardaki hünelerlerini göstermek için katılmaktaydılar. Zafer kazananlar, şehirlerine şan ve şeref kazanmış olarak dönerlerdi ki, onlar için asıl önemli olan da buydu. Pindaros gibi şairler onların zaferlerini terennüm eder, adlarına zafer taçları kurulur, kalabalık alanlara gerçek boylarından daha büyük boyutlarda heykelleri dikilirdi. En büyük mükâfat para ve menfaat değil; şan ve şöhreti simgeleyen zeytin dalından bir taç olup, galipler omuzlara alınarak taşınır ve zafer alayları ile

³⁹⁹ Ünver, a.g.e. s. 12.

⁴⁰⁰ Ünver, a.g.e. s. 12.

memleketlerine dönerlerdi. Onlar da kendilerine böylesine şeref kazandıran atlarına gözleri gibi bakarlardı.⁴⁰¹

Yarışma sona erip oluşan toz bulutunun dağılmasından sonra hakemler kararlarını verirler ve yarışmayı kazanan atlı arabanın ismini duyururlardı. Seyircilerin arasında oturan atlı arabanın sahibi büyük bir gururla yerinden kalkar, ileriye doğru yürür ve arabayı çeken atlardan öndekini tutarak hakem heyetinin önüne gelirdi. Başına zeytin dalından yapılmış taç takılan atlı araba sahibi, sanki arabanın sürücüsüyümüşçesine tebrik ve kutlamaları kabul ederdi.⁴⁰²

Zamanla sanat, edebiyat ve felsefenin gelişimi; Makedonyalıların savaşçı tutumları; doğunun mistisizmi; katılanlarda başlayan menfaat sağlama arzuları; Romalılar tarafından Yunanistan'ın fethi ve nihayet Hıristiyan dininin yayılması, Olimpiyat Oyunları'nı ve eski Olimpia'yı gerilettiler ve düşüşünü hazırladılar. M.S. 394 yılında da Olimpiyat Oyunları Roma imparatoru I. Theodosius tarafından yasak edildi ve 1896 yılında tekrar başlayana kadar Olimpiyat Oyunları bir daha yapılmadı.⁴⁰³

At yarışları tutkusu denizleri aşarak Roma'ya yerleşmişti. “Yaşlı” *Traguinnius* (M.Ö.615–578) -ki aslen bir Yunan göçmeninin oğluydu-, halkı eğlendirmek amacıyla başlatacağı Roma Oyunları için Palatium Tepesi ile Aventinus arasında kalan dar vadide “*Circus Maximus*” yani “Büyük Sirk” adını verdiği bir gösteri alanı inşa ettirdi. (Bkz. Resim-70) Bu sirk yüzyıllar sonra yeniden yaptırıldı. Neron ile Traianus döneminde de hayli genişletildi. Bu iki imparator da halkı oyalamak ve kendine bağlamak için burada günlerce süren görkemli gösteriler düzenlediler. Traianus zamanında bu Büyük Sirk 670 metre uzunluğunda, 170 metre genişliğinde, üstü açık şatafatlı bir gösteri merkezi haline gelmişti; 385.000 izleyiciye seyir imkânı verebilecek kadar büyüktü. Orada değişik gösterilerle birlikte *certamina equestria* denen at yarışları da yapılıyordu.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ E. Tutel, At Yarışları ve Atlı Sporlar, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 11.

⁴⁰² Ünver, a.g.e. 12.

⁴⁰³ Ünver, a.g.e. s. 14-15.

⁴⁰⁴ Tutel, a.g.e. 11.

Roma'da at arabası yarışı merakı, Eski Yunanlılara göre daha da kuvvetlenmiş, bugünün futbol fanatikleri gibi toplumsal kimlik ve siyasal örgütlenmelere yansımıştı. Binicilik öğrenme merkezleri olarak başlayan hipodromlar kısa sürede yarış ve bahis alanları haline geldiler. Augustus zamanında günde on iki yarış varken bu sayı zamanla otuz dörde çıkmış, *Flavians Zamanı*'nda yüz araba yarışı yapılır olmuştu. Başlangıçta, günde on iki adet yarış programlanırdı, fakat sonraları bu sayı iki katına çıktı. Atlı arabaların yerlerini belirlemek üzere kura çekilir, atlar yerleştikten sonra *mappa* denen beyaz bayrak yarışmayı düzenleyen tarafından indirilerek yarışma başlardı. Bu işaretle on iki takımın atları parkurda büyük bir gürültü ile koşarlardı. Genel prensip ilk yedi tur boyunca bariyere yakın bir pozisyon muhafaza ederek çok hızlanmadan beklemek ve sonra atağa kalkmaktı.⁴⁰⁵

Önceleri yalnız çift atlı araba yarışları yapılmaktaydı. Bu yarışlar *russati* denen kırmızı formalılar ile *albati* denen beyaz formalı iki rakip takım arasında geçerdi. Ama yan yana dört atın birden koşulduğu arabalarla birlikte *prasini* denen yeşil ve *vaneti* denen mavi formalı takımlarda ortaya çıkmıştır. Daha sonraları Domitianus, *aurati* dedikleri altın sarısı ile *purpurati* denen lal renkli takımları da bunlara katmıştır. Atların çalıştırılması, bu işlerden iyi anlayan *agitatores* denen kişilerin işiydi. *Cursores* denen yarışçılar ise basit birer köleydiler, ama zamanla yerlerini amatör binicilere bırakırlardı. Olimpiyat oyunlarındaki sıkı kuralların aksine, Roma'da yapılan at yarışlarında kazananlara büyük meblağlar ödenir ya da çok değerli eşyalar verilirdi.⁴⁰⁶

Binicisiz at yarışları, Neron Devri'nde ve imparator tarafından icat edilmiştir. Atları tahrik etmek için yanlarına tahta toplar asılır ve üzerinde sivri demir parçaları bulunan bu topların oynamasıyla atlar kudurmuş gibi koşturulurdu. Bu yarış türü, marazi şekilde zevkine düşkün Romalının hayal gücünün bir eseri idi.⁴⁰⁷

Roma'daki gibi düzenlenen at ve araba yarışları, Bizans halkının üzerinde daha tehlikeli, daha kışkırtıcı atılımlara ortam hazırlamıştır. İmparator Constantinus, M.S. 330'da İstanbul'u Roma İmparatorluğu'nun yeni başkenti olarak ilan ettiğinde,

⁴⁰⁵ B. Mcmanus, *The Circus: Roman Chariot Racing*. Newyork: College of New Rochelle, 2003, s. 18.

⁴⁰⁶ Tutel, a.g.e. 12.

⁴⁰⁷ Ünver, a.g.e. s. 14.

Roma'ya özgü kurumların yanı sıra geleneklerin de bu kente taşınmasını uygun görmüştü. Bu sıralarda İstanbul'da Septimus Severus'un (146-211) yapımını başlattığı büyük bir *Hipodrom* bulunuyordu. Romalıların Roma'da başlattıkları, atlar tarafından çekilen iki tekerlekli araba yarışmaları burada yapılmaktaydı. Eski Romalıların belli başlı gelenekleri arasında araba yarışları ve onların yapıldığı hipodromların da büyük önem ve değeri vardı. Kısacası atlı araba yarışları ve hipodromlar Roma geleneklerinin vazgeçilmez bir parçasıydı. İstanbul'daki hipodromun İmparator Constantinus tarafından daha da genişletilmesiyle devam etmekte olan yarışmalar, gitgide daha büyük önem ve değer kazanmaktaydı. İstanbul'un 1204 yılında Latin istilasına uğradığı ana kadar Hipodrom, kentin en önemli eğlence merkezi haline gelmiş ve başkent bayram, yıldönümü, dini ve milli günleri hep burada kutlanmıştır. Ayrıca başta atlı araba yarışları olmak üzere çeşitli gösterilere sahne olmuştur.⁴⁰⁸

Hristiyanlığın etkisinin artmasıyla birlikte, turnuvalardaki ağır yaralanmalar ve ölümler, kilise çevrelerinde fena tesirler bıraktığı için buna karşı, çok defa şiddetli yasakları ihtiva eden beyannameler yayınlanmıştır. Batı uygarlığının iri, hantal ve soğukkanlı atlarının Haçlı Seferleri sırasında zarif, kıvrak, süratli, cesur ve sıcakkanlı Arap atları ile karşılaşması sonucunda Ortaçağdan sıyrılmak üzere olan Hristiyan âlemi, yeni bir at ve atçılık kültüründen esinlenerek, sonu hep yaralanma ve ölümlerle biten şövalye turnuvalarının yerine Türklerin ve Arapların atlı harp oyunlarından olan "Carrousel- Karusel"i tercih etmeye başlamıştır.⁴⁰⁹

GLADYATÖR OYUNLARINDA HAYVANLARIN YERİ

Hem Helenler'de hem de Romalılar'da yarış nitelikli oyunlar çok eski tarihlere dayanmaktaydı. Helenler araba yarışları, müzik ve tiyatro gösterileri gibi çeşitli dallarda sergiledikleri dinsel oyunları *agon* olarak adlandırıyorlardı. Romalıların, araba yarışlarını, tiyatro gösterilerini, gladyatör dövüşleri ile hayvan avını kapsayan ve *ludi* adı altında toplanan oyunları ise *agon*'lardan oldukça farklı bir yapıdaydı. Zamanla

⁴⁰⁸ Ünver, a.g.e. s. 14, 15.

⁴⁰⁹ Ünver, a.g.e. s. 18; Yıldırım, a.g.m., s.19.

bedensel ve sanatsal olarak birbirinden tamamen ayrılan *agon*'lar daha çok eğitime yönelikken, bu ince zevkten yoksun olan *ludi*'de dövüşler öne çıkıyordu.⁴¹⁰ Birçok uzmana göre, Romalıların esas geleneksel oyunu gladyatör dövüşleri değil, *ludi*⁴¹¹ adı verilen karşılaşmalardı.⁴¹²

Roma'da, özellikle M.Ö. 3. yüzyılın sonlarından itibaren sıkça düzenlenmeye başlanan gladyatör oyunları, daha çok politik ve mali açıdan güçlü ailelerin tekelindeydi.

İmparatorluk Devri'nde, imparatorun tahta çıkışını ve doğumunu kutlayan dini nitelikli oyunlar düzenleniyordu (*ludi natali*). Zamanla bir adağın yerine getirilmesi için düzenlenen *ludi votivi*, büyük savaşlar sona erdiğinde düzenlenen *ludi Parthici* ve *ludi Alemannici* gibi çok sayıda yeni oyun ortaya çıkmıştır. Oyunlar yapıldıkları yere göre de, *ludi circenses* ve *ludi scaenici* olmak üzere ikiye ayrılırdı. *Ludi circenses*, *circus*'ta yapılan araba yarışlarını ve gladyatör dövüşlerini; *ludi scaenici* ise, her türlü tiyatro oyunlarını kapsamaktaydı. Roma'da *ludi circenses*, önceleri *Circus Maximus* ya da *Circus Flaminius*'ta, daha sonraları da Flavius Amfitiyatrosu'nda (Colosseum) yapılırdı. Colosseum'un kurulmasından itibaren *ludi circenses* denen oyunların yapıldığı yerler birbirinden ayrılarak, gladyatör dövüşleri ve hayvan avı gösterileri amfitiyatrolarda, araba yarışları ise *circus*'da yapılmıştır. Kamusal oyunların sergilenmesi görevini üstlenen memurların, yaptıkları işi daha gösterişli bir hale getirmek için programa ekledikleri gladyatör ve hayvan dövüşleri, artık halka sunulan bir hediye (*munus*) haline gelmiş; böylece *munera* terimi tamamen amfitiyatroda düzenlenen gösteriler için kullanılmaya başlamıştır. Hayvan dövüşlerini kapsayan ve av anlamına gelen *venationes*, gladyatör oyunlarına sonradan katılmıştır. Vahşi hayvan avı anlamına gelen *venatio*, ilk kez Roma'ya Kartaca'dan ganimet olarak getirilen fil ve diğer yabanıl hayvanların zafer alayı gösterilerinde yer almasıyla başlamıştır. Av gösterileri, ehlileştirilmiş yırtıcı hayvanlar ve silahlandırılmış gladyatörler arasında yapıldığı gibi,

⁴¹⁰ Ögüt, a.g.e., s. iii.

⁴¹¹ *Ludi* sözcüğü Latince'de eksersiz, oyun, okul vb. gibi oldukça farklı anlamlara gelmekte olup, burada, araba yarışlarının da içinde yer aldığı kamuya açık sahne oyunlarını ifade etmektedir. Gladyatör oyunları ise, Latince *munus* sözcüğü ile ifade edilmekteydi.

⁴¹² Abdurrahman Uzunslan, "Antik Roma'da Gladyatör Oyunları", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 12, Konya 2005, s.16, 17.

hayvanlar arasında da olabilirdi. Ayrıca vahşi hayvan önüne atılarak ölüm cezası uygulaması (*damnatio ad bestias*) da bu kapsamdaydı. Cumhuriyet Devri'nde *ludi*'ye katılan ve *Circus Maximus*'ta yapılan *venationes*, İmparatorluk Devri'nde *munera*'nın tamamlayıcı unsuru olmuş; amfiteyatrolara taşınıp sabah programlarına dahil edilmiştir.⁴¹³

Gösteriler sabah hayvan avı ile başladılar; *munera* 'ya sonradan eklenmiş olan bu gösteriler, İmparatorluk Devri'nde çok beğenilmiş ve benimsenmişti. Atletik yarışlar dans ve komik ara oyunları öğle tatilinde; gladyatör dövüşleri ise, öğleden sonra büyük kapanış programı olarak yapılırdı.⁴¹⁴

Romalıların, araba yarışlarını M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren düzenledikleri düşünülmektedir. Romanın kent devletleri arasında sivrilerek hâkim güç haline gelmesinin ardından, araba yarışlarına ek olarak diğer sahne gösterilerinin de toplum hayatına girdiği ve etkinliklerin çoğu zaman devlet tarafından da desteklendiği anlaşılmaktadır. Etrüsklere ait olduğu bilinen birçok örf, adet ve uygulamada olduğu gibi gladyatör oyunlarının da Romalılar tarafından aynen benimsendiği görülmektedir. İşte o andan itibaren ortaya, yüzyıllar boyunca sürecek ve bütün Akdeniz Dünyasına (İspanya, Afrika, Yunanistan, Anadolu) yayılacak olan yeni bir gösteri ve eğlence türü çıkmıştır.⁴¹⁵

Oyunların süresi iki ile on üç gün arasında değişmekteydi. Yazıtlarda gösterilerin kaç gün sürdüğü de belirtilmektedir. Ephesos'ta M. Aurelius Mindus Matidianus Pollio 5 gün; M. Aurelius Daphnus 13 gün boyunca gösteri düzenlemiştir; bu süre Magnesia ad Maeandrum'da ve Klaudiopolis'te 3 gün; Oinoanda'da ve Antiokheia'da 2 gündür. Smyrna'da boğa avı gösterileri 2 gün; hayvan avı gösterileri 3 gün; İlion'da, gladyatör dövüşü ve hayvan avı gösterileri 3 gün; Sagalassos'ta 4 gün sürmüştür. Ankyra'da Traian dönemine ait bir yazıtta, kendi parasıyla tahıl dağıtmış,

⁴¹³ Öğüt, a.g.e., iv.

⁴¹⁴ Seneca, *Epistulae ad Lucilium*. I,7,4.'den aktaran Öğüt, a.g.e., s. 19.

⁴¹⁵ Uzunaslan, a.g.m., s. 19.

dört kez Agoronomos'luk yapmış, 51 gün gladyatör dövüşü, hayvan dövüşü ve tiyatro oyunlarını düzenlemiş bir kişi, yurduna olan iyi niyetinden ötürü onurlandırılmıştır.⁴¹⁶

Boğa Güreşleri, bu gün İspanya'da yapılan tarzda yapılırdı ve özel bir gösteri olarak sunulurdu. Tam olarak ehlileştirilmemiş boğaları yakalamak, büyük bir beceriklilik ve cesaret gerektirirdi. Hayvanlar atlılar tarafından avlanırdı ve boğa yakalama, boğayı at sırtında kovalayıp, onun üzerine çıkmayı gerektirirdi.⁴¹⁷

M.S. 177'deki Senatus Consultum ile, günde kaç çiftin dövüştürüleceği kurala bağlanmıştır Buna göre, bu yazıttaki beş günlük program sırasında, çiftlerin her gün aynı sayıda olması gerekmektedir. Çünkü, günde ancak bir çiftin, demirden yapılmış mızrakla, vahşi hayvana karşı keskin silahlarla çarpışması kesin olarak belirlenmiştir.⁴¹⁸

HAYVAN AVI VE HAYVAN DÖVÜŞÜ (VENATIO)

Vahşi hayvanlara karşı gladyatörlerin arenalarda dövüştürüldüğü bir oyun olan *venationes*, genellikle öğleden önceye konmakta, öğlen arası idamlık suçluların infazı ve tüm öğleden sonra ise gladyatör dövüşleri yapılmaktaydı.

Av anlamına gelen ve çeşitli *arena* gösterilerini kapsayan *venatio*, eğitilmiş hayvan dövüşçülerinin (*vanator*) terbiye edilmiş hayvanlarla mücadelesini göstermekle birlikte, ölüm cezası (*noxii*) almış kişilerin, vahşi hayvanların önüne atılarak cezalandırılmalarını (*damnati ad bestias*) ve hayvanların birbirleriyle mücadelesini de içermektedir. (Bkz. Resim-68) Pisidia Antiokheia'sında, *munus venationum et gladiatorum* ifadesinden de anlaşılacağı gibi, gladyatör dövüşleri ve hayvan avı gösterileri birlikte yer almaktadır. Helence yazıtlarda da, vahşi hayvan avı gösterileri her zaman gladyatör dövüşleriyle birlikte görülür.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Öğüt, a.g.e., s. 20.

⁴¹⁷ Öğüt, a.g.e., s. 26.

⁴¹⁸ Öğüt, a.g.e., s. 20.

⁴¹⁹ Öğüt, a.g.e., s. 23.

Pisidia Antiokheia'sında *venatio omnis generis*, yani hayvan avının bütün türlerinden söz edilmektedir. *Venatio* vahşi hayvana karşı girişilen mücadeleyi göstermektedir. Buradaki gösteriler de Gladyatör dövüşü, hayvanların birbiriyle dövüşü ve vahşi hayvana karşı insanın dövüşü olarak üçe ayrılmıştı.⁴²⁰

Avcılara ve hayvanla dövüşen kişilere *venator* denirdi. *Venator*'ler gladyatörler gibi esirlerden, kölelerden, mahkumlardan ve gönüllülerden oluşurdu. Bunlar gerek maddi, gerekse sosyal açıdan, gladyatörlerden sonra gelen *bestiarius*'lardan farklıydı. *Venator*'lere hayvanların bakımını üstlenen, onları *arena*'ya sürüklerken kırbaçla dürten ya da meşaleyle kışkırtan daha alt sınıftan *bestiarius*'lar yardım ederdi. Genellikle savaş esirleri ve suçlulardan oluşan *bestiarius*'lar, vahşi hayvanlarla dövüş yaparlardı; ama bunlar silah ve giysi donanımından yoksundu; *venator*'ler gibi profesyonel değildi ve ücret karşılığı dövüşmezdi. *Venator*'ler kargı ve mızrak kullanarak, atla ya da yaya olarak geyik, devekuşu ve yaban eşeği gibi nispeten zararsız hayvanları da avlardı. Seneca vahşi hayvanlardan söz ederken, *bestiarius* ile *venator* arasındaki farkı gösterir. Seneca'ya göre, *bestiarius*'lar son derece yoksul ve çaresiz, mahkum edilmiş suçlular ve savaş esirlerinden oluşmaktaydı.⁴²¹

Hayvan avına, *venator*'ün refakatçisi olarak köpeklerin de katıldığından söz edilmektedir. Onun verdiği bilgilere göre, bu köpekler insan katılımı olmadan, ne birbirlerine ne de başka bir hayvana saldırırlardı. Romalıların, birbiriyle özellikle dövüşürmeyi sevdiği tehlikeli ve büyük hayvanlar vardı. Bunlar genellikle sabırsız olduklarından zincirle bağlanırlardı. Bazen *venator*'ler, hayvanı öldürmeden önce kızdırıp, sahte bir dövüş gösterisi de yaparlardı ki, genellikle bu hayvanlar; arslan, kaplan, leopar, ayı ve filden oluşmaktaydı. En sevilen *venatio* türünü uygulayan *venator*'lerin leopar, arslan, kaplan, ayı gibi yırtıcı hayvanlarla yaya olarak dövüşmeleri, büyük bir risk oluşturmaktaydı. Gladyatörler gibi silahlandırılmış *venator*'lerin zamanla ortadan kalkmasıyla, her iki elle kargı gibi taşınan, sivri silahlar kullanılmaya başlamıştır. Böyle bir dövüşte bağışlama (*missio*) uygulanabilirdi. Organizatör *venator*'ün yeterince direndiğini, yaralandığını ya da bitkin düşüp mücadeleyi daha fazla sürdüremeyeceğini anladığında, *venator*'ün serbest kalmasını isteyebilirdi. Organizatör

⁴²⁰ Ögüt, a.g.e., s. 24.

⁴²¹ Seneca, Epistulae ad Lucilium, 8,70, 20'den aktaran, Ögüt, a.g.e., s. 25.

bunu kabul etmezse, *venator* bir sonraki hayvanla dövüşmek zorundaydı. Az görülmekle birlikte *missio* hayvana da verilebilirdi. Sürü halinde koştuıkları sırada, *venator* tarafından öldürülerek yere serilen hayvan sürülerine de rastlanmaktaydı.⁴²²

Kos'tan bir yazıtta hayvanlara da isim verildiği görülmektedir. Miletos'ta bulunmuş olan 31 adet kabartma parçasının konusunu, av sahneleri oluşturmaktadır. Hayvanların yakalanmaları, ehlileştirilmeleri ve sonunda da avın nakledilmesine katılanların sayısı ile birlikte, vahşi hayvan yakalama ve öldürülmesi sahnesi büyük bir alanı kapsamaktadır. Bu sahneler, *arena*'daki hayvan avı sahneleri ile tam bir paralellik göstermektedir. Ayı, devekuşu, koç, boğa, dağ keçisi, ceylan, antilop, geyik, panter, aslan ve domuz gibi av hayvanlarının seçilmesiyle, izleyicilerin büyük bir *venatio* gösterisi beklentilerine cevap verilmiş olmalıdır.⁴²³

Arena'da, gladyatör olarak dövüşme cezası alan suçlular da vardı ve bunlara üç türlü ceza uygulanırdı. Bu cezalar bir yıl içinde öldürülmek üzere *arena*'da dövüşme (*ad gladium*); gladyatör eğitiminden geçtikten sonra *arena*'ya gönderilme (*ad ludum*); *arena*'da vahşi hayvanların önüne atılma (*ad bestias*) idi. *Venatio* çerçevesinde yapılan ölüm cezası (*noxii*), öğle programına dahil edilmişti. Onursuz bir cezaya mahkum olmuş bir suçlunun cezası, bir *munus* çerçevesinde belli bir süre içinde yerine getirilmek şartıyla, organizatöre bırakılmıştı. *Arena*'da uygulanan çeşitli ölüm cezaları oldukça tüyler ürperticiydi. *Ad bestias* cezası alan kişinin, hiç bir şansı yoktu; çünkü küçük bir bel kuşağının dışında, tamamen çıplak, silahsız ve genellikle de zincire vurulmuş olarak, yırtıcı hayvanların önüne atılırdı. Smyrna'da bulunmuş üç sahneden oluşan bir kabartmada, suçluların boyunlarından birbirine kalın bir iple bağlanmış olarak, bir *bestiarius*, yani venatörlere yardım eden kişiler tarafından çekilişi ve ölüm cezasının uygulanışını, yani mahkumların hayvanlar tarafından parçalanışı gösterilmektedir. *Bestiarius*'lar, bir çeşit koruyucu elbise giymiş olarak, suçlulardan farklı resmedilmiştir.⁴²⁴ Antikçağ'ın genel yargılarına göre, ölü gömücüler, cellatlar, fahişeler ve kadın tacirleri ile birlikte hayvan avcıları da toplumdan dışlanırdı.⁴²⁵

⁴²² Öğüt, a.g.e., s.25-26.

⁴²³ Öğüt, a.g.e., s. 26.

⁴²⁴ Öğüt, a.g.e., s. 28.

⁴²⁵ Öğüt, a.g.e., s. 51.

Cezalandırmak ve gösterilerde kullanılmak üzere, kişilerin gerçek bir eğitim almadan ve çoğu zaman savunmasızca hayvanların önüne atılmaları, oldukça korkunç bir uygulamadır. Seneca, bir German mahkûmun, *bestarius* olarak gösteriye katılmaktansa, pis bir sopayı, zorla gırtlığına sokarak intihar ettiğini; başka bir mahkumun ise, kafasını sanki uyuklarken düşmüş gibi, aniden yere eğip, at arabasının tekerleğine sokarak boynunu kırdığını aktarmaktadır.⁴²⁶

Mytiline'de bulunmuş ve çok silik olan bir onur yazıtı parçasından, bir hayvan avı gösterisi düzenlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Mytilene'nin önde gelen kişilerinden Lesbonax'ın oğlu Potamon'un bir *venatio* düzenlendiği ve bunun için Mysia'dan hayvan getirtmiş olduğu bilinmektedir. Büyük bir olasılıkla, bu onur yazıtı da bununla ilgili olmalıdır.⁴²⁷

Roma imparatorları arasında gladyatör oyunları düzenleme konusunda en cömert davranan kişi olarak bilinen Domitianus, halkın ilgisini çeken her türlü oyun konusunda hiç bir masraftan kaçınmamıştır. Oyunlara duyduğu bu ilgi nedeniyle sayısız dövüşçüyü Roma'da kendisine bağlı okullar (*ludus matutinus*, *ludus magnus*, *ludus Gallicus* ve *ludus Dacicus*) için satın alan Domitianus, amfityatroda vahşi hayvan ve gladyatör dövüşleri yanında, kadınların kendi aralarında dövüştürüldüğü oyunlar tertip ettirmiştir.⁴²⁸

İmparator Caligula'nın da (37-41) farklı türden gladyatör oyunları sergileme gayreti içerisine girdiğini bilmekteyiz. Onun bu tutumu sonucunda, arenada dövüşmek zorunda kalan kişilerin sosyal statülerinde de alışılmadık değişikliklerin yaşandığı ortaya çıkmaktadır. Bu değişiklikler neticesinde, özellikle gladyatör olarak hiç bir öneme sahip bulunmayan yaşlı ve sakatların, iyi bir üne ve aile reisi olmalarına bakılmaksızın, arenalara sürüldüğü anlaşılmaktadır. Bununla da kalmayan Caligula, arenalarda dövüşmekle cezalandırılan (*ad gladium* veya *ad bestias*) tutukluların az olması durumunda, tribünlerdeki aşağı tabakadan birkaç kişinin seçilerek vahşi

⁴²⁶ Seneca, Epistulae ad Lucilium, 8,70, 20-23'dem aktaran, Öğüt, a.g.e., s. 50.

⁴²⁷ Öğüt, a.g.e., s. 27.

⁴²⁸ Suetenius, Dom. 4, 1.'den aktaran, Öğüt, a.g.e., s. 64.

hayvanlara atılmasını emrettiği bilinmektedir. Bu kişilerin vahşi hayvanlara atılmadan önce dillerinin kesilerek bağırmalarının önüne geçildiği de kaynaklarda anlatılmaktadır.⁴²⁹

Genel olarak yazıtlar ve Antikçağ düşünürlerinin aktardığı görüşler değerlendirildiğinde, gladyatör ve hayvan dövüşlerinin aslında kuralsız ve acımasızca yapılan bir katliam; gösterileri izleyenlerin de kana susamış insan topluluğu olduğunu düşünmek çok doğru değildir. Gladyatör ve hayvan dövüşlerinin kaynağına bakıldığında, bunların önceleri dini bir karakter taşıdığı düşünülecek olursa, bu dövüşlerin geleneksel olduğu ve belli kurallara dayandığı anlaşılır.⁴³⁰

Antikçağ düşünürleri ve yazarlarının ise bu gösterilere duydukları tepki, gladyatör dövüşlerinden daha çok, insanların savunmasız bir biçimde hayvanların önüne atılmalarıdır. Aslında gladyatör dövüşleri beceri, yetenek ve atıklıkla ölüme karşı bir meydan okuyuştur.⁴³¹

Gladyatör dövüşleri ve hayvan avı gösterilerinin, Roma İmparatorluğu'nun gerek batısında ve gerekse doğusunda bu kadar çok sevilip tutulmasının nedeni, gösterileri izleyen Romalılar'ın acı ve ölüm karşısında ne kadar güçlü olduklarını kanıtlamalarına; ayrıca psikolojik olarak da, “bu kötü durum kendi başlarına gelmedi” diye gizli bir sevinç duymalarına bağlanabilir. Eski toplumlara özgü bir özellik, kısa ömürlü bir Romalı yurttaş için, ölümü korkusuzca ve onurlu bir biçimde karşılamak çok önemliydi ve yurttaşlar bunu gladyatörlerin şahsında *arena*'da izleme imkânı buluyordu. Ayrıca gladyatör dövüşleri, Roma devletinin suçluları cezasız bırakmaması ve savaş esirleri üzerinde bir yaptırımının olduğunu *arena*'da kanıtlaması açısından, Roma devletinin bir ferdi olmakla gurur duyan Romalılar için oldukça önemliydi; günün şartlarına göre belki de bu gösterilerle insan-insan, hayvan-hayvan ve insan-hayvan arasındaki şiddet *arenaya* taşınmıştı.⁴³²

⁴²⁹ Öğüt, a.g.e., s. 64.

⁴³⁰ Öğüt, a.g.e., s. 65-66.

⁴³¹ Öğüt, a.g.e., s. 66.

⁴³² Öğüt, a.g.e., s. 67.

IV. BÖLÜM

DİN VE İNANÇ DÜNYASINDA HAYVANLARIN YERİ

Hayvanlar, insanlık Tarihinin her alanında olduğu gibi, antik dönem insanının inanç dünyasında da ayrılmaz bir yere sahip olmuştur. Doğayı izlemeye ve tanımaya başlayan insan, çevresinde gördüğü ve birlikte yaşadığı hayvana da doğayı tanımlama ve anlama yolunda çok özel bir yer vermiştir. Gerek efsanelerde, gerek dini ayinlerde ya da önemli günlerde, doğa olaylarında, gelecekle veya kaderle ilgili olan yorumlarda, görülen rüyalarda, yapılacak askeri bir seferin ya da kurulacak yeni bir şehrin adının belirlenmesinde, kişiler ve devletlerarası ilişkilere varacak düzeyde birçok farklı sebeplerle yer almışlardır. Her toplum ya da her kişi kendi anlayış ve yorumlama becerisiyle hayvanlara da farklı anlamlar ve statüler yüklemiştir. Bu saydığımız ve daha akla gelebilecek birçok farklı nedenlerle hayvanlar insanın inanç dünyasında en baskın öğelerin başında gelmiştir.

Bütün eski inançlarda olduğu gibi, eski Türk inanç sisteminde de hayvanlar önemli bir yere sahiptir. Moğollarda ve Türklerde tösler tavşan, ayı, kartal, sincap gibi zoomorf şekiller altında tasavvur edilmiştir. Anadolu coğrafyasında da gerek Türk insanının benimsediği din ve inanışlar ile ilişki içerisinde bulunduğu toplumların kültürleri, gerekse siyasi, coğrafi ve ekonomik yaşantısının etkileri bir “Hayvan Kültü”nün oluşmasına neden olmuştur. Bu kült, İslamiyet’in kabulünden sonra çok önemli bazı değişikliklere uğramasına rağmen, bugün de Anadolu Türk insanının inanç dünyasında varlığını sürdürmektedir.⁴³³

⁴³³ Çiğdem Mollaibrahimoğlu, Anadolu Halk Kültüründe Hayvanlar Etrafında Oluşan İnanç ve Pratikler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2008, s. 5

ANİMİZM VE TOTEMİZM

Dinler tarihinde animizm ve totemizm birbirlerinden ayrılmayan ve birbirlerinin içinden doğmuş ve gelişmiş düşünce ürünleridir. İnsan, totem olarak kabul ettiği varlığın içinde zamanla, kutsal bir ruhun (anima) yaşadığına inanmıştır. Hayvan tapınımı da köklerini bu totem anlayışından alan oldukça eski bir inanıştır. Paleolitik dönem insanların, mağaraların ulaşılması güç yerlerine çizdikleri çok sayıda hayvan resmi ve hayvan postu giymiş 55 kadar insan tasviri bu inanış biçimine kanıt oluşturur niteliktedir. Günümüz de dâhil olmak üzere Paleolitik çağda da hayvanlarla ilgili ritüellerle bezenmiş bir tür şamanizmin olduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır.⁴³⁴

Birçok toplum, hayvanları kutsal olarak ya da bazı yörelerde ise doğrudan tanrı olarak kabul etmiş ve özellikle Eski Mısır bu konuda çok zengin bir kaynak oluşturmuştur. İnsanlık tarihinde din düşüncesinin temel evreleri olarak kabul edilen zoomorfizm ve antropomorfizm birbirini izlemiştir. Başlangıçta, vahşi hayvanlara karşı savunmasız ve zayıf olan insanlar, hayvanlar arasından totemler edinmiş ve onların içindeki ruha (anima) tapmışlardır. Zoomorfik evre olarak adlandırılan bu evrede sadece güçlü ve yırtıcı değil, sevimli hayvanlara da tapıldığı görülmektedir. Zaman içerisinde uygarlığını şekillendiren ve hayvanları evcilleştirmeyi başaran insanlar, zoomorfik evreden çıkarak yarı hayvan-yarı insan tanrılar evresi (sfenks dönemi) ve daha sonra da tanrıların tümüyle insan olarak algılandığı antropomorfik evreye girmişlerdir. Bu dönem, insanların hayvanlara karşı kesin ve kayıtsız üstünlüklerini simgeledikleri bir evredir. Antropomorfik evrede tanrılar, gerek gördükleri takdirde istedikleri hayvanların biçimine dönüşebilirler. Çünkü bu dönüşümü yapabilecek zekâ ve yeteneğe sahiptirler. Bu şekilde diğer insanları ve hayvanları cezalandıran ya da kandıran tanrılar, bir süre sonra yeniden insan biçimine yükselirler. İnsan biçimli bu tanrıların bir yerde, dünyanın sahibinin ve efendisinin insan olduğu fikrinin çıkış kaynağını da oluşturdukları ve dolayısıyla, daha sonraki dönemlerde yaygınlaşacak olan tek tanrı dinlerde insan-hayvan ilişkilerinin insan lehine olacak şekilde yorumlanmasına neden oldukları ileri sürülebilir. Eskiçağ uygarlıklarının bir kısmında, hayvan haklarına özen gösterildiği ve

⁴³⁴ Eliade, a.g.e., s. 4.

hayvanların yaşama haklarına karşı oluşan tecavüzlere ciddi cezalar verildiği bildirilmektedir. Bu uygulamanın, zoomorfik dönemden köken alan bir uygulama olduğu, antropomorfik toplumlarda bu duyarlılığın azaldığı ya da ortadan kalktığı ve bunun etkilerinin daha sonra tek tanrı inancını benimseyen toplumlarda da devam ettiği düşünülebilir.⁴³⁵

İlk insanlar, yaşadıkları çevredeki hayvanların gücünden ve onların yırtıcılıklarından başlangıçta ürkmüşler, bu ürküntü bir süre sonra hayranlığa dönüşmüş ve sonuçta hayvanlara tapınma şeklini almıştır. Bu dönem, İnsanoğlu'nun hayvanın üstünlüğünü kesin olarak kabul ettiği bir dönemdir ve "zoomorfik dönem" (hayvan biçimli tanrılar dönemi) olarak adlandırılır. Bir hayvanın tanrı olarak algılanabilmesi, hayvanın gücü ve hayvanın sevimliliği şeklinde iki temel ilkeye dayanır. Nitekim bu dönemde sadece güçlü ve yırtıcı hayvanlar değil, geyik gibi sevimli hayvanlar da tanrılığa yükseltilmişlerdir. Ancak bunlar her zaman azınlıktadır. Bunu izleyen süreçte, gelişen ve büyüyen uygarlık ile toplumsal yaşamdaki insan lehine olan farklılaşmalar, zoomorf tanrı inancını geriletmiş ve sonuçta yarı hayvan-yarı insan yeni tanrılar türemiştir. Bu tanrılar, hayvanın gücü ve çevikliğiyle insanın zekâ ve ihtirasının birleştiği "sfenks" özellikte varlıklardır. Ancak, ne olursa olsun artık bu evrede tanrı bir insandır ya da insan biçimlidir (antromorfik dönem) ve hayvanlara hükmeder.⁴³⁶

Eski Mısır uygarlığı ve kültürü, zoomorf ve antropomorf özellikler taşıyan tanrılar açısından en geniş panteonu oluşturmaktaydı. Mısır'ın, Nil Deltası ile Nil Vadisi'nde yaşayan ve de sahradan göç eden ilk sakinleri, zamanla kabilelere bölünmüşlerdi. Kabilelerden her birinin, çoğu kez hayvan ya da insan gövdeli ve hayvan başlı bir totemle temsil edilen bir yerel tanrısı ya da tanrıçası vardı; aslan, babun, kurt, yılan, kedi, timsah ve ibis gibi bazı hayvanlar özellikle ön plana çıkmaktaydı. Bir zaman sonra bütün bu tanrılar ya da tanrıçalar, köylerin ve kasabaların birleşmesiyle oluşan kabile niteliğindeki yönetim birimlerinin (nom) temsilcileri oldu. Örneğin, Upuaut (ya da Wepwawet) Asyut nom'unun kurt tanrısı; Bast (ya da Bastet), Bubastis'in kedi başlı tanrıçasıydı. M.Ö. 3400 yıllarında gelişmiş neolitik kültüre ve kabile niteliğine sahip bu yönetim birimleri ya da eyaletler, kendi aralarında birleşerek

⁴³⁵ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

⁴³⁶ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

iki ayrı monarşiye dönüşmüştü: Yukarı ve Aşağı Mısır krallıkları. Krallık saraylarından yönetilen bu rakip krallıkların soyluları aynı ırktandı ve bunlar kendilerine gök tanrısı Horus'un izleyicileri, Horus'un havarileri adını vermişlerdi. Bu krallıkların koruyucu tanrıları, Yukarı Mısır'da kötülük ve yıkım tanrısı Seth, Aşağı Mısır'da ise Horus'tu. Yukarı Mısır kralı, üzerinde totemleri olan akbabanın başı eklenmiş beyaz bir taç takıyordu. Aşağı Mısır kralının tacı ise kırmızıydı, üzerinde totemleri olan kobranın başı bulunuyordu. İki krallık birleştikten sonra Mısır kralları karma bir taç takmaya başladılar. Kırmızı ve beyaz olan bu taçta, akbaba ve kobra başları yan yana yer almaktaydı.⁴³⁷ Aşağı Mısır, Yukarı Mısır'ın akrep simgesiyle temsil edilen hükümdarı "Akrep kral" tarafından fethedildi. Torunu Horaha'yla Hanedanlar Dönemi başladı. Eski Mısır dilinde hor şahin, aha savaşçı anlamına gelmekteydi. Bu nedenle Eski Mısır uzmanları, klasik tarihçilerin 1. Hanedan'ın ilk kralı olarak gösterdikleri Menes'in "Hor-aha" (Savaşçı Şahin) olduğu kabul edilmektedir. Bu dönemde firavunlar kendilerini Horus'la özdeşleştirdiler. Şahin Horus'un simgesiydi. İki taç, akbaba ve kobrayla belirtiliyordu. Akbaba, Yukarı Mısır'ın tanrıçası Nekhebet'in (ya da Nekhbet); kobra, aşağı Mısır'ın tanrıçası Udjat'ın (ya da Edjo ya da Buto) simgesiydi.⁴³⁸

Bu evreden sonra ise tanrı tümüyle insan biçiminde düşünülür. Gerek gördükleri zaman bu tanrılar, hayvan biçimine dönüşerek o hayvanın fiziksel yapısının gereği olan güç ve çevikliği kendi arzuları doğrultusunda kullanırlar. Hintlilerin kutsal kitaplarından Upanişadlar'da bir öykü vardır: "Ulu Tanrı açlık ve susuzluk verdi. O zaman tanrılar ona "bize yaşayabileceğimiz ve beslenebileceğimiz bir yer ver " dediler. Tanrı bir boğa yarattı. "Yeterli değil" dediler. Bir at yarattı. "Yeterli değil" dediler. Sonunda bir insan yarattı. "Şimdi iyi yaptın" dediler. Tanrılar tatmin olduklarından dolayı, insan bütün diğer yaratıkların efendisi olarak kabul edildi. Ulu Tanrı, diğer tanrılara "Yerlerinizi alın" dedi..." Burada da anlatıldığı gibi, korku ve hayranlık dönemlerini geride bırakan insanoğlu, zekâsı ve zekâsının ürünü olan uygarlığı aracılığıyla hayvanlara hükmetmeye başlamış ve başlangıçta tanrı olarak kabul ettiği hayvanın tanrısı artık kendisi olmuştur.⁴³⁹

⁴³⁷ Altay Gündüz, Mezopotamya ve Eski Mısır, Büke Yayınları, İstanbul 2002. ss. 89-92.

⁴³⁸ Gündüz, a.g.e., ss. 92-94.

⁴³⁹ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

KEHANET, FALCILIK VE HAYVANLAR

Antik dönemde falcılık ve kehanetlerde bulunma genellikle hayvanların belirli davranışlarından veya onların iç organlarına bakarak yorumda bulunma şeklinde ortaya çıkardı. Birçok antik dönem toplumunda kuş falına bakılarak gelecekle ilgili yapılan yorumlara büyük önem verilirdi. Bu kararlar, günlük yaşamı etkilediği gibi, çoğu durumda siyasi sonuçlar da doğururdu. Antik kaynaklarda bu konuya ilişkin olarak pek çok anlatı geçmektedir.

Sümerler’de hayvanların şekil ve davranışlarından zaman ve mekâna göre bir takım hükümlere ulaşıldı. Mesela beyaz bir köpeğin saraya girmesi, şehrin düşmanlar tarafından kuşatılacağına yorumlanırdı. Bir av kuşunun ev içinde uçuşması o evin hanımının öleceği anlamına gelirdi. Bir evde ya da başka bir yerde hamam böceklerinin görülmesi uğursuzluk alameti olarak görülürdü.⁴⁴⁰

Fakat anlaşılıyor ki, hayvanların şekil ve davranışlarından bir takım hükümler çıkarmak yolu özellikle Akatlar zamanında yani Samilerin bölgeye gelmelerinden sonra açılmış ve taklit edilerek Sümerlere geçmiştir.⁴⁴¹

Bilicilik, belli kişilere ve kehanet ocaklarına ait bir özellik olarak görülürdü ve bu kişilerin tanrının onlara verdiği bilicilik lütfuyla geleceği görebildiğine inanılırdı. Özellikle Yunan tarihi açısından en bilinen kehanet ocağı Delphoi’deki kehanet ocağıydı. Gelecekte haberler almak isteyenler burada bulunan Pythia’ya gelerek Tanrı Apollon’a armağanlar sunar ve geleceğe ilişkin yorumlarını beklerlerdi. Bu yorumlara göre de atacakları adımları belirlerlerdi. Kişisel yorumlar için bilicilere başvurulabildiği gibi, antik dünyada çok önemli kararlar öncesinde de genellikle kehanet ocaklarının yorumuna ve onayına başvurulurdu. Bu yorumlara içten inanılır ve olumsuz bir tavır

⁴⁴⁰ Özden Gül Ötker, Sümerliler’in Dini İnaç ve Adetleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 76.

⁴⁴¹ Günaltay, a.g.e., s. 142.

almaktan kaçınılırdı. Yapılacak bir savaşa karar vermekten, kurulacak bir şehrin yerini belirlemeye kadar çok önemli kararlar öncesinde kâhinlere ve kehanet ocaklarına başvurulduğu kaynaklar yoluyla bizlere aktarılmaktadır. Bu anlatımlarda hayvanlar çok önemli bir yer tutmaktadır.

Kehanet ocaklarının ya da kâhinlerin güvenilir olması yaptığı yorumların doğru kabul edilmesi açısından da önemliydi. Lidya kralı Kroisos'da Pers'ler ile olan mücadelesinin gidişatı hakkında Delphoi ve Libya oraklerine danışmak ve kararın güvenilir olup olmayacağını sınamak istemiştir. Bu olay Herodotos tarafından şöyle anlatılmaktadır.

“Delphoi'de Lydia'lılar tanrıya danışmak üzere tapınağa girip soruyu yönelttikleri zaman Pythia şu altıyı (hexametron) söyledi:

*“Kumsaldaki kum tanelerini sayarım, denizi ölçerim
Dilsizin sözünü anlarım, konuşmayı dinlerim.
Bir koku geliyor burnuma, kaplumbağa
Tunçta pişirilmiş, kuzu ile beraber ve sarılmış
Kalın bir deriye, tunçtan bir örtü var üstünde
Ve tunç bir yatak serilmiş altına.”⁴⁴²*

Pythia oraklini (kehanetini) söyledi, Lydia'lılar yazdılar ve yeniden Sardes yoluna düştüler. Sağa sola gönderilmiş olan öbür haberciler de cevapları alıp döndükten sonra, Kroisos bunları alıp açtı, gözden geçirdi. Delphoi'den getirilen orakle kadar hiçbirisini önemsemedi; ama ne zaman ki bunu okudu, hemen bunun önünde eğildi ve onu yeğ tuttu, artık önceden bilme (kehanet) yeteneğinin yalnız Delphoi'de olduğuna kanaat getirmişti, zira vaktini nasıl geçirmiş olduğunu bilen oydu. Sahiden, habercilerini tapınaklara doğru yola çıkardıktan sonra, belli günü beklemeye koyulmuş; sonra kimsenin aklına gelmeyecek şey ne olabilir diye düşünmüş ve bir kaplumbağa ile bir kuzuyu dilim dilim kesip bir arada pişirmeyi kurmuştu..”⁴⁴³

“Kroisos, Delphoi tanrısına yaranmak için peşi peşine büyük kurbanlar kestirdi; çeşitli kurbanlık hayvanlardan üç bin tane; ..Gene som altından ve on talanton ağırlığında bir de aslan heykeli yaptırdı. Bu aslan, Delphoi tapınağı yandığı zaman,

⁴⁴² Herodotos, I. 47.

⁴⁴³ Herodotos, I. 47-48.

*altında ayaklık olarak duran bu külçelerin üzerinden düşmüştür ve şimdi konulmuş olduğu Korinthos hazinesinde altı buçuk talanton çekmektedir. Zira üç buçuk talantonu erimiştir.*⁴⁴⁴

Bazı durumlarda hayvanların hal ve davranışları da, orda bulunan insanlar tarafından tanrılarca onlara yapılmış bir uyarı olarak algılanırdı. Bu gibi anlatılar antik kaynaklarda birçok yerde geçmektedir. Herodotos, Sardes'in düşeceğini bildiren Telmessos (Fethiye) kâhinlerinin verdiği kararı ve devamında gerçekleşen olayları şu şekilde açıklamaktadır: *“Bu tasarıların orta yerinde, Sardes'in çevresini yılanlar kapladı ve bu sürüngenler ortaya çıkar çıkmaz, atlar otlaklarında otlamayı bırakıp kendilerini ava verdiler ve bunları yediler. Bu olay Kroisos'a bir mucize gibi göründü, gerçekten de mucizeydi. Hemen Telmessos (Fethiye) kâhinlerine başvurdu danışmak için. Kroisos'a demişlerdi, üzerine yabancı dil konuşan bir ulusun yürümesini beklesin, bunlar ülkeye yayılacak, yerlileri boyunduruk altına alacaklar, zira yılan toprağın oğludur, at ise savaşçı ve göçebe bir hayvandır. Telmessoslular bu cevabı verdikleri zaman Kroisos çoktan yakalanmıştı, ama onların Sardes'te olup bitenlerden ve Kroisos'un felaketinden haberleri yoktu.*⁴⁴⁵

Lidya ve Pers savaşları esnasında Lidya başkenti Sard'in düşüşü de bu orakle bağlanmıştır. Sonuç olarak Sardes, orakle bahsedildiği gibi Persler tarafından kuşatılmış ve yağma edilmiştir.⁴⁴⁶

Bilicilikle ilgili bir örnek de, Samos tiranı Polykrates'le Mısır arasındaki müttefiklik ilişkisinin bozulması olayında görülmüştü. Bir balığın ağzından Polykrates'in mühür yüzüğünün çıkmasıyla başlayan basit bir olay iki devletin arasının açılmasına sebep olmuştur.⁴⁴⁷

Darius'un kral seçilmesi meselesi de tanrıların, hayvanların tavırları yoluyla imgelerde bulunduğu inancına dayanmaktadır. Bu konu Herodot Tarihi'nde *“Bir de kral nasıl seçilecek, onu kararlaştırdılar: Atlarına binip kentin dışına çıkacaklardı, güneş doğduktan sonra hangisinin atı daha önce kişnerse, o kral olacaktı. Dareios'un atı kişneyerek dörtnala kalktı; o anda bulutsuz gökyüzünde bir şimşek çaktı ve gök gürledi.*

⁴⁴⁴ Herodotos, I. 50.

⁴⁴⁵ Herodotos, I. 78.

⁴⁴⁶ Herodotos, I. 84.

⁴⁴⁷ Herodotos, III. 42-44.

Bu belirtiler sanki özel olarak ortaya çıkmıştı. Dareios'un seçimini onaylayan tanrısal bir olaydı; öbürleri hemen atlarından inip önünde yere kapandılar.” şeklinde geçmektedir.⁴⁴⁸

Sümer inanişında, hayvanların karaciğerleri hayat merkezi olarak kabul edildiğinden, karaciğerin tetkik ve muayenesinin, tıpkı bir ayna gibi, sunulan kurbanı kabul eden tanrının fikir ve amacını göstereceğine inanılırdı. Karaciğer vasıtası ile kehanette bulunabilmek için, kurban olmak üzere lekesiz bir hayvan bulmak, onu günün saatlerine göre değişen tören ve ayinlerle boğazlamak, sonra da karaciğerini çıkartmak lazımdı. Tanyeri ağarırken tanrının en çok hoşuna gidecek kurbanın koyun olduğuna inanıldığından özellikle kehanet için koyun kurban edilirdi. Bu kurbanı sunmak için kâhin tanrının heykeli önüne bir mangal koyar, mangalın arkasındaki masanın üzerinde de susam şarabıyla dolu, dört toprak kap, üç düzine ekmek, bir miktar bal, kaymak, biraz da tuz bulunurdu. Kâhin papazı mangalı eştikten sonra takdim edilecek kurbanı tutar, “senin filan kulun sabahın erinde sana bu kurbanı takdim ediyor, o senin ilahi huzurunda bulunuyor, azası tam, vücudu sağlam bu semiz koyun yüzünden sana hoş görünsün!...” der, sonunda kehanete, keşfe başlardı. Bunun için kurban edilen koyunun karaciğerini önüne alır, onda keşfe yarayacak bir takım işaretler, alametler arardı. Sonra ciğerde gördüğü işaret ve alametlerin karşılığı anlamları bildiren kitaplara bakarak, istikbalde kurban kesenin şansına, dileğine ait kehanette bulunulur, hükümler çıkartırdı.⁴⁴⁹

Hititlerde genel olarak dört çeşit fal vardı. Bunlardan üç tanesi doğrudan hayvanlarla ilgiliydi. Bunlardan bir kısmı Anadolu, bir kısmı da Mezopotamya kökenlidir. Bu fal türleri arasında kesilen bir hayvanın iç organlarının, karaciğer ve barsak kıvrımlarının incelenmesine dayanan KUS falı da yer almaktadır. Bu fal Babil kökenlidir. Anadolu'ya Hurriler aracılığıyla geçtiği düşünülmektedir.⁴⁵⁰ Bunlardan biri de Anadolu kökenli olan kuş falıydı. Burada “fal kuşları” denilen ve sayıları kırkı aşan göçmen kuşlar kullanılıyordu. Kuşların konakladıkları dağ, ırmak ve benzeri yerlere gidilip, hareketleri gözlenirdi. Bir diğeri et falıydı. Bu falın Babil ya da Hurri kökenli oldukları düşünülmektedir. Sırf bu amaç için kesilen hayvanların organlarına bakarak

⁴⁴⁸ Herodotos, III. 84-87.

⁴⁴⁹ Günaltay, a.g.e., s.138.

⁴⁵⁰ B. Dinçol, “Hititlerde Fal ve Kehanet”, Arkeoloji ve Sanat, 1-2: 6-10, İstanbul 1979.

tahminler yürütülmesine dayanan bir fal türüydü. Bir başka fal türü ise su yılanı falıydı. Bu yılanlar, içi çeşitli bölmelere ayrılmış havuzların içine atılıyor ve buradaki gidiş-geliş hareketleri gözlenerek sonuç çıkartılıyordu.⁴⁵¹

Herodotos'un verdiği bilgiler doğrultusunda, Pers ve Med dönemi İran'ında da kuşlara bakıp yorumda bulunma âdetinin var olduğu anlaşılmaktadır.

“Dareios ve öbürleri ise, ileri yürümek ve almış oldukları kararı vakit geçirmeden uygulamak istiyorlardı. Tam bunlar bu tartışmadayken yedi çift şahin görüldü, bunlar iki çift akbabayı kovalıyorlar, tüylerini yoluyor, didikliyorlardı. Bunu gören yediler tek düşüncede birleştiler. Bu, Dareios'un düşüncesi idi ve saraya doğru yürüdüler, kuşların görünmesi yüreklerine güç vermişti.”⁴⁵²

Homeros'un Odysseia'sında da, kuş falının ve bilici kâhinlerin Eski Yunan dünyasındaki önemine ilişkin olarak şu dizeler ön plana çıkmaktadır.

*“Geldim buraya ama uzaktaymış baban
Tanrılar alıkoymuşlar yolundan onu.
Ama ölmedi Odysseus, yeryüzünde, sağ.
Engin denizde sular ortasında bir adada
Azgın, kaba adamlar tutar onu diri diri
O da kalır orda istemeye istemeye
Bilici milici değilim, anlamam kuş falından, ...”⁴⁵³*

*“Gür sesli Zeus saldı iki kartal
Ta yukarlardan uçageldiler, bir dağın doruğundan
Yelin yoluna uyup süzülüverdiler önce
Gergin kanatlarıyla uçuyorlardı yan yana
Varınca uğultulu toplantı yerinin üstüne
Dolgun kanatlarını sallaya sallaya uçtular
Ölüm saçan gözleri insan başlarına dikilmişti
Sonra pençeleriyle yırttılar birbirlerinin yüzünü, boynunu
Ve uçtular sağa doğru, evlerin ve kalelerin üstünden
Bu belirtileri kim gördüyse, titredi tepeden tırnağa
Nasıl olacaktı kimbilir bu işin sonu.
Söz aldı yaşlı yiğit Halitherses, Mastor'un oğlu
Kuş falıyla geleceği görmede üstüne yoktu
İyi niyetle yöneldi onlara, dedi ki:
“Dinleyin beni İthakeliler, diyeceğim var:
Ama talipleredir bu sözüm daha çok
Ölüm kasırgası onların başı üstünde
Odysseus uzun zaman uzak kalmayacak sevdiklerinden
Artık onun yurduna dönmesi yakın..”⁴⁵⁴*

⁴⁵¹ Atakuman, a.g.e., s. 101-102.; Dinçol, a.g.m., ss. 6-10.

⁴⁵² Herodotos, III. 76.

⁴⁵³ Homeros, Odysseia. I, 194-199

Roma şehrinin kuruluş efsanesi de dişi kurt anlatısı dışında, daha önce de belirtildiği üzere, Remus ve Romulus arasından kimin kral olacağına ilişkin olarak bakılan bir kuş falına dayandırılmıştır.⁴⁵⁵ Daha sonra da Numa Pompilius'un kral seçilmesinin de benzer şekilde kuş falı yoluyla karara bağlandığı anlatılmaktadır.⁴⁵⁶

Eski Türk inanışlarında da, insanların ve hayvanların dış görünüşü de uğurluluğa veya uğursuzluğa, iyiliğe veya kötülüğe dair bir takım kehanetler yapılmasına neden olurdu. Yeni doğan bir çocuk doğduğu ev için, bazen de bütün memleket ve devlet için, hayır veya şer, saadet veya felaket alameti olarak görülürdü. Mesela yeni doğan çocuğun başı, aslan başına benzetilirse, kadının bir aslan doğurduğuna hükmedilirdi. Aslan kuvvet ve kudret timsali olduğundan bu çocuk doğduğu ev için hayırlı kabul edilirdi. Eşek veya kuzuya benzetilmesi de yine hayırlı ve uğurlu kabul edilirdi. Fakat çocuğun başı köpek veya bir yılanbaşına benzetilirse çocuk bir uğursuzluk timsali sayılırdı. O eve hatta o memlekete bir felaket geleceğine hükmedilirdi.⁴⁵⁷

Günümüz halk inanışlarında da ölümü önceden haber veren belirtiler arasında hayvanlarla ilgili olanlar büyük bir yer tutar. Evcil ve yabani hayvanların ötüşleri, ulumaları, kişnemeleri, böğürmeleri, belli hareketleri, uçuş yönleri, alışılmışın dışındaki davranışları, yaklaşan bir ölümün ön belirtisi olarak yorumlanmaktadır. Hayvanların insanlarda bulunmayan bazı yetenekleri, sezışleri, biçimsel özellikleri, uğurlu ya da uğursuz sayılmaları bu türden inanmaların oluşmasında rol oynar. Bu türden hayvanlar içerisinde, özellikle köpek ve baykuşla ilgili inançlar yaygındır. Köpeğin uluması dışında uluma biçimi, zamanı ve yönüyle de yaklaşan ölüme haber verdiği inanılır. Baykuşun yıkık, terk edilmiş yerlerde yuva yapması “ölüm kuşu” olarak bilinmesine neden olmuştur ve tıpkı köpek gibi ölüm habercisi olarak görülmüştür. Ayrıca evcil hayvanlardan kedi, at, koyun, keçi, inek, öküz yabani hayvanlardan tilki, kurt, yaras,

⁴⁵⁴ Homeros, *Odysseia*. II, 147-164

⁴⁵⁵ Livius, I, 6-7.

⁴⁵⁶ Livius, I, 18.

⁴⁵⁷ Ötker, a.g.e., s. 75.

çakal, yılan kümes hayvanlarından tavuk, kaz ile yabani kuşlardan yarasa, karga ve leylek kimi davranışları ve bağırımlarıyla ölüm habercisi kabul edilirler.⁴⁵⁸

KURBAN

*“Gül yüzüme tanrıça, ün bağıyla bana,
Çocuklarıma saygıdeğer eşime ün bağıyla,
Keseyim bende sana bir yaşında bir buzağı
Sabana koşulmamış, boyunduruğa girmemiş,
Geniş alınlı bir hayvan keseyim
Boynuzlarını altınla kaplayıp kurban edeyim sana.
Böyle yakardı, Pellas Athene’de dinledi onu..”⁴⁵⁹*

Çeşitli kaynaklar, dilimizde yer alan “kurban” sözcüğünün İbranice kökenli “korban” olduğunu (Fr./İng.; sacrifice, Al.; offer) ve Aramice aracılığıyla Arapçaya oradan da dilimize geçtiğini göstermektedir.⁴⁶⁰

Kurban; bir ülkü uğruna feda edilen veya kendisini feda eden kimse; dinin bir buyruğunu veya bir adağı yerine getirmek için kesilen hayvan, bir kaza veya felakette ölen kimse; bazı bölgelerde seslenme (hitap) sözü olarak dilimizde beş ayrı anlamda kullanılmaktadır.⁴⁶¹ Bunların dışında daha sayısız kurban tanımlamaları da yapılmıştır. Genel olarak kurban; Paleolitik çağdan bu yana, doğaüstü güçlere hoş görünmek, onlardan, gelecek kötülöklere engel olmalarını istemek ve yerine getirdikleri bir istekten ötürü teşekkür etmek için gerçekleştirilmiş dinsel bir tören ya da tapım gereği veya bir adağı yerine getirmek için kesilen insan ya da hayvan olarak tanımlanır. İbadetin önemli bir bölümünü oluşturan kurban, doğaüstü alana giren kudretlerle barışıklığı sağlamak ve onların verdiklerine teşekkür ederek onlardan bir şeyler istemek için sunulur. Yönelmiş olduğu amaçlara göre kurban dört grupta toplanır: 1. İstenilen şeyi elde etmek için sunulanlar. 2. Elde edilen şeye teşekkür olarak sunulanlar. 3. Bir günahı ya da bir

⁴⁵⁸ Erman Artun, Türk Halk Bilimi, Kitabevi Yay., İstanbul 2005, s. 171.

⁴⁵⁹ Homeros, Odyssea. III, 384-387.

⁴⁶⁰ Altan Armutak, “Eskiçağ Toplumlarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme”, Veterinerlik Fakültesi Dergisi, C. 30. S. 2. İstanbul 2004, s. 169-181.

⁴⁶¹ Türk Dil Kurumu Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları. Sayı: 403, Ankara 1974, s. 523.

kusuru bağışlatmak için sunulanlar. 4. İlk ürün veya ilk avdan yüce varlığa bir hak olarak sunulanlar.⁴⁶²

Belirli hayvanların kurban olarak seçilmelerinde en önemli faktörün bu hayvanların üstlendikleri mitolojik rollere bağlı olduğu kanaatine varılmıştır. Buna ek olarak kurban edilmek üzere seçilen hayvanların ekonomik yönlerinin, diğer türlere göre daha önemli olduğu düşünülmektedir. Gerek uygulamalar gerekse seçilen kurbanlık hayvanlar ve gerçekleştirilen ritüeller göz önüne alındığında; tek tanrıcı ilahi dinlerdeki kurban geleneğinin, köklerini eskiçağ uygarlıklarındaki kurban geleneğinden aldığı sonucuna varılabilir.⁴⁶³

Paleolitik dönem toplumlarında da hayvanların öldürülmesi bir ritüel oluşturmuştur. Kemiklerin, özellikle de kafatasının hatırı sayılır bir ritüel değeri vardı. (bunun nedeni büyük olasılıkla kemiklerin hayvanın "ruhunu" ya da "canını" barındırdığına ve Yabanıl Hayvanların Efendisi'nin iskeletten yola çıkarak yeni bir et oluşturacağına inanılmasıdır); bu nedenle kafatası ve uzun kemikler dalların üstünde veya yüksek yerlerde sergilenirdi. Hayvanın kemiklerinden yeniden doğabileceği inancına çok sayıda kültürde rastlanmaktadır. Etleri yenen hayvanların kemiklerini parçalamanın yasaklanmasının nedeninin bununla ilgili olduğu düşünülmektedir.⁴⁶⁴

Hayvanların kurban olarak ilk kez hangi dönemde kullanıldığı tam olarak belirlenememişse de eldeki yetersiz belgeler, mezar ve ölü gömme adetlerinin ilk kez izlendiği Homo Neanderthalensis'den bu yana kurban uygulamalarının devam ettiği yönündedir.⁴⁶⁵

Eskiçağ uygarlıklarına genel olarak bakıldığında kurbanaya yönelik olarak gerçekleştirilen ritüellerin birçok toplumda ortak noktalar taşıdığı görülmektedir. (Bkz. Resim - 63, 64, 65, 66) Bu durumun kültürlerarası etkileşim yoluyla açıklanabileceği

⁴⁶² S.V. Örnek, 100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane. Gerçek Yayınevi, İstanbul 1989; ss. 1-231.

⁴⁶³ Armutak, a.g.m., ss. 169-181.

⁴⁶⁴ Eliade, a.g.e., s. 2, 3.

⁴⁶⁵ G.Childe, Tarihte Neler Oldu (Çev. Mete Tunçay-Alâeddin Şenel). Alan Yayıncılık, İstanbul 1985; ss. 11-188.

düşünülmektedir. Kurban edilecek hayvanların çoğunlukla büyük ve küçük belli başlı özelliklere sahip olanlar arasından seçildiği, bunların dışında kalan at, köpek ve domuz gibi hayvanların ise daha az sayıda kurban olarak sunulduğu belirlenmiştir. Toplumlarda hayvanların kurban edilmelerinde izlenen yöntemlerin de çoğunlukla birbirine benzer olduğu görülmektedir. Genel olarak hayvanlar kesilip kanları akıtılarak kurban edilmektedirler. Bunun dışında kalan hayvanlar, balta ile kafasına vurularak, kemikleri kırılarak ya da yakılarak kurban edilmektedir. Ancak bunlar kesilip kan akıtılarak kesilme yöntemine göre çok daha az tercih edilmektedir.⁴⁶⁶

İlk uygar topluluklarda toprağın verimliliğini arttırmak için ona içki dökülür, un serpilir ve genellikle hayvan ve bazen de insan kurban edilirdi. Kurban geleneğinin altında yatanın da, ölüp yeniden dirilme düşüncesi olabileceği savunulmuştur.⁴⁶⁷

Kurban sunma biçimleri de, sunulanın niteliğine göre değişmektedir. Yiyecek içecek gibi şeyler mezarlara, sunaklara ya da kutsal olarak bilinen yerlere bırakılır. Gök tanrılara verilecek kurbanlar için yüksek yerler seçilir. Yer tanrıları için toprağın üstü veya içi yeğlenir. Deniz tanrısı için ise en uygun yer denizdir. Kimi zaman, değerli olan bir şeyin yerine geçmesi dileğiyle tanrılara, değersiz bir şey de sunulabilir. Bir öküzü kurban etmek yerine tanrılara çok daha değersiz bir bitki sunulabilir. Burada sembolik bir kurban ve bir iyi niyet söz konusudur.⁴⁶⁸

Bazı yayınlarda da olayın psikolojik temelleri üzerinde durulup, insandaki saldırganlık içgüdüsünün en önemli tatmin araçlarından biri olarak kurban kavramı savunulmakta ve bu içgüdünün en fazla göz aracılığıyla tatmin olacağı, bunu daha sonra dokunma ve işitme duygularının izleyeceği bildirilmektedir.⁴⁶⁹

İnsanlık tarihinde dini düşüncenin önemli evreleri olarak kabul edilen animizm ve totemizmde, kutsal varlıklara çoğunlukla hayvanların ve bazı kültürlerde de insanların kurban olarak adandığı görülmektedir. Başlangıçta totem kurban olarak

⁴⁶⁶ Armutak, a.g.m., s. 169-181.

⁴⁶⁷ A. Şenel, a.g.e., ss. 219-220.

⁴⁶⁸ G.Erginer, Kurban. Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri. Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul 1997; ss.15-85.

⁴⁶⁹ A.M. Daryal, Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri. Doğu Matbaası, İstanbul 1980, ss. 11-152.

sunulmuş ama; totemizmden hareketle ve insanla totemin akrabalığından giderek totem kurbanın yerini insan almıştır. Ancak, toplumsal hayatta bireyin yaşamını güvence altına alan geleneklerin ağır basması nedeniyle, insan kurbanı terk edilmiş ve insanın yerine çiftlik hayvanları kurban olarak sunulmaya başlanmıştır.⁴⁷⁰

Hayvanlar genellikle bir ritüel şeklinde kesilerek kurban edilirler. Bu bağlamda; koyun, keçi, sığır, at, domuz, deve, ren geyiği, ayı, horoz, tavuk, kaz vb. hayvanlar kesilerek tanrılara sunulur. Ürün alma sırasında düzenlenen şöenlerde çok sayıda sığır ve domuz kurban etmek, tanrıları ve ataları hoşnut etmenin yanı sıra, şöen sahibinin öte dünyada iyi bir yeri olmasını da sağlar.⁴⁷¹

Tarihte kurban konusunu ilk ele alan düşünürün Platon olduğu ve kurbanı, tanrılara sunulan bir armağan olarak nitelediği bilinmektedir. Ayrıca kurban türlerini, Antik Yunan’da ilk kez Theophrastus’un sınıflandırdığı ve buna göre kurbanların övgü, şükran (teşekkür), dilek (rica) ve ölülerin ruhlarına sunulanlar olmak üzere dört kategoride toplandığı ifade edilmektedir. Bazı bilim adamlarınca da kurban; doğaüstünün lütfunu güvence altına almak ve onun düşmanlığını en aza indirmek için doğaüstüne sunulan özgün bir armağan olarak tanımlanmaktadır.⁴⁷²

Çeşitli toplumlarda ve değişik dinlerde, kurban keserek çeşitli tanrılara (ilahlara), azizlere, ölü ruhlara ve meleklere ulaşılmaya çalışılır. Eskiçağ toplumlarında tanrıları, insanların onlara sunduğu kurbanlara ihtiyacı olduğu inancı da hâkimdir. Sümerler’e ait tufan menkıbesinde *“Tanrılar büyük tufandan korktukları zaman, An’ın göğüne kaçmış, sarayının etrafındaki duvarlar üzerinde köpekler gibi yatmışlardı. Tanrılar ancak tufandan kurtulan Utnapiştim’in gemisinin oturduğu Nisir Dağı tepesinde kendilerine sunduğu kurbanların kokusunu duydukları zaman kalkabilmişlerdi”* ifadeleri geçmektedir.⁴⁷³

⁴⁷⁰ Erginer, a.g.e., ss. 15-85.

⁴⁷¹ Feyizli, İslam’da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban. Öğretmen Yazarlar Dizisi. Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1993; ss. 61-91.

⁴⁷² Erginer, a.g.e., ss. 15-85.

⁴⁷³ Günaltay, a.g.e., s. 116.

Kurban tüm inançlarda, kanlı ve kansız olarak iki biçimlidir. Kanlı kurbanlar, insan ve hayvan kesiminden, bazı erken toplumlarda görüldüğü gibi vücutlarından bir parça kan akıtma geleneğine kadar çeşitli biçimlerde yapılır. Kansız kurbanlar ise, çeşitli yiyecek ve içecek maddelerinin adak (sungu) olarak verilmesidir. Burada, hayvanlardan elde edilen ürünler ile buğday, arpa gibi bitkiler, ayrıca zeytinyağına karıştırılmış un, ekme ve çörek gibi şeyler kullanılır. Adak, tanrıya, ya her zaman malı olmak üzere ya da o an için haz vermek üzere sunulur.⁴⁷⁴

Erken dönem toplumlarında elde edilen ilk ürün ya da ilk av, doğaüstü güçlerin hakkıdır. Bu ilk ürün ve ilk avları, doğaüstü güçlerden sonra, toplumun şef ya da rahipleri tüketirler. İlk hamuru herkesten önce din adamları tadar. Nitekim “hak kurbanı” adı verilen bu ilginç anlayış, ilk doğan çocukların kurban edilmeleri gerektiği ve ilk ürünün -ileride daha da bollaşması için- tanrıya ait olduğu düşüncesini doğurmuştur. Bu uygulamada, bir şeyin ilki tanrılara, atalara ya da öteki doğaüstü kudretlere sunulduktan sonra, diğerleri insanlar tarafından tüketilir. Avcılık ve çobanlık yapan ilkel topluluklarda ise, yeni doğan ilk yavru hayvanlar veya bunların bir parçaları ile süt ve süttten yapılmış yiyecekler, tanrılara ve şeflere sunulur. Bu bir değiş tokuş olup “*do ut des = ben veriyorum, sen de ver!*” anlamına gelmektedir.⁴⁷⁵

MEZOPOTAMYA UYGARLIKLARINDA KURBAN

Kurban sunumu düzenli ayin ve törenlerle yapılırdı. Babil’de haftanın yedinci günü olan cumartesi uğursuz sayılır ve bu uğursuzluktan kaçınmak için adaklar adanıp kurbanlar kesilirdi. Asurlularda ise tanrılara kurban kesilmez ve sunulmazsa o tanrının kurbanı sunmayan kişiyi yiyeceği inancı vardı. Asurlularda kesilen oğlak ya da kuzu gibi yavru hayvanların, insanların bütün günahlarını temizleyeceklerine inanılmaktaydı. Sümerler’de de kurban törenlerine büyük önem verilir. Kurban törenleri, görkemli ve süslü tapınaklarda gerçekleştirilir. Sümerler kurban edilecek hayvanın türüne, cinsine ve rengine önem vermiştir. Onlar için mühim olan kanın akıtılmasıydı. Sümer ülkesinde kurbanlar, tanrıların besini olarak değerlendirilirdi. Kurban edilen hayvanların etleri ya

⁴⁷⁴ Feyizli, a.g.e., s. 61-91.

⁴⁷⁵ Armutak, a.g.m., s. 169-181.

ateşte kızartılır ya da tencerede pişirilirdi. Rahiplerin yiyecekleri ekmek de yine tapınaklarda pişirilerek hazırlanırdı. Bu nedenle mutfak, tapınakların önemli bir bölümüydü. Tanrı evleri olarak adlandırılan ve birkaç yüz nüfusun yaşadığı basamaklı tapınaklarda (ziggurat), kendine yeterli bir yaşam sürdürülürken; bira, şarap, süt, ekmek, hurma ve her tür etten oluşan yiyecekler tanrılara yönelik günlük kurban ritüellerinde kullanılır ve din görevlileriyle tapınak sakinleri arasında paylaşılırdı. Kurban ritüellerinde genellikle ekmek, susam şarabı, tereyağı, bal ve tuz gibi yiyecekler kutsal mekândaki tanrı heykelinin önüne konulurdu. Bu arada sağ ayağı ve böbrekleri kızartılarak tanrıya ikram edilecek olan bir sığır öldürülür ve törene katılanlar arasında bir ritüelle paylaşılırdı. Toplu tapınımlarda, hayvanların insanlar için yaratıldıkları vurgulanmıştır. Ayrıca, koyunun insanın vekili olduğu ve bir insanın kendi yaşamı için bir koyun, kendi başı yerine de bir koyun başı vermesi gerektiği vurgulanmaktadır. Mezopotamya'da bir kez 350.000'e yakın koyun ve keçi ile bunların 1/10'undan az sayıda sığırın kurbanlık olarak tapınaklara geldiği bildirilmektedir.⁴⁷⁶

Tanrılar için yapılan eksiksiz bir kurban sunumu için; arpa ile beslenmiş ikişer yaşlı 21 koç, sütle beslenmiş 4 koyun, ota beslenmiş 25 koyun, 2 boğa, 1 süt danası, 8 kuzu, 60 kadar çeşitli kuş, 3 piliç, 7 ördek ve 4 yaban domuzu kullanılırdı. Tanrılar için verilen sabah yemekleri de çok zengindir. Sabah kahvaltısı için 18 koyun, bir boğa ve bir süt danası; öğle yemeği için de 6 koyun ile boğalar, kuzular, yaban domuzları ve her çeşit kümes hayvanları ve öküzler sunulur. Akşamları ise, 10 koyun, 10 kuş ya da yalnızca 10 koyun verilirdi. Tapınaklarda kurban edilen bu hayvanlar, oradaki topluluk üyelerinin başlıca et kaynağını oluştururdu. Buradaki hayvanların yenebilmeleri için önce kurban edilmeleri gerekmektedir. Sümerlerde kurban edilmiş insanlara da rastlanılmıştır. Sümerlerde en değerli kurban kuzudur. Ancak domuz da dâhil diğer hayvanlar da kurban edilirler. Bir hastanın günahlarına karşılık olarak domuz kurban edilir ve hayvanın gövdesi altı parçaya bölünerek hastanın üzerine bırakılır. Kutsal sularla yıkanan hastanın başı için domuzun başı, karnı için domuzun karnı ve diğer organları içinde domuzun organları kişinin günahlarına karşılık olmak üzere cinlere sunulurdu.⁴⁷⁷

⁴⁷⁶ C.K. Maisels, *Uygurlığın Doğusu*. (Çev. Alâeddin Şenel). İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 307.

⁴⁷⁷ M. S. Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden I . Yakın Sark – Elam ve Mezopotamya*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 607.

ESKİ MİSİR UYGARLIĞINDA KURBAN

Özellikle Nil nehrine insan kurban edilmesi çok yaygındır. Bunun yanı sıra hayvanlar da kurban edilirdi. Kurban edilen hayvanlar arasında ilkel kabile dinlerinde olduğu gibi totemler bulunurdu. Bu bağlamda, tanrı Osiris adına düzenlenen kurban törenlerinde, kutsal bir boğa kurban edilip on dört parçaya bölünür ve töreni izleyen insanlarca eti tüketilirdi. Kutsal bir boğa ya da öküz şeklinde betimlenen Osiris'in dirilişini sembolize etmek için yenilen boğanın yerine başka bir kutsal boğa konulurdu. Ayrıca Eski Mısır'da kurbanın, tanrıları doyurmaya yaradığı düşünülmüş ve öyle anlaşılmıştır. En büyük tanrı İsis için de önce dua edilir; sonra onun adına bir inek kurban edilirdi. Önceden muayene edilip kurban olarak işaretlenmiş hayvanlar, kesilmek üzere tapınağa getirilince odun yığını ateşlenirdi. Sonra bu ateşe şarap dökülür ve tanrının adı çağrılarak kurban edilecek hayvan kesilirdi. Kurban tapınakta yakılırken orada bulunanlar feryat ederek üzüntülerini dile getirirlerdi. Bir süre sonra da bu insanlar, kurban edilen hayvandan arta kalan etleri tüketirlerdi. Eski Mısır'da kurban edilen kuzu ve oğlağın kanı, çevreye sürülürdü. Sürülen bu kan, tanrının hakkı sayılırdı. Ayrıca yılda iki kez tanrılara domuz kurban edilir ve ancak bu günlerde domuz eti yenir. Bunun dışında kalan diğer günlerde ise domuz eti yenmezdi.⁴⁷⁸

ESKİ HİNT UYGARLIĞINDA KURBAN

Eski Hindistan'da tanrılara sunulan kurbanlar, ölenlerin ruhlarını kurtuluşa eriştirir. Kurban kesilmediği takdirde, ölenlerin korkunç devlerin arasında ıstırap içinde kalacaklarına inanılır. Hindular ve Brahmanların ise başlangıçta, ölen kişiler için kurban kestikleri ve ölümlerinin ancak bu yolla huzura erişeceklerini düşündükleri ortaya konulmuştur. Hinduizm'de inekler; yer, gök ve havanın annesi olarak kabul edilirler. Hindistan'daki dini eğilime göre, insan üç ayrı yoldan kurtuluşa ulaşabilir ki bunlardan biri de kurbanlardır. Kurban, Hinduizm'de çok yer tutar. Kutsal kitap Vedaların emrettiği dini yaşam kurbanlar çevresinde yoğunlaşmış olup, tanrılar bile kudretlerini

⁴⁷⁸ F. Challaye, *Dinler Tarihi*, çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul 196, ss. 5-117.

ancak kurbanlar sayesinde gösterirler. Evreni kurbanların yarattığına inanılır. İnsanların tanrılarla iyi ilişkiler içerisinde bulunmalarını sağlayan yine kurbanlardır. Tanrılara sunulan her şey kurbandır. Bunun yansıması, yaz ve kış mevsimlerinde gün dönümleri nedeniyle, tanrılara kanlı kurbanlar da sunulmuştur. Ayrıca, büyük hazırlıklar ve ritüeller gerektiren tanrı Soma adına düzenlenen törenlerde de keçi, inek gibi hayvanlar kanlı kurban olarak tanrıya sunulur. Bunlardan başka, tanrıların öfkesini yatıştırmak amacıyla sunulan kurbanlar ve özel armağan olarak sunulan kurbanlar da vardır. Eski zamanlarda ev sahibi, bazen de eşinin yardımıyla tanrılara kurbanlar takdim eder. Fakat her kurban, gittikçe zorlaşan hazırlıkları gerektirmektedir. Bunun bir sonucu olarak eski devirlerde, kurban törenlerini gerçekleştirebilecek ve Vedaları okuyabilecek bir kâhin sınıfı ortaya çıkar ki bunlara “Brahman” adı verilir. Brahmanlar sadece kurban törenlerini gerçekleştirmekle kalmazlar, aynı zamanda sihir ve büyü yaparak insanları ve tanrıları kontrolleri altına da alırlar. Brahmanlar, Hindistan’da hayvan kurban edebilecek biricik insanlardır. Bir dönem insanları da kurban etmişlerse de bu daha sonra kaldırılmıştır.⁴⁷⁹

ESKİ İRAN UYGARLIĞINDA KURBAN

M.Ö. 6. yüzyılda düşünceleri yayılmaya başlayan Zerdüştlük’ün kutsal kitabı “Zend-Avesta” da *fiber* (su aygırı) denilen bir hayvanın kurban edildiği bildirilmektedir. Yine bu kutsal kitaba göre yalvarış, ibadet ve kurban af dilemeye yarar. Zend-Avesta’da dikkati çeken bir diğer konu, tanrılara sunulacak olan kurbanların dağlarda, ırmak ve göl kenarlarında 100 at, 1000 sığır ve 10.000 koyun şeklinde sunulmasının istenmesidir. Dini açıdan kan dökücü hayvanların etlerinin tüketilmesi yasaktır. Zerdüş’ten önce “deva” denilen ve kötülüklerin tanrısı Ehrimen’in yardımcısı olan şeytanlara, onları yatıştırmak üzere kurbanlar kesilir. Deva’ların, kesilen kurbanlardan çıkan buğu ile beslendiklerine inanıldığından, Zerdüş kurban kesimini ve bu bağlamda sığır eti yenmesini yasaklar. Ayrıca İran’daki Mitra inancında bütün canlı varlıkların kurban

⁴⁷⁹ A. Kahraman, Dinler Tarihi. 5. Baskı. Marifet Yayınları, İstanbul 1984; ss. 13-98.; T. Feyzli, İslam’da ve Diğer inanç Sistemlerinde Oruç-Kurban. Öğretmen Yazarlar Dizisi. Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1993, ss. 61-91.

edilmiş bir boğanın kanından doğduğuna inanıldığından, bu inancın ritüellerinde boğaların kurban edildiği bildirilmiştir.⁴⁸⁰

Herodotos, Perslerin kurban adetlerine ve kurbanda buldukları tanrılara ilişkin ayrıntılı bilgiler vermektedir: *“Dinleri Zeus’a kurban kesmeyi gerektirir; kurbanları dağ başlarında keserler ve Zeus dedikleri de tanrısal gök kubbedir. Güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgâra da kurban adarlar. Başlangıçtan beri kurban kestikleri tanrılar bunlardır, yalnız sonradan Aphrodite’ye tapmayı da öğrendiler, bu da onlara Asurlulardan ve Araplardan geçmiştir. Aphrodite’ye Asurlular Mylitta, Araplar Alilat, Persler Mitra derler.”*⁴⁸¹

*“Yukarıda saydığım tanrılara karşı saygı törenleri şöyledir: kurban kesmek için sunak yoktur, ateş de yakmazlar. Kurbanın üzerine kutsal su saçmak, flüt, giyim kuşam, arpa tanesi gibi şeyleri bilmezler. Tanrılardan birine bir kurban kesmek isteyen kimse, kurbanı temiz bir yere götürür, başına genellikle mersin dalından bir taç koyar, kurban hangi tanrı için kesiliyorsa, o tanrının adını anar. Kurban kesenin tanrısal yardımını yalnız kendisi için istemeye hakkı yoktur; bütün Persler için ve özellikle kral için dua eder; bütün Persler için dua ederken kendisi de bunun içindedir. Sonra kurbanı parçalar, etleri pişirtir, yere yumuşak otlar, özellikle yonca serer, etleri bu yaygının üzerine koyar. O, bunları koyunca, yanında ayakta duran bir Mag, tanruların soy zincirini anlatan dinsel bir hava okur, - bu dinsel hava, kendi anlattıklarına göre böyledir; din, bir Mag olmadan kurban kesmeyi yasak etmiştir. Kısa bir duruştan sonra kurbanı keser, etleri toplar ve istediği gibi yapar.”*⁴⁸²

HİTİT UYGARLIĞINDA KURBAN

Hititlerde kurban ritüelleri, adak, kefarete ödeme, gönül alma, şükran gibi amaçlarla gerçekleştirilir. Hititler, kirli olarak kabul ettikleri köpek ve domuzu pek nadir olarak tanrılara kurban olarak sunarlar. Ülkenin ilk ürünleri, ilk meyveleri ve bir yaşındaki hayvanlar, tanrılarını yatıştırmak için kurban olarak sunulurlar. Tanrılara

⁴⁸⁰ Feyizli, a.g.e., 1993, ss. 61-91.

⁴⁸¹ Herodotos, I. 131.

⁴⁸² Herodotos, I. 132.

kurban edilmek için genel olarak öküz, koyun ve keçi yeğlenir. Bu kurbanlıkların iyi durumda ve kusursuz olmaları istenir. Hititlerde hayvanlar, boğazları kesilerek, dolayısıyla kanları akıtılarak kurban edilirler.⁴⁸³

İSKİTLERDE KURBAN

Herodotos, yaşadığı dönemin topluluklarına ait kurban adetlerine ilişkin verdiği bilgiler içerisinde İskitlerin kurban ritüellerini de ayrıntılı olarak ele almıştır. İskit kurban adetlerinin en çarpıcı yanı ise bu törenlerde genel olarak atların seçilmesi ve bu atlarla birlikte eşlerinden biri ile geniş bir hizmetçi grubunun da birlikte kurban edilmesidir. Bu ritüelden, İskitlerde ölümden sonra hayat düşüncesinin var olduğu ve kurban edilen atlar ve insanların, öbür dünyada kralın hizmetine devam etmesi amacı güdüldüğü anlaşılmaktadır. İskit kurban törenlerine yönelik Herodotos'un aktardığı bilgileri şu şekilde sıralamak mümkündür: *“Bütün bu ilkel halk topluluklarında (Skthya) yalnız bir çeşit kurban vardır, bütün dinsel törenlerde hep aynıdır. Dinsel törenler şöyledir: kurban ortaya konulur, ön ayakları bağlanır; kurbanı kesecek olan adam hayvanın arkasında durur, ipin ucunu çeker, hayvanı düşürür; hayvanı düşürürken kurban hangi tanrıya sunuluyorsa o tanrıya dua eder, sonra boğazına ince bir ip dolar, ipin arasına bir sopa sokar, sopayı çevire çevire sıkar ve kurbanı boğar; ateş yakılmaz, önceden bir tören yapılmaz, kutsal su serpilmez. Kurbanı boğduktan sonra yüzer ve pişirirler.”*⁴⁸⁴

*“Kurban olarak bütün hayvanları ve özellikle at keserler. Kurban kesme törenleri böyledir. Şunu da belirtelim ki, domuz kurban etmezler, hatta topraklarında üretmezler bile.”*⁴⁸⁵

“Mezarın (İskit kral mezarları) içinde boş kalan geniş yerlere karılarından birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahtarı, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları, boğulup konulur; kullandığı şeylerden birer tane ve altın kupalar konur. Aradan geçen bir yılın sonunda şu törenler yapılır... bunlardan (hizmetçiler) ve atlarından ellişer tanesi boğulur, bağrıları çıkartılır, içleri temizlenir, saman doldurulup dikilir.

⁴⁸³ Feyizli, a.g.e., ss. 61-91.

⁴⁸⁴ Herodotos, IV. 60.

⁴⁸⁵ Herodotos, IV. 61.

Atlara enseye kadar uzunlamasına birer ağaç kazık geçirirler ve yarım tekerleğin üzerine kaldırırlar. Atı bir kısmı önden, omuzlarının altından tutup kaldırır, öbürleri arkadan butlarının yanından karnını tutarak kaldırır, atın iki yandan bacakları sarkar ama yere değmez. Atlara gem ve dizgin vurulur ve dizginin bir ucu ayağa bağlanır. Boğulan delikanlılardan her birini bir atın üzerine çekerler ve şöyle yaparlar: Gövdeye belkemiği boyunca enseye kadar sert bir kazık geçirirler; kazığın alt ucu dışarı çıkar ve atın içinden geçen kazığın üzerinde özel olarak açılmış olan yuvaya oturur. Mezarın çevresine bu görülmemiş atlıları dizdikten sonra bırakılır giderler.”⁴⁸⁶

ESKİ YUNAN UYGARLIĞINDA KURBAN

Antik dönem Yunan dünyasında yakarma, şükran ve arınma kurbanları çok yaygındır. En büyük kurbanlarını tanrılar tanrısı Zeus’a adanmışlardır. Hayvanları kurban etme yöntemleri inceden inceye saptanarak tapınağın duvarlarına asılmıştır. Tanrılara erkek hayvan, tanrıçalara ise dişi hayvan, gök tanrılara az tüylenmiş ve beyaz, yer altı (öte dünya) ve deniz tanrılarında siyah, ateş tanrılarında ise kızıl/kırmızı renkli hayvanlar kurban edilir. Ayrıca Yunanlılarda; üçlü kurban (*suove taurilia*) ve yüzlük kurban (*hekatombe*) şeklinde de hayvanların kurban edildikleri görülür. Kurbanı tanrılara sunan kişinin başı çelenklidir. Kurban edilecek hayvanın ise alın kılları kesilip yakılır ve üstüne arpa ile şarap saçılarak kutsanır. Hayvanlar dua, şarkı ve dans eşliğinde kurban edilirler. Genellikle Eski Yunan’da ilahi bir güce sahip olan boğanın kurban edilmesi çok yaygındır. Böylece boğanın sahip olduğu kudretin insana geçeceğine inanılır. Domuz yenildiği gibi, kurban da edilirdi. Tapınaklarda bulunan rahipler, kurbanların kesiliş törenlerine başkanlık ederler. Bu şekilde takdis edilmiş hayvan ya kesilir ya olduğu gibi yakılır ya da bir organından kan alınır. Buna göre kurbanlık hayvanlara

⁴⁸⁶ Herodotos, IV. 71. At, Türklerin yas ve ölü gömme törenlerinde de özel bir yere sahiptir. Ölüyü atı ile birlikte gömmek Türklerde çok eski bir âdettir. Bknz. Orhan Şaik Gökyay, “At Üzerine”, I. Uluslararası Türk Folklor Semineri, Ankara 1973, s. 74. Süleyman Paşa’nın Bolayır’da, her iki yanından deniz görünen türbesinde, kendisi, lalası ve atı, aynı kubbenin altında, bir arada yatmaktadırlar. Bknz. Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 6. Göktürkler de, İskit ölü adetlerine benzer şekilde defin merasimlerinde at ve koyun kurban ederler, bunların kafalarını kazıklar üzerine koyarlardı. 7. ve 9. asra ait kurganlarda da, ağaçtan yapılmış koyun heykelleri bulunmuştur. Bazı kurganlarda sözü edilen hayvanlar ölü ile birlikte gömülmüştür. Kül Tigin anıtının kutsal tapınağa giriş kısmında, iki tarafta koçların sıralanışı bu hayvanın Türklerin ölü gömme âdet ve inançlarındaki yerini göstermektedir. Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 8.

uygulanan işlem iki ana grupta toplanabilir. Bunlardan ilki “sphagia” adı verilen ve özellikle gece, alçak bir taş platform üzerinde tamamen yakılan, eti hiç yenmeyen ve tümüyle tanrılara sunulan kurbanlık hayvanlardır. Diğeri ise, daima gündüz ve özellikle sabahleyin yüksekçe bir taş ya da taş yığını üzerinde yakılarak kurban edilen ve etlerinin bir kısmı tanrılara sunulurken, geriye kalan belli yerleri de törene katılanlar tarafından yenilen hayvanlardır. Eski Yunan’da sayıları oldukça kabarık olan tanrı ve tanrıçalara, her biri için belirlenmiş ritüellerde evcil hayvandan, yabani hayvandan, kuşlardan ve hatta balıklardan kurbanlar sunulmuştur. Burada kurbanı sunan kişi, yıkanarak arınır ve sunakta yanan ateşe şarap döküp arpa taneleri saçar. Kurbanın tüylerinden bir kısmını da bu ateşe atar. Bir rahip tanrıya övgüler düzer, şükranlarını sunar ve yardımlarını diler. Bazı ritüellerde hayvanın bağırsakları ayrıca pişirilerek, toplu kutlama başlamadan önce bundan tadılır. Tanrı bu törenlerin şeref konuğudur. Kurban olarak sunulacak hayvanların sakat olmamasına, en iyi ve en kusursuz hayvanlar arasından seçilmesine özen gösterilir. Ayrıca, yılda bir kez bir at, tanrılara kurban edilir.⁴⁸⁷ Eski Yunan’da insanlar da kurban edilmiş ancak, geç klasik antikitenin Yunanları, insan kurban etmenin her çeşidini ahlaksızlık olarak görmüşlerdir.⁴⁸⁸

Homeros’un Odysseia’sında Antik Yunan kurban adetlerine ilişkin bilgiler bulmak mümkündür. Nestor’un, Odysseus’un evine dönmesini kolaylaştırmak amacıyla Athene’ye sunduğu kurban törenini anlatan şu dizelerde o döneme ait ritüeller ayrıntılı bir şekilde görülebilmektedir:

*“Athene’de geldi kurbanda hazır bulunmaya
At sürücüsü yaşlı nestor altını verdi
Kuyumcu da döktü altını düvenin boynuzlarına
Özene bezene yaptı bu işi, tanrıça görünce beğenmeliydi onu
Stratios’la tanrısal Ekhephron
Boynuzlarından tutup sürüklediler düveyi
Aretos, güzel kokulu mahzenden
Kurban suyu getirdi çiçekli bir leğende
Arpa sepetini tutuyordu öbür elinde
Savaşa dayanıklı Thrasymedes, elinde keskin balta
Kurbanlık düvenin yanında duruyordu*

⁴⁸⁷ Yunan mitolojisi de en az diğeri mitolojiler kadar at konusunda zengin motiflere sahiptir. Denizler tanrısı Poseidon, denizlerin dibindeki muhteşem sarayında yasar. Atinalılara büyük bir bağış yapmak istediği bir gün, elindeki çatal asayı yere saplar ve yarılan topraktan kişneyerek ve şahlanarak bir at çıkar. Poseidon, arabasını dalgaların üzerinde çeken altın yeleli atlar besler. Ancak, ilk atın bir deniz tanrısı aracılığıyla oluşumu, zaman içerisinde tanrı Poseidon'a kayalıkların tepesinden denize atılmak suretiyle at kurban edilmesi geleneğinin yerleşmesine neden olur. Armutak, a.g.m., s. 419.

⁴⁸⁸ Feyizli, a.g.e., ss. 61-91, A, Kahraman, a.g.e., ss. 13-98., G, Tümer; A. Küçük, Dinler Tarihi. Ocak Yayınları, Ankara 1988, ss. 13-105.

Baltayı hayvanın kafasına indirmeye hazır
Perseus'ta kan çanağını tutuyordu
At sürücüsü yaşlı Nestor başladı törene
Yıkadı ellerini arpaları saçtı
Uzun uzun yakardıktan sonra Athene'ye
Birkaç kıl koparıp ateşe attı başından hayvanın
Hepsi yakardılar arpa tanelerini serptiler yere
İndirdi baltayı ulu canlı Tharsymedes, Nestor'un oğlu
Balta kesti boynunun kaslarını düvenin
Yitirdi düve gücünü, kadınlar çığırıştırdı
Erkeklerse bu ara geniş yollu toprağın üstünden kaldırdılar kurbanı, tuttular havada
Erlerin önünde Peisistratos boğazladı onu
Kanı aktı kapkara, can bırakıverdi kemiklerini
Ossaat doğradılar hayvanı, butlarını ayırdılar
Yağlı gömlekle sardılar butları iki kat
Sonra etler koydular üstüne çiğ çiğ
Odunların üstünde kızarttı ihtiyar onları
Şarap döktü üzerlerine ateş gibi pırıl pırıl
Beş dişli çatal tutuyordu yanında delikanlılar
Butlar kızartıldı, ciğerler yürekler yenildi
Kalan etler parçalandı, şişlere geçirildi
Uzun şişler iki elle tutuldu, etler kızartıldı. ⁴⁸⁹
Gök gözlü tanrıça Athene karşılık verdi, dedi ki,
"Baba, Kronosoğlu, tanrıların en güçlüsü,
Ölümü çoktan hak etti bu adam,
Onun gibi suç işleyenler ölmeli.
Ama akıllı Odysseus'a parçalanır yüreğim,
Ne kadar da karaymış zavallının bahtı
Acı çeker durur sevdiklerinden uzakta
Dokunmaz mı yüreğine senin bunlar, Olympos'lu?
Odysseus, Argosluların gemileri yanında,
Kurbanlar kesip senin yüreğini sevindirmede mi
Öyleyken, ne diye içerlersin ona bu kadar?" ⁴⁹⁰
Bulutları devşiren Zeus karşılık verdi, dedi ki:
"Ne biçim söz kaçtı yavrum dişlerinin arasından?
Hiç unutmuyum ben tanrısal Odysseus'u
Ölümlülerin en üstünüdür akıldan yana
Engin gökteki tanrılara az mı kurbanlar kesti." ⁴⁹¹

ESKİ ROMA UYGARLIĞINDA KURBAN

Romalılarda da kurban en önemli tapım eylemidir. Münferit tapınmalarda kansız (bitkisel olarak ilk ürünlerin sunulması), devlet tapımındaysa kanlı (hayvanların sunulması) kurbanlar gerçekleştirilir. Kurban edilecek hayvanların sayısı, cinsi, rengi iyice belirtilir. Kurban kesilirken "favete linguis" diye bağırlarak kurban kötü

⁴⁸⁹ Homeros, Odysseia. III, 417-463.

⁴⁹⁰ Homeros, Odysseia., I, 45-63.

⁴⁹¹ Homeros, Odysseia., I, 64-67.

etkilerden korunur. Bir yandan da flüt çalınır ve tanrı için ayrılan bölümler (karaciğer, akciğer, yürek) sunağın üzerinde kanlı kanlı yakılır. Roma Senatosu M.Ö. 97 yılında yasaklayana kadar Roma İmparatorluğu'nda insanlar da kurban edilmiştir. Romalılar, tanrılarının hoşnutluğunu kazanmak için onlara süt, şarap ve yemişle beraber hayvanları da kurban olarak sunmuşlardır. Genellikle Romalılar özel tapınaklarda sığır, domuz, keçi ve koyun gibi hayvanları kurban ederler. Ancak bu hayvanların beyaz olanları seçilir. Kurbanların başına tuzlu un serpidikten sonra, kafalarına indirilen yalnızca bir tek balta darbesiyle öldürülürler. Bu esnada ayakta Jüpiter'in evine doğru dönmüş olarak eller açılır ve belirli dualar okunur. Tanrıça Venüs'e ise güvercin kurban edilir. Eski Yunan'da olduğu gibi Roma'da da kurbanın eti üzerine şarap dökülerek yeme alışkanlığı vardır. Ayrıca Roma kurban ritüelleri arasında, kurban edilen hayvanların bağırsaklarının biçiminden geleceğe yönelik olarak kehanetlerde bulunmayla ilgili olanlar özellikle belirginleşmiştir. Roma'da ayrıca, büyük tehlikelerin belirdiği zamanlarda “*ver sacrum*” adı verilen bir geleneğe göre, insan ve hayvanların ilkbaharda doğan ilk yavruları tanrılara kurban edilir.⁴⁹²

Anadolu'da da tanrıça Kybele'ye doğurgan oluşları nedeniyle dişi domuzlar kurban edilirdi. Bu olayda kurbanın bütünü tanrıya adanır ve kurban edilen domuz yakılır. Tanrıya ait olan bu kurbandan yemek yasaklanmış olup, yendiğinde günahı çok büyüktür. Belki bu yaklaşım, bir noktada domuz eti yenmesiyle ilgili yasağı açıklayıcı olabilir.⁴⁹³

TEVRAT'DA VE YAHUDİLİK'TE KURBAN

İsrailoğullarında, hayvan kurban etme geleneği çok eski bir geçmişe sahiptir ve çok karmaşık bir kurallar ve ritüeller bütününe sahiptir. Yahudilikten önceki devirlerde ve Eski Mısır'dan Filistin'e göç ettikleri zamanlarda da⁴⁹⁴ bu uygulamayı devam ettirdikleri görülmektedir.⁴⁹⁵

⁴⁹² Erginer, a.g.e., s.15-85., Kahraman, a.g.e., s. 13-98., Tümer, a.g.e., s. 13-105.

⁴⁹³ Armutak, a.g.m., s. 417,; Ergener, a.g.e., s. 49-60.

⁴⁹⁴ Tevrat, Mısır'dan Çıkış, 3: 18.

⁴⁹⁵ Ali Osman Ateş, İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, Beyan Yay. İstanbul 1996, s. 193.

Tevrat'ın Tekvin bölümünde, Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı Tanrı'ya kurban etmek istemesi (Bkz. Resim-66) ve Tanrı'nın Hz. İbrahim'in inancını mükâfatlandırarak oğlunu bağışlayıp ona oğlu yerine kurban edilmek üzere bir koç göndermesi hadisesi şu şekilde anlatılmaktadır. “1, 2. Hak İbrahim'i deneyip ona dedi: Ey İbrahim! Sevdiğin biricik oğlunu, İshak'ı al ve Moriya diyarına git, orada sana söyleyeceğim dağların biri üzerinde onu yakılan kurban olarak takdim et. 3. İbrahim sabahleyin erken kalktı, eşeğine palan vurdu, kendisiyle beraber uşaklarından ikisi ve oğlu İshak'ı aldı; yakılan kurban odunlarını yarı, kalkıp Hak'ın kendisine söylemiş olduğu yere gitti. 4. İbrahim üçüncü günde gözlerini kaldırıp uzaktan o yeri gördü. 5. İbrahim uşaklarına dedi: Siz burada eşekle beraber kalın, ben çocukla beraber oraya gideceğim; secde edip yanınıza döneriz. 6. İbrahim yakılan kurban odunlarını alıp, oğlu İshak'a yükletti; ateşi ve bıçağı kendi elinde taşıdı ve ikisi birlikte gittiler. 7. İshak, babası İbrahim'e şöyle dedi: Ey baba! İşte ben, işte ateş ve odun; fakat yakılan kurbanlık kuzu nerde? 8. İbrahim dedi: Oğlum! Yakılan kurban için kuzuyu Hak kendisi tedarik eder. 9. Hak'ın kendisine demiş olduğu yere vardılar; İbrahim orada bir mezbah yaptı, odunları dizdi ve oğlu İshak'ı bağlayıp odunların üstüne koydu. 10. İbrahim elini uzattı, oğlunu boğazlamak için bıçağı aldı. 11, 12. Hak'ın meleği göklerden ona çağırıp dedi: İbrahim, İbrahim! Elini çocuğa uzatma ve ona bir şey yapma; çünkü şimdi bildim ki, sen Hak'tan korkuyorsun ve kendi biricik oğlunu benden esirgemedin. 13. İbrahim gözlerini kaldırıp gördü; işte arkasında bir koç çalılıkta boynuzlarından tutulmuştu; İbrahim gidip koçu aldı ve oğlu İshak'ın yerine onu yakılan kurban olarak takdim etti.”⁴⁹⁶

Tevrat, Yahudilere “bütün şehirlerinde hayvan boğazlayabilirsin ve et yiyebilirsin”⁴⁹⁷ demiştir. Kudüs'e münhasır olan kurbanlar herhalde kefarete, şükran vs. cinsinden olan kurbanlar olmalıdır. Süleyman tapınağının Roma imparatoru Titus tarafından yıkılmasından sonra, tapınak kalmadığı için burada kurban kesme ve yakma geleneği bırakılmıştır.⁴⁹⁸

Yahudilikte kabul edilen üç kurban şekli bilinmektedir. Fısıh, Yahudilerin Mısır'dan çıkışlarını sembolize etmek üzere Nisan ayında 7 gün süreyle kutlanılan bir bayramdır. Bu bayramda bir kuzunun kurban olarak kesilip yenilmesi adettir. Bu kurban

⁴⁹⁶ Tevrat, Tekvin, Bap 22, 1-14.

⁴⁹⁷ Tevrat, Tesniye, Bap 12, 15-21.

⁴⁹⁸ Ateş, a.g.e., s. 194.

bir yaşında erkek kuzu veya keçiden, sığırdan seçilir. Fısıh kurbanı, diğer kurbanların aksine ailevi bir mahiyet taşımaktaydı.⁴⁹⁹

İNCİL VE HRİSTİYANLIKTA KURBAN

Hıristiyan geleneğinde, Yahudi ve İslam'daki hayvan kurban etme anlayışından farklı bir kurban mantığının ağır basmakta olduğu anlaşılmaktadır. Hıristiyanlıkta kurban, verilen sözün tutulmadığı anlarda, günah işlemiş sayılmamak için Allah'a karşı bir şey yapmaya söz vermek şeklinde telakki edilmiştir. Katolik mezhebinde ise kurban, Hz. İsa'ya verilen bir isimdir. Hıristiyan Araplar ise kurbanı daha değişik bir mana vererek, "Kuddas" (Kudas), yani Hıristiyanların ayin yaparken yedikleri, şaraba batırılmış ekmeğe kurban demişlerdir.⁵⁰⁰ Hz. İsa'nın görevine başladığı günlerde, O'ndan önce gönderilen Yahya peygamber Hz. İsa'yı şöyle ilan eder: "*İşte, dünyanın günahını ortadan kaldıran Tanrı Kuzusu!*" (Yuhanna 1:29). Hıristiyan inancında gerçek kurban, Hz. İsa'nın çarmıhtaki ölümü ve ölümden dirilişidir. Yahudilerin, Firavun'un zorbalığından kurtuluşlarını ve Mısır'dan çıkışlarının kutlandığı Fısıh bayramı sırasında⁵⁰¹, Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek kurban olduğu anlayışı vardır. İncil'de şu şekilde geçmektedir: "Fısıh Kuzumuz olan Mesih kurban edilmiştir." (I. Korintliler 5:7). Kurban ayinleride daha çok bu çarmıha geriliş hadisesini anma şeklinde, simgesel bir nitelik taşımaktadır⁵⁰², yine de İncil'de, hayvan kurban etmeye yönelik anlatılar yok değildir.

⁴⁹⁹ Ateş, a.g.e., s. 196.

⁵⁰⁰ Ateş, a.g.e., s. 209.

⁵⁰¹ Markos - BÖLÜM 14 : Mar.14: 12 Fısıh* kurbanının kesildiği Mayasız Ekmek Bayramı'nın ilk günü öğrencileri İsa'ya, "Fısıh yemeğini yemen için nereye gidip hazırlık yapmamızı istersin?" diye sordular.

⁵⁰² İbraniler'e Mektup - BÖLÜM 9 : İbr.9: 26 ..öyle olsaydı, dünyanın kuruluşundan beri Mesih'in tekrar tekrar acı çekmesi gerekirdi. Oysa Mesih, kendisini bir kez kurban ederek günahı ortadan kaldırmak için çağların sonunda ortaya çıkmıştır. İbraniler'e Mektup - BÖLÜM 9 : İbr.9: 27-28 Bir kez ölmek, sonra da yargılanmak nasıl insanların kaderiyse, Mesih de birçoklarının günahlarını yüklenmek için bir kez kurban edildi. İkinci kez, günah yüklenmek için değil, kurtuluş getirmek için kendisini bekleyenlere görünecektir.

KUR'AN-I KERİM VE İSLAM'DA KURBAN

İslam, varlıklı Müslümanlara yılda bir kez kurban kesmelerini emretmiştir. İslam'da, Yahudilerin fısık kurbanında olduğu gibi ailenin reisi tarafından kurbanın kesilmesi ya da kurbanın kanının evin eşiğine ve kapısına dökülmesi geleneği yoktur. Yine İslam, Yahudi kurban âdeti olan ve antik dönem toplumlarında da görülen, kurban etlerinin yakılmasını tasvip etmeyerek, bunu bir israf olarak nitelemiştir.⁵⁰³

Kuran'ı Kerim, Saffat suresi 101-111. ayetlerinde hayvan kurban etme geleneğinin başlangıç esaslarını bulmak mümkündür. Tevrat'ın Tekvin bölümünde geçtiği gibi, Saffat suresinde de, Hz. İbrahim'in oğlunu Tanrı'ya kurban etmek istemesi şu şekilde geçmektedir.

“ İşte o zaman biz ona uslu bir oğul ile müjdeledik. Babasıyla beraber yürüyüp gezecek çağa erişince: Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi. O da cevaben: Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulursun, dedi. Her ikisi de teslim olup, onu alnı üzerine yatırınca: Ey İbrahim! Rüyayı gerçekleştirdin. Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız. Bu, gerçekten, çok açık bir imtihandır, diye seslendik. Biz, oğluna bedel ona büyük bir kurban verdik. Geriden gelecekler arasında ona (nam) bıraktık: İbrahim'e selam! Dedik. Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız. Çünkü o, bizim mümin kullarımızdandır.” denilmektedir.⁵⁰⁴

İslam'da kurban kesme işi, kimsenin tekeline verilmemiştir. Hz. Muhammed ve ashâbı kurbanlarını bizzat kendileri kesmişlerdir. Hac ibadeti dışında, herkes kurbanını bulunduğu memleketinde kesebilir. Bundan anlaşılacağı gibi İslam, Yahudiliğin bazı kurban çeşitlerini mabedde ve mutlaka hahama kestirme âdetini kabul etmemiştir.⁵⁰⁵

⁵⁰³ Ateş, a.g.e., s. 197.

⁵⁰⁴ Kur'an-ı Kerim, Saffat suresi, ayet 101-111

⁵⁰⁵ Ateş, a.g.e., s. 194.

TEVRAT, İNCİL VE KUR'AN-I KERİM'DE HAYVANLARA DAİR BİLGİLER

Üç büyük semavi din, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in temel taşlarını oluşturan Tevrat, İncil ve Kuran'ı-Kerim, konumuza dair çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Birçok ayette geçen konular, direk olarak hayvanlar üzerine örülü emir ve yasakları içerir. Dini ritüellerin temel ögesi genel olarak hayvanlar üzerine kuruludur. Hayvanlar üzerinden yapılan benzetmeler, hayvanlarla ilgili olarak anlatılan bölümlerin ayrı bir özelliğini de oluşturmaktadır. Tevrat, İncil ve Kur'an'da, çobanlık ve sürü benzetmeleri de, Tanrı ve insan arasındaki ilişkiyi betimler. Hz. İsa için, insanların çobanı benzetmesi yapılmıştır ve sürüsünü doğru yola ulaştırma amacını güder. Birçok farklı hayvan da iyi ve kötü manada insan ve olayları karakterize ederken benzetme ögesi olarak kullanılmaktadır. Kutsal kitaplarda, çeşitli hayvanların anlatılarla iç içe geçtiği en ilgi çekici öğelerden bazıları; kökenleri Mezopotamya medeniyetlerine kadar inen Tufan Menkıbesi, Firavun'un cezalandırılması, Ebabel kuşlarının düşman ordusunu helak etmesi gibi, yanlış yola sapan toplulukların cezalandırılmaları anlatırlardır. İnsan hayatı ve tarihi açısından hayvanların yeri ve önemi, din ve inanç noktasında da ayrılmaz değerler olarak ortaya çıkmaktadır.⁵⁰⁶

TEVRAT, İNCİL VE KURAN'I- KERİM'DE HELAL VE HARAM OLAN HAYVANLAR

Helal ve haram kavramları, semavi dinlerde kuralları ve uygulamaları farklılıklar arz etmekle birlikte, amaçları bakımından ortak bir karakter taşıyan inanç ve davranış bütünlerini kapsamaktadır. Helal, kutsal kitaplarca yapılmasında bir sakınca olmayan, uygun görülen davranış biçimleri olarak adlandırılabilir. Haram ise yapılması dinen yasaklanmış ve hoş görülmeyen, yapıldığı takdirde günaha girmek ya da toplumdaki uzaklaştırılmak gibi sonuçlar doğuran bir takım yaptırımları beraberinde getiren davranış biçimleri olarak tanımlanabilir.

İnsan davranışlarını düzene sokma amacı güden bu kurallar, yaşamın birçok farklı noktasında kendini hissettirmekle birlikte, insan-hayvan ilişkileri noktasında da

⁵⁰⁶ Araf Suresi, 133'de şöyle yazılıdır "Biz de kudretimizin ayrı ayrı mucizeleri olmak üzere başlarına tufan , çekirge, haşere, kurbağalar ve kan gönderdik. Yine inat ettiler ve çok suçlu bir toplum oldular."

özellikle hangi hayvanların etlerinin yenip yenmeyeceğini belirleme açısından birçok öneri ve yasaklamaları beraberinde getirmiştir. Sonuçları günümüze kadar ulaşan bu kural ve yasaklamaların, genel manada o dine mensup kişilerce kesin bir şekilde uygulandığı kabul edilirse, bağlayıcılık açısından ne kadar etkili oldukları daha iyi anlaşılacaktır.

İncil'e nazaran hayvanlara ilişkin yasak ve öneriler Tevrat ve Kur'an-ı Kerim'de daha baskın bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Tevrat'da bazı kısımlar ve Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetlerin, sadece bu kuralları belirleme amacı gütmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Tevrat'da eti haram ve makbul olarak belirlenen hayvanlar şu şekilde geçmektedir; *"İsrail halkına deyin ki, 'Karada yaşayan hayvanlardan şunların etini yiyebilirsiniz: Çatal ve yarık tırnaklı, geviş getiren hayvanların tümü. Ancak geviş getiren ve çatal tırnaklı olan hayvanlardan etini yememeniz gerekenler şunlardır: Deve geviş getirir, ama çatal tırnaklı değildir. Sizin için kirli sayılır. Bu hayvanların etini yemeyecek, leşine dokunmayacaksınız, sizin için kirlidir. Suda yaşayan hayvanlardan şunların etini yiyebilirsiniz: Denizde, akarsularda yaşayan pullu ve yüzgeçli canlıların etini yiyebilirsiniz."*⁵⁰⁷

Haram noktasında Yahudiler, hayvanların etinin yenmesi dışında, birtakım hayvanlara dokunan, onlara ait parçaları kullanan insanları da kirli saymıştır. Bu konuyla ilgili olarak Tevrat'da birçok ayet bulmak mümkündür. Aşağıda bunlardan bir kısmı verilmiştir;

"Sizi kirletecek şeyler şunlardır: Aşağıdaki hayvanların leşine dokunan akşama kadar kirli sayılacaktır. Kim aşağıdaki hayvanların leşini taşırsa giysilerini yıkayacak ve akşama kadar kirli sayılacaktır. Çatal tırnaklı ama tırnağı yarık olmayan ve geviş getirmeyen her hayvan sizin için kirlidir. Bunlara dokunan da kirlenmiş sayılır. Dört ayaklı hayvanlardan pençelerini yere basarak yürüyenler sizin için kirlidir. Bunların leşine dokunanlar akşama kadar kirli sayılacaktır. Bunların leşini taşıyanlar giysilerini yıkayacak ve akşama kadar kirli sayılacaktır. Çünkü bu hayvanlar sizin için kirlidir. Küçük kara hayvanları içinde sizin için kirli sayılanlar şunlardır: Gelincik,

⁵⁰⁷ Tevrat - LEVİLİLER: Lev.11: 2-9.

fare, bütün kertenkele türleri -geko, varan, duvar kertenkelesi, düz keler- bukalemun. Sizin için kirli sayılan küçük kara hayvanları bunlardır. Bunların leşine dokunan akşama kadar kirli sayılacaktır. Eğer bu hayvanlardan birinin leşi ekin tohumunun üzerine düşerse, o tohum temiz sayılacaktır. Eti yenen hayvanlardan biri ölürse, leşine dokunan akşama kadar kirli sayılacaktır. Hayvanın leşinden yiyen giysilerini yıkayacak ve akşama kadar kirli sayılacaktır. Leşi taşıyan da giysilerini yıkayacak ve akşama kadar kirli sayılacaktır. 'Bütün küçük kara hayvanları iğrençtir. Yenmeyecektir. Tanrınız RAB benim. Kendinizi kutsayın ve kutsal olun. Çünkü ben kutsalım. Küçük kara hayvanlarının hiçbiriyle kendinizi kirletmeyin. Kirli olanı temizden, eti yeneni eti yenmeyenden ayırt edebilmeniz için hayvanlar, kuşlar, suda toplu halde yaşayan bütün canlılar ve küçük kara hayvanlarıyla ilgili yasa budur.”⁵⁰⁸

“İsrail halkından ya da aralarında yaşayan yabancılardan kim eti yenen bir hayvan veya kuş avlarsa, kanını akıtıp toprakla örtecektir.”⁵⁰⁹

“Yerli olsun, yabancı olsun ölü bulunduğu ya da yabanıl hayvanların parçaladığı bir hayvanın leşini yiyen herkes giysilerini yıkayacak, kendisi de yıkanacak, akşama kadar kirli sayılacaktır. Ancak bundan sonra temiz sayılacaktır.”⁵¹⁰

“Bir hayvanla cinsel ilişki kurmayacaksın. Kendini kirletmiş olursun. Kadınlar cinsel ilişki kurmak amacıyla bir hayvana yaklaşmayacak. Sapıklıktır bu.”⁵¹¹

“Kurallarımı uygulayın. Farklı cinsten iki hayvanı çiftleştirme. Tarlana iki çeşit tohum ekme. Üzerine iki tür iplikle dokunmuş giysi giyme.”⁵¹²

“Bir hayvanla cinsel ilişki kuran adam kesinlikle öldürülecek, hayvansa kesilecektir. Bir kadın cinsel ilişki kurmak amacıyla bir hayvana yaklaşırsa, kadını da hayvan ı da kesinlikle öldüreceksiniz. Ölümü hak etmişlerdir.”⁵¹³

⁵⁰⁸ Tevrat - LEVİLİLER: Lev.11: 24-47.

⁵⁰⁹ Tevrat - LEVİLİLER: Lev.17: 13

⁵¹⁰ Tevrat - LEVİLİLER: Lev.17: 15

⁵¹¹ Tevrat - LEVİLİLER: Lev.18: 23

⁵¹² Tevrat - LEVİLİLER: Lev.19: 19

⁵¹³ Tevrat - LEVİLİLER: Lev.20: 15-16.

“Temiz hayvanlarla kuşları kirli olanlardan ayırt edeceksiniz. Sizin için kirli ilan ettiğim hayvanlarla, kuşlarla, küçük kara hayvanlarıyla kendinizi kirletmeyeceksiniz.”⁵¹⁴

“Ölü bulunmuş ya da yabani hayvanlar tarafından parçalanmış bir leşi yiyerek kendini kirletmeyecektir. RAB benim.”⁵¹⁵

“Kör, sakat, yaralı, yarası irinli, kabuklu ya da uyuz bir hayvanı RAB'be sunmayacaksınız. Yakılan sunu olarak sunak üzerinde RAB'be böyle bir hayvan sunmayacaksınız.”⁵¹⁶

“Yumurtaları vurulmuş, ezilmiş, burulmuş ya da kesilmiş hayvanı RAB'be sunmayacak, ülkenizde buna yer vermeyeceksiniz.”⁵¹⁷

“Böyle bir hayvanı bir yabancından alıp yiyecek sunusu olarak Tanrınıza sunmayacaksınız. Çünkü sakat ve kusurludur. Kabul edilmeyecektir.”⁵¹⁸

“İster inek, ister davar olsun, hayvanla yavrusunu aynı gün kesmeyeceksiniz.”⁵¹⁹

Yiyecekleri helal ve haram olmak üzere ikiye ayıran İslam, Kur'an-ı Kerim'de bir takım hayvanların etinin yenilmesini haram kılmış fakat bu hayvanlardan domuzun ismini zikretmiş, diğerlerinin ise sadece özelliklerini belirtmiştir. Kur'an-ı Kerim'de haram olduğuna dair hakkında kesin hüküm bulunan hayvanlar, kara hayvanlarıdır. Deniz hayvanları ve kuşların hangilerinin helal hangilerinin haram olduğu konusu, fakihler arasında oldukça tartışmalı olan konuların başında yer alır. Kara hayvanlarının kendi başlarına ölmüş veya başka bir hayvan tarafından öldürülmüş olanları ve domuz ile Allah'tan başkası adına kesilmiş olanları kesin olarak haram kılınmıştır. Bunun

⁵¹⁴ Tevrat - LEVİLİLER: Lev.20: 25

⁵¹⁵ Tevrat - LEVİLİLER: Lev.22: 8

⁵¹⁶ Tevrat - LEVİLİLER: Lev.22: 22

⁵¹⁷ Tevrat - LEVİLİLER: Lev.22: 24

⁵¹⁸ Tevrat - LEVİLİLER: Lev.22: 25

⁵¹⁹ Tevrat - LEVİLİLER: Lev.22: 28

dışında kalan kara hayvanlarına verilecek hüküm, mezhepler arasında ihtilafa neden olmuştur.⁵²⁰

Kur'an-ı Kerim, leş yemeyi kesin bir dille yasaklamış ve bu yasak çeşitli surelerde *“leş ... size haram kılındı”* şeklinde dört defa tekrarlanmıştır.⁵²¹ Hz. Muhammed'de çeşitli hadislerinde leşin haram kılındığını bildirmiştir.⁵²²

İlgili ayetler Kuran'ı Kerim'de şöyle geçmektedir. *“Allah size leşi, kanı, domuz etini, Allah'tan başkası adına kesileni haram kılmıştır. Ama zorda kalanın, sınırı aşmadan, şuna-buna haksızlık ve tecavüze gitmeden yemesinde kendisi için günah yoktur.”*⁵²³ *“Şunlar size haram kılınmıştır: Boğazlanmayarak ölmüş hayvanın eti, kan, domuz eti, üzerine Allah'tan başkasının adı anılmış, boğulmuş, vurulmuş, yuvarlanmış, süsülmüş, canı üzerineyken yetişip kestikleriniz müstesna olmak üzere canavar tarafından yırtılmış ve dikili adak taşları üzerinde boğazlanmış hayvanlar ve bir de fal oklarıyla kısmet paylaşmanız... Bütün bunlar birer sapıştır. Küfre batmış olanlar bugün dininizden ümitlerini kestiler. Artık onlardan korkmayın, benden korkun! Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'ı/Allah'a teslim olmayı seçtim. Şu da var ki, her kim ciddi bir açıklıkla yüz yüze gelir de günaha kaçmak maksadı olmaksızın onlardan yemek zorunda kalırsa, elbette Allah Gafûr ve Rahîm'dir.”*⁵²⁴

Câbir b. Abdillâh'dan aktarılan bir hadiste, Hz. Muhammed'in Fetih yılında Mekke'de şöyle dediği nakledilmektedir: *“Muhakkak ki Allah ve Resulü içki, meyte, domuz ve putların satışını haram kılmıştır.”*⁵²⁵

Hz. Muhammed'den nakledilen hadislere göre balığın ölüsü, meyte kapsamına girmemektedir. Abdullah İbn Ömer'in rivayet ettiği bir hadiste Hz. Muhammed şöyle demektedir: *“Bize iki hayvanın ölüsünün yenmesi helâl kılındı: Balık ve çekirge.”*⁵²⁶

⁵²⁰ Yahya Şenol, Tevrat İncil ve Kur'an'da Eti Haram Kılınan Hayvanlar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 75.

⁵²¹ Bakara, 2/173; Mâide, 5/3; En'âm, 6/145; Nahl, 16/115.

⁵²² Şenol, a.g.e., s. 75.

⁵²³ Bakara, 173.

⁵²⁴ Maide, 3.

⁵²⁵ Şenol, a.g.e., s. 75.

Canlı hayvanlardan kesilen / koparılan parçalar da meyte hükmündedir. Lakin bununla ilgili hüküm Kur'an'la değil; sünnetle belirlenmiştir. Hz. Muhammed Medine'ye hicret ettiğinde Medinelilerin develerin hörgüçlerini, koyunların kuyruklarını onlar canlı iken kestikleri rivayet edilmektedir. Buna şahit olan Hz. Peygamber, “*Bir hayvan canlı olduğu halde ondan kesilen parça meytedir.*” buyurarak onların bu davranışını yasaklamıştır.⁵²⁷

Bir hadiste ise Hz. Muhammed'e deniz suyunun hükmü sorulmuş, O da şöyle cevap vermiştir: “*Denizin suyu temiz; meytesi de helâldir.*” Bu hadis, genel olarak bütün deniz hayvanlarının ölüsünün helal olduğunu gösterse de Hanefiler, bunu sadece balık ile sınırlandırır. Fakat her halükârda balığın tezkiyesiz olarak yenileceği ve ölüsünün helal olduğu bütün mezhepler tarafından ittifakla kabul edilmiştir.⁵²⁸

TUFAN ANLATIMI

Tufan, birçok yerel efsaneye ve kutsal kitaplara göre yaratan tarafından bir kavmi, milleti ya da tüm insanları cezalandırmak amacıyla gönderildiğine inanılan büyük felaket olarak bilinmektedir. Tufan'ın detayları farklı kültürlerde farklılıklar arz etmekle beraber anlatımların ortak noktasını bir gemi tasviri ve Tanrı'nın hiddetine insanlarla birlikte aynı derecede maruz kalan hayvanlar oluşturur. Menkıbenin en çok bilinen şekli Nuh Tufanı'dır. (Bkz. Resim-77)

Sümer mitolojisinde, tanrıların insanı kendilerine hizmet etmesi için yarattığına inanılır. Tufan menkıbesinde; Enlil tanrıların akıl hocasıdır. İnsanlara kızarak tufan felaketini gerçekleştirmiştir. Bundan sorumlu tutulduğu için de tanrılar meclisinde kendisine tavrı alınmıştır. Efsaneye göre; Tanrı Enki (Ea) nin yardımıyla Tufandan kurtulan Utnapiştim, Nisir Dağı tepesinde tanrılara kurban sunduğu zaman aşk tanrıçası ve An'ın büyük kızı olan İnanna (İştâr), tufan felaketini gerçekleştiren Enlil'in insanlığın bu teşekkür ziyafetine gelmemesi gerektiğini söylemiş ve şöyle demiştir:

⁵²⁶ Şenol, a.g.e., s. 91.

⁵²⁷ Şenol, a.g.e., s. 90.

⁵²⁸ Şenol, a.g.e., s. 90.

“Bütün tanrılar, sunulan bu kurban ziyafetine gelsinler. Fakat Enlil bu ziyafete gelmemelidir. Çünkü Enlil şuuruzca hareketle Tufan felaketini gerçekleştirmiştir, benimkileri (insanları) mahvetmek istemiştir”. İnsanları seven Enki (Ea) da aynı fikre katılmış, Enlil’in yüzüne karşı “Sen ey tanrıların akıl hocası kahraman! Nasıl düşünmedin de tufanı kopardın” diye bağırmıştır.⁵²⁹

Şamanist Türk boyları arasında söylenen Tufan Efsanesi’nde de hayvanlar efsanesinin asli unsurlarındandır. “Nihayet sular çekilmeye başladı. Dağların tepeleri görüldü. Gemi, Çomgoday ve Tuluttu dağlarında karaya oturdu. Suyun derinliğini öğrenmek için Nama kuzgunu gönderdi. Kuzgun dönmedi. Kargayı gönderdi, o da dönmedi; saksaganı gönderdi, o da dönmedi. Nihayet güvercini gönderdi. Nama ona kuzgun, karga ve saksaganı görüp görmediğini sordu. Güvercin bunları gördüğünü, her üçünün de leşe konup gagaladıklarını haber verdi. Nama “Onlar kıyamete kadar leş ile geçinsinler, sen benim sadık hizmetçim oldun; kıyamete kadar benim evlâdımla beraber yaşa”.⁵³⁰

TEVRAT’DA NUH TUFANI

Nuh tufanı ile ilgili olarak, konumuz açısından en zengin anlatım, İncil ve Kur’an’a kıyasla Tevrat’da görülür. Tevrat’daki şekliyle, Tanrının, insanların doğru yoldan ayrılması nedeniyle onları yok etmeye karar verdiğinde, sadece insanları değil, hayvanları, sürüngenleri ve kuşları da ortadan kaldırmaya karar verdiği, Yaratılış 6:7’de açık bir şekilde yazılıdır. Tevrat’da, konumuzla ilgili olarak Tufan anlatısıyla ilgili şu bilgiler yer almaktadır; “RAB baktı, yeryüzünde insanın yaptığı kötülük çok, akli fikri hep kötülükte. İnsanı yarattığına pişman oldu. Yüreği sızladı. Yarattığım insanları, hayvanları, sürüngenleri, kuşları yeryüzünden silip atacağım” dedi, “Çünkü onları yarattığıma pişman oldum.” Tanrı yeryüzüne baktı ve her şeyin ne denli bozulduğunu gördü. Çünkü insanlar yoldan çıkmıştı. Tanrı Nuh’a, “İnsanlığa son vereceğim” dedi, “Çünkü onlar yüzünden yeryüzü zorbalıkla doldu. Onlarla birlikte yeryüzünü de yok

⁵²⁹ S.N.Kramer, Tarih Sümer’de Başlar, çev. Muazzez İlmiye Çığ, TTK, Ankara 1998, s. 128-132., Ayrıca Bknz. Günaltay, a.g.e. s. 117-118.

⁵³⁰ İnan, a.g.e., s. 22.

edeceğim. Kendine gofer ağacından bir gemi yap.⁵³¹Yeryüzüne tufan göndereceğim. Göklerin altında soluk alan bütün canlıları yok edeceğim. Yeryüzündeki her canlı ölecek. Ama seninle bir antlaşma yapacağım. Oğulların, karın, gelinlerinle birlikte gemiye bin. Sağ kalabilmeleri için her canlı türünden bir erkek, bir dişi olmak üzere birer çifti gemiye al. Çeşit çeşit kuşlar, hayvanlar, sürüngenler sağ kalmak için çiftler çiftler sana gelecekler. Yanına hem kendin, hem onlar için yenebilecek ne varsa al, ilerde yemek üzere depola. Yeryüzünde soyları tükenmesin diye, yanına temiz sayılan hayvanlardan erkek ve dişi olmak üzere yedişer çift, kirli sayılan hayvanlardan birer çift, kuşlardan yedişer çift al. Çünkü yedi gün sonra yeryüzüne kırk gün kırk gece yağmur yağdıracağım. Yarattığım her canlıyı yeryüzünden silip atacağım." Tanrı'nın Nuh'a buyurduğu gibi temiz ve kirli sayılan her tür hayvan, kuş ve sürüngenden erkek ve dişi olmak üzere birer çift Nuh'a gelip gemiye bindiler. Yedi gün sonra tufan koptu. Nuh altı yüz yaşındayken, o yılın ikinci ayının on yedinci günü enginlerin bütün kaynakları fışkırdı, göklerin kapakları açıldı. Yeryüzüne kırk gün kırk gece yağmur yağdı. Nuh, oğulları Sam, Ham, Yafet, Nuh'un karısıyla üç gelini tam o gün gemiye bindiler. Onlarla birlikte her tür hayvan -evcil hayvanların, sürüngenlerin, kuşların, uçan yaratıkların her türü- gemiye bindi. Soluk alan her tür canlı çiftler çiftler Nuh'un yanına gelip gemiye bindi. Gemiye giren hayvanlar Tanrı'nın Nuh'a buyurduğu gibi erkek ve dişiydi. RAB Nuh'un ardından kapıyı kapadı. Yeryüzünde yaşayan bütün canlılar yok oldu; kuşlar, evcil ve yabanıl hayvanlar, sürüngenler, insanlar, soluk alan bütün canlılar öldü. RAB insanlardan evcil hayvanlara, sürüngenlerden kuşlara dek bütün canlıları yok etti, yeryüzündeki her şey silinip gitti. Yalnız Nuh'la gemidekiler kaldı. Yar.8: 5 Sular onuncu aya kadar sürekli azaldı. Onuncu ayın birinde dağların doruğu görüldü. Kırk gün sonra Nuh yapmış olduğu geminin penceresini açtı. Kuzgunu dışarı gönderdi. Kuzgun sular kuruyuncaya kadar dönmedi, uçup durdu. Bunun üzerine Nuh suların yeryüzünden çekilip çekilmediğini anlamak için güvercini gönderdi. Güvercin konacak bir yer bulamadı, çünkü her yer suyla kaplıydı. Gemiye, Nuh'un yanına döndü. Nuh uzanıp güvercini tuttu ve gemiye, yanına aldı. Yedi gün daha bekledi, sonra güvercini yine dışarı saldı. Güvercin gagasında yeni kopmuş bir zeytin yaprağıyla akşamleyin geri döndü. O zaman Nuh suların yeryüzünden çekilmiş olduğunu anladı. Yedi gün daha bekledikten sonra güvercini yine gönderdi. Bu kez güvercin geri

⁵³¹ Üç yüz arşın": Yaklaşık 135 m. 6:15 "Elli arşın": Yaklaşık 22.5 m. 6:15 "Otuz arşın": Yaklaşık 13.5 m.

dönmedi. Tanrı Nuh'a, "Karın, oğulların ve gelinlerinle birlikte gemiden çık" dedi, "Kendinle birlikte bütün canlıları, kuşları, hayvanları, sürüngenleri de çıkar. Üresinler, verimli olsunlar, yeryüzünde çoğalsınlar." Nuh karısı, oğulları ve gelinleriyle birlikte gemiden çıktı. Bütün hayvanlar, sürüngenler, kuşlar, yeryüzünde yaşayan her tür canlı da gemiyi terk etti. Nuh RAB'be bir sunak yaptı. Orada bütün temiz sayılan hayvanlarla kuşlardan yakmalık sunular sundu. Güzel kokudan hoşnut olan RAB içinden şöyle dedi: "İnsanlar yüzünden yeryüzünü bir daha lanetlemeyeceğim. Tanrı, Nuh'u ve oğullarını kutsayarak, "Verimli olun, çoğalıp yeryüzünü doldurun" dedi, "Yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümü sizden korkup ürkecek. Yeryüzündeki bütün canlılar, denizdeki bütün balıklar sizin yönetiminize verilmiştir. Bütün canlılar size yiyecek olacak. Yeşil bitkiler gibi, hepsini size veriyorum. "Yalnız kanlı et yemeyeceksiniz, çünkü kan canı içerir. Sizin de kanınız dökülürse, hakkınızı kesinlikle arayacağım. Her hayvandan hesabını soracağım. Her insandan, kardeşinin canına kıyan herkesten hakkınızı arayacağım. Tanrı Nuh'a ve oğullarına şöyle dedi: "Sizinle ve gelecek kuşaklarınızla, sizinle birlikteki bütün canlılarla -kuşlar, evcil ve yabanıl hayvanlar, gemiden çıkan bütün hayvanlarla- antlaşmamı sürdürmek istiyorum."⁵³²

Buradaki anlatımda en dikkat çekici özellik, Tanrı'nın tufandan sonra antlaşmasını sadece hayatta kalan insanlarla değil, hayvanlarla da sürdüreceğinin belirtilmesidir. Bu ifadelerden hayvanların sadece insanların emrine verilmiş canlılar olarak görülmedikleri, insanla birlikte Tanrı'nın gözünde antlaşmaya tabi olacak kadar değerli oldukları inancının var olduğu anlaşılmaktadır.

KURAN'I-KERİM'DE NUH TUFANI

Tevrat ve İncil'de olduğu gibi, Kur'an'da da Tufan anlatısı birçok ayet de yer almıştır. Konumuz açısından baktığımızda ise, Tevrat'da olduğundan daha sade bir şekilde hayvanlarla ilgili olarak, "her birinden iki eş al" denilmektedir. Hud suresi 32-40. Ayetler de "Nihayet emrimiz gelip de sular coşup yükselmeye başlayınca Nuh'a dedik ki: "(Canlı çeşitlerinin) her birinden iki eş ile -(boğulacağına dair) aleyhinde söz geçmiş olanlar dışında- aileni ve iman edenleri gemiye yükle!" Zaten onunla beraber

⁵³² Yar.6: 5-21, 7: 2-24, 8: 4-22, 9: 1-10.

pek azı iman etmişti” denilmektedir. Kur’an-ı Kerim’de, Nuh Tufanı şu şekilde geçer; *“Nuh’a vahyolundu ki: Kavminden iman etmiş olanlardan başkası artık (sana) asla inanmayacak. Öyle ise onların işlemekte olduklarından (günahlardan) dolayı üzülme. Gözlerimizin önünde ve vahyimiz (emrimiz) uyarınca gemiyi yap ve zulmedenler hakkında bana (bir şey) söyleme! Onlar mutlaka boğulacaklardır! Nuh’a dedik ki: “hayvanların her birinden iki eş ile aileni ve iman edenleri gemiye yükle!” Zaten onunla beraber pek azı iman etmişti.”*⁵³³

Tufan yalnızca kutsal metinlere özgü bir kavram değildir; kutsal metinlerden önce de mevcut bulunan, pek çok mitoloji, masal ve inanışlarda yer etmiş bir kavram olarak ortaya çıkar. Tufan inanışının birçok eskiçağ toplumunda yer bulmasının kökenindeki sebebini, insan ve hayvan dünyasının tarih boyunca birbiriyle olan içiçeliğinin dışı vurumu olarak düşünmek mümkün görünmektedir. Hayvanlar ve insanların felakete aynı oranda maruz kalmaları ve tufandan kurtulmak için aynı gemide yol almaları düşüncesi, bu gerçeği açığa vuran mecazi bir anlam taşımaktadır.

⁵³³ Hud, 32-40.

V.BÖLÜM

EDEBİYAT, MİTOLOJİ, SANAT VE MİMARİDE HAYVANLAR

ANTİK VE ORTAÇAĞ EDEBİYAT VE MİTOLOJİLERİNDE HAYVANLARIN YERİ

Hayvanlar dünyası, insanoğlunu, yalnızca fiziksel değil, psikolojik olarak da etkilemiştir. Sayısız birçok efsane, hikâye ve özdeyişin türetilmesinin kökeninde de hayvanlar vardır. Din ve inanç dünyasını neredeyse hayvanlar üzerine kuran antik dönem insanı, şarkılarında ve şiirlerinde, akla gelebilecek her türlü edebi anlatımda da, onlara özel bir yer vermiştir.

Sümerler'den itibaren hayvanlar veya zoomorf tanrı-hayvanlar, insanlık tarihinin ilk edebi metinlerinde yerini almıştır. Genel olarak dini içerikli ve insanın erdemlerini konu alan bu metinlerde hayvanlar dünyası, binlerce yıl etkisi azalmayacak insanlara sınırsız bir kaynak oluşturmuştur. Aşağıda verilen Sümer şiirinde, Dilmun memleketinin tasvirini içeren bir örnek bu durumu kanıtlar niteliktedir:

*“Dilmun’da karga bağırmadı,
İttidu kuşu, ittidu kuşuna haykırmadı,
Aslan öldürmedi,
Kurt kuzuyu parçalamadı,
Oğlak yiyen yaban köpeği bilinmiyordu,
Dul bilinmiyordu,
Kuş yüksekte onun madı,
Güvercin başını sarkıtmadı..”⁵³⁴*

Belli başlı hayvanlar insanları edebi anlatılar bakımından etkilemiştir. Özellikle Homeros’un İlyada ve Odyssea destanlarında hayvanlara dayalı birçok benzetme destan kahramanlarının kişilik ve anatomik özelliklerini vermek için kullanılmış, Roma şehrinin kuruluş efsanesindeki dişi kurt gibi sayısız hayvan türü Mezopotamya,

⁵³⁴ S.N.Kramer, Tarih Sümer’de Başlar, çev. Muazzez İlmiye Çığ, TTK, Ankara 1998, s. 124.

Anadolu, Yunan ve Roma gibi önemli medeniyetlerin mitolojilerinde asli unsuru oluşturmuşlardır. Mitoloji; insanlık tarihinde uzun bir dönem tanrı olarak kabul edilmiş hayvanların motifleri yönünden son derece zengin bir kaynaktır. Mitolojik öykülerde sıklıkla biçim değiştirme, yani hayvan-insan ve insan-hayvan geçişleri ya da değişimleri vardır. Sonuçta her kültürün mitolojisinde, hayvanların değişik biçimlerde ve oranlarda da olsa mutlaka yer aldığı görülür.

AT

İnsan yaşamının birçok yerinde olduğu gibi, edebi alanda da özellikle atın, diğer hayvanlar arasında öne çıktığı görülmektedir. Mitolojik öğeler, ata verilen önemle doğru orantılı olarak, at konusunda zengin motiflere sahiptir. At, birçok değişik kültüre ait efsanelerde çok farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. İnsan hayal gücünün güzel örnekleri olan kanatlı ve boynuzlu atlar veya kentaur gibi at-insan karışımı yaratıklar mitoloji ve efsanelerde kendine sıkça yer bulmuş, birçok farklı topluma ait yazınlarda çeşitli efsane ve hikâyelere konu olmuşlardır. Pegasus bunların en bilinen örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Atın edebi anlatımlarda kendine sıkça yer edindiği bir başka önemli bölümünü ise Eski Türk atasözleri, efsane ve hikâyeleri oluşturmaktadır.

Yunan mitolojisinde at, tanrıça Artemis'in sembolüdür ve kutsal olarak kabul edilir. Ayrıca, at kulaklı, atkuyruklu, at ayaklı yarı insanlar vardır ki, bunlara Satyr adı verilir. Yaşlıları ise, Silen adını alır. Bunların dışında Yunan mitolojisinde özel öneme sahip, Centaur'lar (At-adam) vardır. Bunlar yarı insan-yarı at biçimli yaratıklardır. Başları, göğüsleri ve kolları, kimi zamanda ön bacakları insan gibidir. Karınlarından arkası at biçimindedir. Yeleleri ve kuyrukları vardır. Dağlarda ve ormanlarda yaşayan bu at-adamlar, çığ et yerler ve çoğunlukla yabani ve azgındırlar. Binici ile atın birleşmesinden oluşan bu yaratıklar, birçok efsanede rol oynamışlar ve sürülerin koruyucusu küçük tanrılar olarak kabul edilmişlerdir. Özellikle bu at-adamlardan Kheiron (*Chiron*) adı ile anılanı hastaları iyileştirmekte büyük ün kazanır ve hekimliğin kurucularından sayılır. At-adam Kheiron'un annesi Philyra'ya gönül veren tanrı Kronos, karısının kıskançlığından korktuğu için at kılığına girer ve Philyra ile öyle birleşir. Bu nedenle tanrı Kheiron, yarı at-yarı insan olarak doğar. Başka bir anlatımda Philyra'nın

tanrı Kronos'dan kaçmak için kısırağa dönüştüğü ve Kronos'unda bunun üzerine ona at biçiminde yaklaştığına inanılır. Kheiron, doğduğu Pelion dağlarında annesi ile birlikte yaşar ve annesi Philyra öğrencilerini yetiştirmede ona yardımcı olur. Pelion dağlarında yetişen şifalı otları toplar ve insan-hayvan hekimi olarak, öğrencilerine bunların şifalı etkilerini öğretir. Hekimliğe yönelik tüm bilgilerini daha doğmadan Tanrı Apollon'dan edinen Kheiron, çeşitli el becerilerine de sahiptir ve Akhilleus'u yetiştirmiş, tıp tanrısı Asklepion'a ise hekimliği öğretmiştir. Akhilleus, Kheiron'dan öğrendiği hekimlik sanatını ve edindiği ilaç bilgisini Troya Savaşında yaralıları iyileştirmek için kullanmıştır. Atları da çok seven Akhilleus'un, Pegasos, Balios ve Ksanthos adlı ölümsüz üç atı vardır. Akhilleus, tanrı Poseidon'un babasına armağan ettiği bu atlardan özellikle Ksanthos'a çok bağlıdır. Savaşlara Ksanthos ile katılır. Savaşlarda Akhilleus'a hep yardım eden bu ölümsüz at, bir gün dile gelerek efendisine yakında öleceğini bildirir.⁵³⁵

Denizler tanrısı Poseidon, denizlerin dibindeki muhteşem sarayında yaşar. Atinalılara büyük bir bağış yapmak istediği bir gün, elindeki çatal asayı yere saplar ve yarılan topraktan kişneyerek ve şahlanarak bir at çıkar. Poseidon, arabasını dalgaların üzerinde çeken altın yelesi atlar besler. Ancak, ilk atın bir deniz tanrısı aracılığıyla oluşumu, zaman içerisinde tanrı Poseidon'a kayalıkların tepesinden denize atılmak suretiyle at kurban edilmesi geleneğinin yerleşmesine yol açmıştır.⁵³⁶

Mitolojik açıdan atla ilgili olarak anlatılardan en göze çarpanlardan biri Homeros destanlarında bahsi geçen Truva Atı'dır. Truva atı insan zekâsının bir ürünü olarak destanda yerini almaktadır. On yıldır devam eden savaşın son bulmasına neden olmuştur. Truva Atı içinde barındırdığı birçok farklı manayla insan yaşantısının belirli öğelerine karşılık gelen bir simge olmuş ve dünya literatüründe hemen her dilde özellikle gizli kapaklı çevirilen işleri tanımlamak gibi çeşitli anlamlar kazanmıştır.

*“Görmedim çok çekmiş Odysseus'un yüreği gibi yürek
Ne zor işler başardı bu güçlü adam
En seçkinler nasıl da saklanmıştı hani
O oymalı tahtadan atın içine*

⁵³⁵ Armutak , a.g.m., ss. 411-427.

⁵³⁶ Armutak , a.g.m., ss. 411-427.

*Götürmüşük biz Argoslular ölümü, yıkımı Troya'ya.*⁵³⁷

Yunan mitolojisinde çok önem verilen tanrı Poseidon'un at biçiminde insan ayaklı ve denizi simgeleyen mavi yeleleri olan Arione adında bir de oğlu vardır. Bu at, aygır kılığındaki tanrı Poseidon'un, kısır biçiminde saklanan toprak tanrıçası Demeter ile çiftleşmesinden meydana gelmiştir.⁵³⁸

Yunan mitolojisinin önemli bir motifi de kanatlı at "Pegasos"tur. Pegasos, Medusa'nın kafası kesildikten sonra toprağa akan kandan oluşmuştur. Tanrıça Athena, onu doğar doğmaz, sanat perileri Musa'lara büyütmeleri için vermiştir. Bu nedenle Pegasos, sanatçıların hayal gücünü simgeler ve ozanlarca ilham perisi olarak kabul edilir. Tanrılar tanrısı Zeus, sonunda Pegasos'u, gökte bir yıldız yapar.⁵³⁹

Eski Türklerde ve Moğollarda atın gökten inmiş olduğuna inanılmıştır. Yakutlara göre ise kahramanların atları güneş âleminden gelmiştir. Bazı Türk boylarına göre de Apsatı adında atların bir tanrısı vardır. Bir de kanatlı ve kürekli atlar vardır ki, hem uçan hem de yüzen bu atlar Kafdağı'nın altındaki Süt Gölü'nde bulunmaktadır. Hızır ölümüne çare ararken bu atları görmüş, tutamamış, nihayet Süt Gölü'ne şarap dökerek onları sarhoş edip bir çiftini tutmuş, kanatlarını koparmış, bunları çiftleştirmiş, at nesli böyle türemiş. Hızır'ın Kır veya Boz At'ı kanatlıdır, uçar gibi gider. İslam inanışları arasında bir de şu efsane bulunmaktadır: Tanrı, Âdem Peygamberi cennetten çıkararak dünya yüzüne gönderirken, kanatlı bir ata bindirdi. Âdem bu kanatlı atın tekrar uçarak cennete dönmesinden korktu, kanatlarını kırdı. Bundan sonra da atın kanatlarındaki kuvvet bacaklarına indi. Yine bu atın cennetten çıkarken dört gözü vardı. Kanatları kırıldığı için dünyada kalmak zorunda bulunan hayvan, kederinden o kadar ağladı ki, gözlerinin ikisi kör oldu, görmez hâle gelince de kurudular. Atların gözlerinin üzerindeki çukur, bu kuruyan gözlerin yerleridir.⁵⁴⁰

⁵³⁷ Homeros, *Odysseia*. IV, 271-275.

⁵³⁸ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

⁵³⁹ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

⁵⁴⁰ Murat Uraz, *Türk Mitolojisi, Düşünen Adam Yay., İstanbul 1994*, ss. 145-146.

At ile kahramanın birlikteliğinin ilk örneğini Oğuz Kağan Destanı'nda görürüz. Oğuz'un kırk gün içinde büyümesinin ardından ilk olarak yaptığı iş at sürülerini gütmek, ata binmek ve av avlamaktır. Türklerin o çağlarda çocuklarına ilk öğrettikleri şey ata binmektir. Oğuz'un doğumundan hemen sonra ata binmesi, ilk iş olarak da at sürülerini gütmesi Türk toplumunda ata verilen önemi en güzel şekilde ortaya koyan örneklerdir.⁵⁴¹

Ata duyulan sevgi ve saygı için, Orta Asya'da ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar döneminde yazılmış olan iki temel esere; Kutadgu Bilig (1069) ve Divanu Lugati't Türk'e (1074) baktığımızda, bu gerçeği yakından görürüz. Kaşgarlı Mahmud pek çok Türk oymağını at sırtında gezmiş, onların söz varlıklarını toplayıp eserini vücuda getirmiştir. Eserde at ile ilgili zikredilen madde başlarına baktığımızda da bunların üç yüzden fazla olduğunu görürüz. Kutadgu Bilig'de ise at, çeşitli kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin at ulaşım aracıdır:

*“turup çıktı andın sevinçlig bolup
atın mindi keldi evinge turup”*

“Oradan memnun ve mesrur olarak çıktı; biraz sonra atına binip, evine döndü.”⁵⁴²

At, vefalı bir hayvandır. Onun sahibinden beklediği tek şey yakınlık ve sevgidir. Sahibinin okşadığı atın neler yapabileceğini şu atasözü çok güzel anlatmaktadır:

*“erig ögse elgin kör arslar tutar atıg
atıg ögse yügrür uçarıg yeter”*

“Askeri öğersen, eli ile aslan tutar; atı okşarsan koşar ve uçan kuşa yetişir.”

Dede Korkut'ta, Bamsı Beyrek, zindandan çıkıncaya değin kendisini on altı yıl bekleyen atına:

⁵⁴¹ Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 8.

⁵⁴² Salih Demirbilek, “Kutadgu Biligde At Kültürü”, Millî Folklor Dergisi, Sayı: 68, s. 135.

*“At dimezem
Sana kardaş direm
Kardaşımdan yeğ”*

diyerek bir nevi Türk milletinin sözcüsü olmaktadır.⁵⁴³

Yazılı ve sözlü birçok anlatıda olağanüstü ve olağandışı atlara rastlıyoruz. Bu anlatılarda ab-ı hayat içtikleri için ölümsüz olduğuna inanılan atlar vardır. Âdem Aleyhisselam’dan beri yaşadığına inanılan Battal Gazi’nin atı vardır. Sarı Saltuk daha sonradan bu atın binicisi olmuştur. Battal Gazi’nin atı gibi Köroğlu’nun Kır Atı’nın, Şah İsmail’in Kamer Tayı’nın da ab-ı hayat içtiğine inanılmaktadır. Hz. Ali’nin atı Döldül’ün de hâlâ savaşta olduğu inancı Aleviler arasında sürmektedir.⁵⁴⁴

Yunan ve Türk mitolojisindeki kanatlı at teması büyük benzerlikler göstermektedir ancak bu iki mitolojideki öğeler arasında bir geçiş olup olmadığı bilinmemektedir.

ASLAN

Birçok mitolojide hayvanların en güçlüsü ve bundan ötürü de kralı sayılan aslan, güçlülük, yüreklilik ve güneşin simgesi olarak tanrılık özelliği de kazanmıştır. Mısır mitolojisinde tanrıça Tefnut (Tefnet); nemlilik/rutubet tanrıçası olarak bilinir ve aslan başlıdır. Mısır’da savaş tanrıçası, kutsal bir hayvan olarak kabul edilen dişi aslan ile temsil edilir. Ayrıca, kapıları kükreyen aslan motifleriyle süsleyen Mısır’lılar, tapınaklarına da aslan heykelleri yerleştirmişler ve bu şekilde aslanın koruyuculuk özelliğinden yararlanmışlardır. Eski İran’da ise ileriki süreçlerde, sfenks özelliğinde insan başlı aslanlar belirecektir. Babil ve Asur’da aslanlar avcılık için de eğitilmişlerdir. Babil’de savaş ve aşk tanrıçası İştâr’ın yanında hep bir aslan vardır. Sümer güneş tanrısı Marduk ise, gücünü sembolize eden bir aslana sahiptir. Hint mitolojisinde tanrı Vişnu, dokuz kez yeryüzüne inmiş ve her birinde de başka bir kişilikte görünmüştür. Tanrı Vişnu, yeryüzüne dördüncü inişinde aslan olarak belirmiştir. Aslan Hint mitolojisinde

⁵⁴³ Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 74.

⁵⁴⁴ Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 8.

kuzeyin koruyucusudur. Ayrıca Budizm'de yasaları aslan korumaktadır. Çin mitolojisinde ise aslan genellikle, bir küre ya da bir top ile birlikte düşünülür. Bu topun, yumurtayı belki de dünyayı temsil ettiğine inanılır. Ayrıca, erkek aslanların pençelerinden süt salgıladıkları belirtilmiştir.⁵⁴⁵

Aslan, Yunan mitolojisinde de kullanılmış bir güçlülük simgesidir. İnsanlaştırılan tanrılara karşı, tanrılaştırılan bir insan olan Herakles, zaman içerisinde bir masal kahramanına dönüşmüş ve Yunan kahramanlığının ve cesaretinin simgesi sayılmıştır. Herakles, birçok mitolojik öyküye sahne olan Kitharion dağlarının ormanlarına korku salan Kitharion aslanını öldürmüştür. Herakles ayrıca, Nemea bölgesini kasıp kavuran ve canavarlardan doğmuş Nemea aslanını okları ve topuzu ile alt edemeyince, kolları arasına almış ve elleriyle boğarak öldürmüştür. Binbir güçlülükle yüzdüğü postunu da kendisine zırh edinmiştir. (Bkz. Resim 51)

*“Ve Nemeia aslanını ki Hera, Zeus'un karısı
Beslemişti insanları yutan Nemeia koyaklarında
Orda aslan kırıyordu halkını tanrıçanın
Ama güçlü Herakles haktan geldi onun.”⁵⁴⁶*

Yine Yunan mitolojisinde oğullarından biri, bir aslan tarafından parçalanan kral Megareus, kızını, oğlunu öldüren aslanın hakkında gelecek adama vereceğini bildirir. Bu işe, tanrılar tanrısı Zeus'un torunlarından Alkathoos talip olur ve aslanı öldürüp kızla birlikte krallığa da sahip olur.

Birçok kahramanın aslanlar tarafından büyütüldüğü, birçok ulusun da aslanlar tarafından emzirilen, büyütülen ve eğitilen bir atanın soyundan türediği (Moğollar gibi) ileri sürülmüştür. Anadolu mitolojisinde genellikle yiğitliği ve koruyuculuğu simgeleyen aslanların; şehirlerin, konakların ve tapınakların giriş kapılarında kabartmalarına ya da heykellerine rastlanır. Ana tanrıça Kybele, otururken ve hatta doğum yaparken, her iki yanında bulunan dişi ve erkek aslanlara dayanır. Tüm hayvanların kraliçesi (*Potnia theron*) de olan Kybele, doğaüstüne var olan sonsuz

⁵⁴⁵ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

⁵⁴⁶ Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 114.

egemenliğinin bir simgesi olarak aslanlarını yanından ayırmaz. Hititli tanrıların arabalarını ise aslanların çektiğine inanılır.⁵⁴⁷ (Bkz. Resim-2)

AYI

Yunan mitolojisinde tanrıça Artemis'in yanındaki perilerden biri olan Kallisto, tanrılar tanrısı Zeus'tan hamile kalınca, bakire Artemis onu dişi bir ayı haline getirir ve Zeus'da onu gökyüzünde "Büyükayı Takımyıldızı"nın arasına yerleştirir. Ayrıca, Yunanlı bir avcı kız olan Atalante'yi, bir dönem ayıların emzirerek büyütmeleleri dışında, antik Yunan'da ayıyı konu edinen mitolojik bir motife rastlanmaz.⁵⁴⁸

Boğa, Sığır, Öküz

Boğa, sığır veya öküz farklı toplumlara ait mitolojilerde büyük yer tutar. Grek Anadolu, Mısır, İran, Mezopotamya ve Yunan mitolojileri bu hayvanlara ait zengin motifler içermektedir.

Antik dönemin en ünlü destanlarından biri olan Homeros'un Odysseia'sı şu dizelerle başlar:

*"Taşkınlıkları yüzünden hepsi yok oldu,
Güneş tanrının sığırlarını yemiş budalalar,
Yücelerin oğlu da kapatmış onların dönüş yolunu",⁵⁴⁹*

Asya ve Afrika kültürlerinde kutsal olduğu düşünülür. Bolluk ve güçlülük simgesi boğaya ilk olarak Sümer inançlarında ve mitolojisinde rastlanır. Bu motifin daha sonraki tüm inançlarda yer aldığı ve mitolojik yönden en önemli hayvanlardan biri olduğu görülür. Güç ve bolluk simgesi oluşunun yanı sıra boğa, dölleme özelliği ve kuvvet yönünden de erkek gücünün simgesidir. Sümerlerde boğa, erkek-insan başlı olarak da tasarlanmıştır. Sümer'de bir boğa, gürleyip ayağını yere sürterse, gücünün yüksek olduğuna karar verilirdi. Eski İran'da ise, Geus-Urvan adlı bir boğaya mitolojide önemli bir yer ayrılmıştır. Zerdüş inançlarına göre, tanrı Ahura-Mazda tarafından

⁵⁴⁷ Ergener, a.g.e., ss. 49-60.

⁵⁴⁸ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

⁵⁴⁹ Homeros, Odysseia. I. 1-10.

yaratılan ve karanlıkların ruhu Ahriman tarafından öldürülen bu boğanın, tüm hayvanların ruhunu kendisinde topladığına ve tüm yararlı hayvanların ondan türediğine inanılır.⁵⁵⁰

Hitit öncesi Anadolu'da yaşayan ulusların Seris ve Hurra adını taşıyan tanrı boğaları vardır. Ancak bu mitolojik inançlar arasında en dikkat çekenini hiç şüphesiz Eski Mısır'a aittir. "Apis Öküzü" adı verilen ve tanrının ruhunu taşıdığına inanılan hayvan, bu yönde çok güzel bir örnek oluşturmaktadır. Memphis'de kutsanan Apis Öküzü'nün, belirli bazı fiziksel özellikler taşıması gereklidir. Bu hayvanın, Memphis bölgesinin yöresel tanrısı olan Ptah'ın ruhunu taşıyıp taşımadığına ancak rahipler karar verir. Gövdesinde beyaz lekeleri olan siyah renkli bu öküzün, başında üçgen şeklinde beyaz bir işaret vardır. Bu işaret dışında, sırtında da akbabaya benzeyen bir şekil, sağ yanında hilal biçimli bir belirti ve dilinin üzerindeyse hamam böceğine benzer bir işaret bulunur. Aynı zamanda kuyruk tüylerinin de çift olması gereklidir. Apis Öküzüne, yaşadığı sürece, Memphis'deki Ptah Mabedi'nin karşısına yapılmış olan bir tapınakta çok büyük bir özen ve dikkatle rahiplerce bakılır. Gündüzleri belirli saatlerde hava alması için avluya çıkartılan kutsal öküzün her hareketinden, tapındaki rahipler bir anlam çıkartırlar. Bu hayvanın ölümü, Mısırlılar için büyük bir mateme neden olur. Ölen öküzle aynı fiziksel özelliklere sahip yeni bir öküz bulunmalıdır. Rahipler süratle kutsal işaretleri bedeninde taşıyan yeni öküzü ararlar. Yeni Apis Öküzü'nün bulunup meydana çıkarılması ise büyük sevinç gösterileriyle kutlanır. Ölen Apis Öküzleri mumyalanır ve büyük bir cenaze töreniyle Sakkara'da bulunan yer altı galerilerindeki lahitler içerisine konulur. Ölüncü, tanrı İsis'den dolayı İsis-Apis olarak anılan bu hayvan için, "Serapeum" denilen tapınakta ayinler düzenlenir. Yeni bulunan Apis Öküzü, hemen ölenin yerine geçer ve bu şekilde eski totem geleneği yaşatılmış olur. Ayrıca Eski Mısırlılar, gök tanrısını çok büyük bir inek olarak düşünürler ve ona "Hathor" adını verirler. Dünya onun ayakları altında durur ve karnında ise yıldızlar parlar.⁵⁵¹

Yunan mitolojisinde tanrılar tanrısı Zeus'un diğer hayvanlara dönüştüğü gibi, Avrupa'yı elde edebilmek için bir boğaya dönüştüğü de görülür. Yine eski Yunan'da Minos'un boğası (Minotaurus) denilen ve insan bedenli, boğa başlı bir canavar da

⁵⁵⁰ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

⁵⁵¹ İnan, a.g.e., ss. 219-231.

vardır. (Bkz. Resim-60, 61) Girit kralı Minos, tanrı Poseidon'dan tanrıya kurban etmek üzere denizden bir boğa çıkarmasını ister. Poseidon, krala eşsiz güzellikte bir boğa gönderir. Ancak boğa, kralın o kadar hoşuna gider ki; onu sürüsünün içine katar ve onun yerine daha az dikkat çeken bir sığırı kurban eder. Poseidon, kızartılan sığır etinin kokusunu alır almaz, onun kendi hayvanı olmadığını anlar ve boğasının çılgınca bir öfkeye tutularak Girit'i yakıp yıkmasını sağlar. Kralın eşi kraliçe Pasiphae dışında tüm Giritliler kuduran hayvandan dehşete düşerlerken, kraliçe boğaya aşık olur ve onunla bir araya gelir. Boğa bundan sonra da vahşiliğini sürdürür ve Yunanistan anakarasını yakıp yıkar. Sonunda Marathon yakınlarında öldürülür ve Girit boğası ya da Marathon boğası olarak adlandırılır.⁵⁵²

Hint mitolojisinde ise inek en kutsal hayvandır. Veda'lar çağında ineğe tapılmış ve bunun yansıması günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüz Hindistan'ında bir ineğin öldürülmesi büyük bir günahdır.⁵⁵³

Mazdeizmde, öküze saygı önemli bir rol oynamaktadır. Bu olgu yerleşik çiftçilerle göçebeler arasındaki çatışmanın bir yansıması olarak yorumlanmıştır. Zerdüş için kullanılan sığırtmaç nitelemesi ise, ileri sürüldüğü gibi her Mazdeist'in sürü hayvanlarını koruma ve onlara iyi bakma ödeviyle ilişkili değildir. Antik Yakındoğu'nun ve Hindistan'ın her yerinde bulgularanan "çoban" ve "sürü" mecazları, reislere ve onların uyruklarına gönderme yapmaktadır. Zerdüş'ün sığırtmaçlığını yaptığı sürü hayvanı, iyi dini paylaşan insanı ifade etmektedir.⁵⁵⁴

ÇAKAL

Eski Mısır'da ölülerin ve mezarlıkların tanrısı olan Anubis'in, çakal başlı ve insan gövdeli olduğu düşünülür. Ölülere öte dünyanın yolunu gösteren, onları oraya ulaştıran çakal başlı Anubis'in, mumyalama tekniğinin de kurucusu olduğuna inanılır.⁵⁵⁵

⁵⁵² Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

⁵⁵³ N. Erk, Veteriner Tarihi. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları. No: 195. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978, s. 1-26.

⁵⁵⁴ Eliade, a.g.e., s. 51.

⁵⁵⁵ Armutak, a.g.m., s. 411-427.

DOMUZ

Mitolojiler için domuz zengin bir motiftir. Özellikle Yunan mitolojisinde domuzla ilgili çeşitli inanışlar ve söylenceler vardır. Kral Teuthras, Bakırçay civarındaki topraklarda avlanırken karşısına ansızın bir yaban domuzu çıkar ve hayvan kendisini öldürmemesi için insan sesi çıkararak Kral'a yalvarmaya başlar. Ancak yine de Teuthras onu vurur. Vurulan domuz ölmeden önce Artemis tapınağına sığınır. Yunan mitolojisinde doğa, tamamıyla Artemis'in etkisindedir ve tanrıça Artemis, hayvanların yaşamını denetler, yabanıl olanları evcilleştirir. Homeros ondan; "Yabanıl Hayvanların Tanrıçası" diye söz eder. Artemis ayrıca, türlerin yok olmasını da önlemektedir. (Bkz. Resim-50) Kutsal domuzu öldürmesinden dolayı Kral Teuthras cüzam hastalığı ve çılgınlık nöbetleriyle cezalandırılır ancak iyileşir. Peleponnesos'taki Erymanthos Dağları'nda barınan ve çevresine korkunç zararlar veren bir domuzu yakalamak üzere Herakles yola çıkar. Kral'a domuzu canlı olarak getirmesi gereken Herakles, karlarla kaplı bir arazide bitkin düşen domuzu kısıtır ve yakalar. Kral Eurysteus, domuzu karşısında görünce, korkudan büyük bir tahıl kabının içine saklanır. Bu gülünç sahne, vazo ressamları ve heykeltıraşlarca çok sevilmiş ve yüzyıllar boyunca işlenmiştir. Ayrıca, Tanrı Apollon, oğlunun öcünü almak için kendisini yaban domuzu haline getirir.⁵⁵⁶

Efes şehrinin kurulacağı yeri bir yaban domuzunun gösterdiğine inanılır. Kalydon kralı Oineus, bir hasat şükranı bayramında tanrıça Artemis'e kurban vermeyi unuttunca, Artemis krala ceza olarak dev bir domuz gönderir. Kalydon domuzu adı verilen bu hayvanı çok sayıda kahraman yere serinceye kadar, domuz dört bir yandaki tarlaları tahrip eder. Yaban domuzlarının çok olduğu Erymanthos dağlarında tanrıça Artemis de avlanmayı çok sever. Çok güzel bir tanrı olan Adonis'in Afrodite'ye beslediği aşkı çekemeyen tanrıça Artemis, Adonis'in üstüne bir yaban domuzu saldırır ve kasiğinden yaralanan Adonis, yarasından kanlar akarken ölür. Bu olayın söylencesi Sümerlerden Hititlere değin uzanmış ve bütün Anadolu'ya yayılmıştır. Bir tanrıyı öldüren domuz, zamanla tüm yöre halklarının da nefret ve ilencine uğrayacaktır. Domuzla ilgili söylenceler Roma'da da vardır. Romalılara göre yaban domuzu saldırgan

⁵⁵⁶ Armutak, a.g.m., s. 411-427.

oluşu nedeniyle kötü bir yaratıktır. Adonis'i, bir yaban domuzunun öldürdüğü söylentisinden yola çıkılırsa, Eski Yunan'dan Roma'ya geçen bu inancın Anadolu kökenli olabileceği bildirilmektedir. Eski Mısır mitolojisinde domuza yer verilmez. Anadolu'da da tanrıça Kybele'ye doğurgan oluşları nedeniyle dişi domuzlar kurban edilir. Bu olayda kurbanın bütünü tanrıya adanır ve kurban edilen domuz yakılır. Tanrıya ait olan bu kurbandan yemek yasaklanmış olup, yendiğinde günahı çok büyüktür. Belki bu yaklaşım, bir noktada domuz eti yenmesiyle ilgili yasağı açıklayıcı olabilir.⁵⁵⁷

Antik Anadolu toplumlarının çoğunun inançlarında dişi domuz, insanların ve ekinlerin doğurganlıklarını ve üretkenliklerini simgeler. Erkek domuz ise, bazen erkek tanrıların sembolü olarak belirir. Hititlerde, domuza mitolojik bir anlam yüklenmemiş ve domuza nazaran sığır, at, koyun gibi hayvanlara daha çok önem verilmiştir.⁵⁵⁸

FOK BALIĞI

Fok balığı ile ilgili farklı anlatımlar da mitolojik öğeler içerisinde yer almaktadır. Bu söylencelerden en dikkat çekici olanlarından biri de Odysseus'un ve arkadaşlarının, İthake adasına varabilmek için başlarından geçen olaylar sırasında gözümüze çarpar. Bahsi geçen konu efsanede şu şekilde anlatılmaktadır:

*“Alacalı enginden çıkıp sürüyle yatarlar çevresine
Güzel deniz tanrıçasının yüzen ayaklı fok balıkları
Denizlerin ekşi deniz kokusunu yayarlar ortalığa.
İhtiyarın tekmil düzenlerini anlatayım şimdi sana:
En önce fokları sayacak o
Sonra ayıracak onları beşer beşer
Uzanacak aralarına sürüdeki çoban gibi
Görür görmez siz onun uykuya daldığını
Ossaat saldırın var gücünüzle
Ne yaparsa yapsın koyvermeyin, tutun sımsıkı
Her kılığa girecek, her biçimi alacak
Benzeyecek yerde sürünen tekmil hayvanlara”⁵⁵⁹*

“Tanrıça dört tane fok derisi getirmişti

⁵⁵⁷ R. Ergener, Anatanrıçalar Diyarı Anadolu. Yalçın Yayınları, İstanbul 1988, ss. 49-60; Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

⁵⁵⁸ Z. Eyuboglu, Anadolu Uygarlığı, Der Yayınları. İstanbul 1981, ss. 118-124.

⁵⁵⁹ Homeros, Odysseia. IV, 395-418.

*Denizin yaygın kuağından
Az önce yüzülmüştü bu deriler
Yan yana yatırdı bizi
Örttü üstümüzü birer deriyle
Pusunun en iğrenç zamanıydı bu
Denizin beslediğı foklar çok pis kokuyordu
Nerdeyse bayılacaktık kokudan
Nasıl yatılırdı deniz canavarının yanında
Bekledik bütün sabah yüreğimiz sabırla dolu
Foklar çıktı denizden sürüyle
Gelip sıra sıra uzandılar kıyıda
İhtiyar da çıktı denizden öğleye doğru
Gördü besili fokları, dolaşıp saydı sıraları.
Kendisi de yattı uzandı oracığa
Bağıra çağıra saldırıp kollarımızla sardık onu
Başvurdu oda ustası olduğı bütün düzenlere
Yeledi bir aslan oluverdi ilk önce
Sonra ejderha, sonra pars, sonra bir koca domuz..”⁵⁶⁰*

GEYİK

Eski Anadolu mitolojisinde, insanların alın yazılarına egemen olan Hitit kader tanrısı *Runda*, yanında hep bir geyikle dolaştığından, geyik Hititler’ce kutsal olarak algılanmıştır. *Runda*, ayrıca bir av tanrısı niteliğı de taşımaktadır. Onun bir kartalı, bir değneğı ve bir geyiğı bulunmaktadır. *Runda*, daha sonraki çağlarda Avrupa'nın çeşitli mitolojilerine de girerek oradaki tanrılar ile kaynaşmıştır.⁵⁶¹

Yunan mitolojisinde altın boynuzlu, tunç ayaklı bir geyik vardır. Kyrenia geyiğı adı verilen bu hayvan, tanrı Apollon, tanrıça Artemis ve tanrıça Afrodit'in koruduğı sihirli bir hayvandır. Herakles onu bir yıl kovalar ve sonunda okla yaralayarak yakalar. Antik Yunan'da yaman bir avcı olan Aktaion, çok fazla övününce, tanrıça Artemis onu bir geyik haline dönüştürür ve 50 köpeğini üzerine saldırtarak onu parçalatır. Tanrıça Artemis, bazen geyik kılığına girer. Yine böyle bir gün, Naksos adasında avlanan iki kardeşin karsısına çıkar ve onların peşine düşürerek bir uçurumdan aşağıya yuvarlanmalarına neden olur.⁵⁶²

⁵⁶⁰ Homeros, *Odysseia*. IV, 435- 457.

⁵⁶¹ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

⁵⁶² Ergener, a.g.e., ss. 49-60.

Totem kabul edilen hayvanlar arasına da girmiş olan geyiğin, Türk mitoloji ve masallarında yeri büyüktür. Bununla beraber Türklere ait eski ve orijinal bir efsanede, Türklerin geyikten türediğine dair bir kayda rastlamıyoruz. Türk efsanelerinde yer tutan daha ziyade dişi geyiktir. Dişilik ise doğurganlığın, bereketin ve narin olmanın bir ifadesidir. Cengiz Han'ın ilk atası "Gök-Kurt", karısı ise "Kızıl veya Kızılımsı Geyik"tir.⁵⁶³

KARTAL

Kartal birçok antik dönem toplumunda büyük öneme sahiptir. Hemen her kültüre ait mitolojilerde ve anlatılarda, kartal figürü ve taşıdığı manalar çeşitlilik arzetsede, genellikle gökle ve tanrıyla ilişkilendirilmiştir.

Hititler kartala "karas" derlerdi ve kartal onların inancına göre kutsaldı. Yunanlılar da kartalı Göğün Tanrısı Zeus'la ilişkilendirmişlerdi.

*"Gür sesli Zeus saldı iki kartal
Ta yukarlardan uçageldiler, bir dağın doruğundan
Söz aldı yaşlı yiğit Halitherses, Mastor'un oğlu
Kuş falıyla geleceği görmede üstüne yoktu
İyi niyetle yöneldi onlara, dedi ki:
"Dinleyin beni İthakeliler, diyeceğim var:
Ama talipleredir bu sözüüm daha çok
Ölüm kasırgası onların başı üstünde
Odysseus uzun zaman uzak kalmayacak sevdiklerinden
Artık onun yurduna dönmesi yakın.."⁵⁶⁴*

Yakutlarda saygı duyulan hayvanların başında kartal gelmektedir. İlkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun idaresine bağlıdır. Eski zamanlarda bu kuş güneş ve Gök Tanrı'nın sembolü olarak kabul edilmiştir.⁵⁶⁵

KEÇİ

⁵⁶³ Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 15.

⁵⁶⁴ Homeros, Odysseia. II, 147-164

⁵⁶⁵ Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, TTK, Ankara 2006, s. 45.

Tarih boyunca farklı toplumlar tarafından keçiye çeşitli anlamlar yüklendiği görülmektedir. Hellenistik dönemden itibaren Pan figürleri önemli bir şekilde mükemmelleştirilmiş ve Pan; çobanların ve sürü hayvanlarının koruyucu tanrısı olarak kabul edilmiştir. Ortaçağ düşüncesinde ise şeytan tiplemesinin Pan figüründen temel alınarak ortaya çıktığı ifade edilmiştir.⁵⁶⁶ (Bkz. Resim-25)

“Mısırlılar on iki tanrıdan önceki sekiz tanrı arasına Pan’i da sokarlar. İnsan resmi ve heykeli yapanlar, Yunanlılarda olduğu gibi, Pan’i keçi kafalı ve teke ayaklı olarak gösterirler; bu yüzden Mendesliler bütün keçileri ve özellikle tekeleri kutsal sayarlar, teke sürüleri gezdiren keçi çobanlarına saygı gösterirler.”⁵⁶⁷

Tanrılar tanrısı Zeus'u çocukken Girit Adası'nda Amaltheia adlı bir keçi, sütüyle besler. Sonraki efsaneler onun bir keçi değil, bir peri olduğu yolundadır. Çok güçlü bir çocuk olan Zeus bir gün sütü ile beslendiği Amaltheia'nın bir boynuzunu kırar. Bu olay üzerine Zeus, elinde kalan boynuz parçasına her zaman için çeşitli nimetlerle doldurulmak veya dolu bulunmak gücünü bağışlar. Daha sonra bu boynuz Romalılarda "*Cornu Capiae*" adını almış ve keçilerin boynuzları bereket sembolü olmuştur.⁵⁶⁸

Tanrılar tanrısı Zeus, oğlu Dionysos'u, karısının kıskançlığından koruyabilmek için, bir dönem keçi kılığına sokar ve onu su perileri arasında büyütür. Pan, Yunanistan'ın dağlık Arkadia bölgesinde sürülerin, özellikle küçükbaş hayvanların ve çobanların koruyucu tanrısına dönüşür. Diğer dinlerdeki Şeytan motifinin keçisakalını ve boynuzlarını Pan'dan aldığı ileri sürülür. Dağlarda otlayan koyun sürülerini izleyen Pan, aniden ormanların karanlığına dalar ve vahşi hayvanları kıvılcım saçan gözleriyle bulup öldürür.⁵⁶⁹

KEDİ

⁵⁶⁶ Hülya Boyana, “*Arkadia Kökenli Keçi Tanrı Pan*” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 24. S. 37., Ankara 2005, s. 182.

⁵⁶⁷ Herodotos, II. 46.

⁵⁶⁸ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

⁵⁶⁹ Boyana, a.g.m., s. 182; Ergener, a.g.e., ss. 49-60.

Özellikle Eski Mısır'da çok kutsal bir hayvandır. Mısır'da, "Pahet" adında bir kedi-tanrıça vardır. Tapınağı bir kedi mezarlığı içindedir. Ayrıca bir de "Bastet" adı verilen kedi başlı bir Mısır bereket tanrıçası bulunmaktadır. Kendisi mutluluğun da tanrısıdır. Eski Mısır'da eğer bir evdeki kedi doğal olarak ölürse, o evde oturanların hepsi yaslarını belli etmek için kaşlarını kazıtırlardı. Ölen kedi özel bir mezarlığa gömülür. Kedilerin mumyalandıkları ya da tunç tabutlar içerisinde toprağa verildikleri bildirilmiştir. Bir evde yangın çıktığında Mısırlılar, kendilerinden önce kedilerini yanmaktan kurtarmak amacıyla çevrelerinde bir çember oluştururlar. Bu şekilde, alevlerden korkan ve çılgına dönen panik içerisindeki kedilerin, alevlerin üzerine atlamalarına engel olurlar. Mısır ülkesinde tapılan bir tanrı ve bir totem olan kedilere gösterilen bu büyük ilgi ve derin sevgi, Hititler'e ve Urartular'a da yansımıştır. Eski Mısırlılar bazen, doğan güneş tanrısı Ra'yı, yılanı saldıran bir kedi şeklinde düşünürler ve bu şekilde şeytana karşı iyiliğin gücünü kedi ile sembolize ederler.⁵⁷⁰

Kedi Yunan mitolojisinde pek yer almaz. Sadece tanrıça Artemis'in bazen kedi şekline dönüştüğü görülür. Kedi, ilk önce evcilleştirildiği Mısır'daki dokunulmazlığını ve ayrıcalıklı konumunu diğer uygarlıklarda çoğunlukla bulamamıştır. Öyle ki; Eski Mısır'da bir kediyi yanlışlıkla öldüren bir Romalı, Mısırlılarca evinde linç edilmiştir.⁵⁷¹

KOYUN

Koyunlarla ilgili olarak Yunan mitolojisinde bahsi geçen en dikkat çekici efsane altın post anlatsıdır. Bu efsaneye göre, Thebai kentinde kıtlık olmuş ve kral Athamas'ın ikinci karısı, kâhinleri kandırıp onlara bu kıtlığın giderilebilmesi için üvey çocuklarının kurban edilmesi gerektiğini söyletmiştir. Kral Athamas'ın ilk karısı Nebhele'den olan çocukları Phriksos ile Helle tam kurban edileceklerken annesi imdatlarına yetişerek, çocuklarını altın postlu ve kanatlı bir koçun üstüne bindirir ve Karadeniz'e doğru gönderir. Yolda giderlerken Helle, koyunun üzerinden kayıp denize düşer ve orada ölür. O günden sonra, Helle'nin denize düşerek öldüğü yer "Helles Pontos" (Çanakkale Boğazı) olarak anılır. Helle'nin kardeşi Phriksos ise koçla birlikte

⁵⁷⁰ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

⁵⁷¹ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

tanrılar tanrısı Zeus'a giderek koçu ona kurban eder ve altın postu da Zeus bir kuru içerisinde saklamaya başlar.⁵⁷²

Koyun, sözlü anlatılarımızda ilk kez Oğuz Kağan Destanı'nda karşımıza çıkar. Destanın bitişinde Oğuz Kağan bir akkoyun ve bir karakoyun arasına geçerek Göktanrıya seslenir.⁵⁷³

KÖPEK

Yunan mitolojisinde köpekler tanrıça Artemis'in arkadaşıdır. Artemis, yanında hep bir köpekle beraber betimlenir. (Bkz. Resim-25) Homeros'un destanlarında insanların en yakın dostu ve koruyucusu olarak tanımlanır. Bu destanlardaki köpeklerin en ünlüsü Argos'dur. Unutulmuştur ve bakımsız bir pislik içinde yaşar. Argos kendisini gencecik bir köpek olarak bırakıp giden Odysseus'u beklemektedir. Uzun yıllar sonra Odysseus'u geri döndüğünde bir tek Argos tanır ama ayağa kalkamayacak kadar bitkindir ve gücü ancak kulaklarını ve kuyruklarını oynatmaya yeter ve biraz sonra da köpek ölür. Konu Odysseia'da şu şekilde anlatılır:

*“Yerde yatan bir köpek başını kaldırdı kulaklarını dikti
Argos'tu bu, sabırlı Odysseus büyütmişti onu
Ama hayrını görmeden gitmişti kutsal İlyon'a
Genç adamlar ava götürürlerdi onu eskiden
Takarlardı yaban keçilerin geyiklerin tavşanların peşine
Oysa şimdi bakımsız ve sahipsizdi
Dış kapının önünde yatıyordu gübrenin içinde
Katırların ve öküzlerin gübresi yığılmıştı oraya
İşte orda yatıyordu Argos her yanı bit dolu
Yaklaşan Odysseus'u hemen o anda tanıdı
Kuyruk salladı ve indirdi iki kulağını
Ama çok bitkindi kalkıp gelememi efendisinin yanına
Odysseus'da başını çevirdi ve sildi gözünden akan yaş
Ossaat başladı söze Eumaios varmasın diye farkına
Ne tuhaf bir köpek Eumaios şu gübrenin içinde yatan
Boyu bosu güzel alımlı bir hayvan ama
Bilmem, görünüşü gibi koşuda da tezmiydi ki
Yoksa bir sofraya köpeği miydi sadece
Efendileri sırf gösteriş için bakarlar ya hani ?
Ona karşılık verdin çobanbaşı Eumaios dedin ki
Uzaktan ölen efendimizin köpeğidir o
Görseydin ne güzel ne canlı köpekti*

⁵⁷² Ergener, a.g.e., ss. 49-60.

⁵⁷³ Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 12.

*Odysseus bıraktığında onu bize giderken Troya'ya
Hızını, çevikliğini göreydin açık kalırdı ağzın
Bir hayvan en sık ormanda bile kurtulamazdı ondan
İz kovalamakta yoktu onun eşi emsali
Ama işte böyle kötiledi döndü uyuzca efendisi yaban ellerde yok olup gideli beri
Hizmetçi kadınlar bakmaz oldular ona kaldı timarsız
Kul kısmı böyledir işte ne yaparsın
Görmezler işlerini gereğince başlarından gidince efendileri..”⁵⁷⁴*

Ayrıca, "Kerberos" adı verilen ve cehenneme bekçilik yapan yüz başlı bir köpek vardır. Onu yalnızca Herakles alt eder. Ölüsü olanlar Kerberos için mezarlıklara yiyecekler bırakırlar. Kerberos'un soyundan gelen köpeklerin günümüz Yunanistan'ında yaşadığı ileri sürülmektedir. Ancak yine de Eski Yunan'da köpekle ilgili anlatılar çok değerlidir.

Kerberosla ilgili olarak Odysseia'da şu dizeler göze çarpar:

*“Bir ara buraya göndermişti beni (Herakles) o
Kerberos köpeğini al getir demişti
Aklınca bu onun bana yüklediği en güç işti
Ama ben köpeği alıp çıkarıverdim Hades'ten dışarı..”⁵⁷⁵*

Yine Hesiodos Kerberosla ilgili olarak Thegonia'da şu bilgileri aktarır:

*“Derler ki Ekhidna Typhon'la çiftleşmiş
O fıldır fıldır gözlü bakire
Ve azgın yürekli çocuklara gebe kalmış
Orthos'u dünyaya getirmiş ilkin
Öküz çobanı Geryon'un köpeğini
Sonra bir azgın canavar daha doğurmuş
Adı bile dile alınmaz Kerberos'u..”⁵⁷⁶*

Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un yendiği “İt Barak” kabilesinin totemi kuştan türeyen bir köpektir. Kaşgarlı Mahmud, Barak sözünü açıklarken “ Çok tüylü bir köpektir. Türklerin inancına göre, kerkes kuşu kocayınca iki yumurta yumurtlar ve bunların üzerine oturur imiş. Bu yumurtalardan birinden çıkan Barak, köpekler içinde

⁵⁷⁴ Homeros, Odysseia. XVII, 290-320.

⁵⁷⁵ Homeros, Odysseia. XI, 623-625.

⁵⁷⁶ Eyuboğlu, Erhat, a.g.e., s. 114.

en iyi koşan ve en iyi av avlayan bir cins imiş. Öbür yumurtadan da başka bir yavru çıkarmış. Bu yumurta da o kuşun son yavrusu olurmuş.”demektedir.⁵⁷⁷

Eski Türk edebiyatında köpeğin adı, ancak av köpeklerinden söz açıldığı zaman geçerdi. Mesela Manas Han ve oğulları ile ilgili destanlarda, kahramanların av kuşları ile av köpekleri, yanlarından ayırmadıkları en önemli arkadaşlarıydılar. İranlılar ise dünyayı bir “alaca köpeğe” benzetirlerdi. Onlara göre, dünyanın ve hayatın durmadan değişen devranı, bundan başka bir şeye benzetilemezdi. Bir Türk genci için, iyi bir av kuşu ile av köpeğine sahip olmak, en büyük bir gurur sebebiydi. Kutadgu Bilig’de: “Uçarıyı uçurtmaz, senin avcı kuşların, Yürüyeni yürütmez, alaca kör köpeğin.”denilmektedir.⁵⁷⁸

KURT

Kurtlarla ilgili anlatılar da, mitolojilerde oldukça önemli bir yere sahiptir. Anadolu mitolojilerinde kurt motifi; Hititler’le ortaya çıkar. Hititler’de kurt tanrının yoldaşdır. Orman tanrıları kurtları çok severler ve onları yanlarından ayırmazlar. Ancak Hititler’de kurt kesinlikle bir totem değildir.⁵⁷⁹

Roma kentinin kurucuları olarak kabul edilen Remus ve Romulus'un öyküleri de kurt motifinin kullanıldığı ilginç bir öyküdür. (Bkz. Resim-62) Savaş tanrısı Mars'ın oğulları olan Romus ve Romulus'u Tiber nehri kıyılarında bulup emziren bir dişi kurttur. Efsane:“*Bu şehir en kudretli imparatorluğun başlangıcı ve daha sonra da Gökyüzü tanrılarının yeri olmuştu. Vesta rahibesi zorla kaçırıldı ve ikiz erkek çocuk dünyaya getirdi. Ne tanrılar ne de insanlar, kralın zalimliğinden anneyi de çocuğu da koruyamadılar. Rahibelere, annenin zincire vurulup zindana atılmasını, çocukların da nehrin sularına bırakılmasını emretti. Fakat talihleri onlara yardım etti. Suların çekilmesiyle nehir daha sığ oldu. Etraftaki tepelerden susuzluğunu gidermek için inen bir dişi kurt, çocukların ağlaması üzerine o tarafa gitti. Onları hiç incitmeden emzirdi.*”

⁵⁷⁷ Bahaaddin Ögel, Türk Mitolojisi, C. 3, (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar), TTK, Ankara 1993, s. 75.

⁵⁷⁸ Ögel, a.g.e., s. 563.

⁵⁷⁹ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

Kralın sürülerinin bakıcısı kurdu, onları diliyle yalarken buldu.”⁵⁸⁰ şeklinde anlatılmaktadır.

Aynı şekilde kurt motifi, Roma'nın kuruluş efsanesinde olduğu gibi, Türk ve Moğolların, türeyiş ve yayılmalarına kaynaklık eden destanlarda da önemli bir yere sahiptir. Tü'kue halkının türeyişini anlatan Türeyiş Destanı'nda, Ergenekon dağından çıktıklarında onlara dişi bir kurdun (Asena) yol gösterdiğine inanılmaktadır.⁵⁸¹ (Bkz. Resim-78) Kurt, renklerine göre; *Bozkurt, Gök Börü, Ak Kurt, Kızıl Kurt*; Türk bayrak ve efsanelerinde ise *Börü, Börte, Börcü, Asena, Sina, Cina, Cine, Cino, Yaşka* olarak adlandırılmaktadır.⁵⁸²

Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Kağan, halkını toplayıp onlara buyruk verirken “kök böri bolsungıl uran”(Bozkurt sesi bize savaş narası olsun) diye seslenmekte; fetihler sırasında Oğuz'un ordusuna Oğuz'un çadırına giren gök ışıktan çıkan gök tüylü, gök yeveli büyük bir erkek kurt yol göstermektedir ki, bu Tanrının Oğuz'a gönderdiği kutsal bir rehberdir.⁵⁸³

Kurdun kutsallığı sadece bu destanla da sınırlı değildir. Göktürklerin “Türeyiş” efsanesinde kurt, ana olarak karşımıza çıkar. Bu efsaneye göre; hepsi öldürülen Göktürkler içinde, yalnızca on yaşında bir çocuk kalır. Lin memleketinin askerleri, çocuğun çok küçük olduğunu görünce, ona acır ve onu öldürmezler. Yalnızca çocuğun ayaklarını keser ve bir bataklık içindeki otlar arasına bırakarak giderler. Bu sırada çocuğun etrafında dişi bir kurt peyda olur ve ona et vererek çocuğu besler. Çocuk, bu şekilde büyüdüktan sonra, dişi kurtla karı-koca hayatı yaşamağa başlar. Kurt da çocuktan bu yolla gebe kalır. Göktürkleri mağlup eden ve hepsini kılıçtan geçiren Lin memleketinin kiralı, bu çocuğun hâlâ yaşadığını duyunca onun da öldürülmesi için askerlerini gönderir. Çocuğu öldürmek için gelen askerler, kurtla çocuğu yan yana görürler. Askerler kurdu öldürmek isterler, fakat kurt onları görünce kaçarak Kao-ch'ang (Turfan) memleketinin kuzeyindeki dağa gider. Bu dağda, derin bir mağara vardır. Mağaranın içinde de büyük bir ova bulunmaktadır. Ova, baştanbaşa ot ve

⁵⁸⁰ Livius, I, 4.

⁵⁸¹ Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 10.

⁵⁸² Murat Uraz, Türk Mitolojisi, Düşünen Adam Yay., İstanbul 1994, s. 143.

⁵⁸³ Muharrem Ergin, Oğuz Kağan Destanı, MEB, İstanbul 1970, s. 5-8.

çayırırlarla kaplıdır. Kurt, dört yanı çok dik dağlarla çevrili olan bu mağaranın içine girer ve orada çocuğunu doğurur.⁵⁸⁴

Uygur Türklerine ait olan Türeyiş Destanı'nda ise kurt, baba olma özelliğiyle karşımıza çıkar. Bu destana göre eski Hun beylerinden birinin çok güzel iki kızı vardır. Bu bey, kızlarının yalnızca tanrılarla evlenebileceğini düşünerek ülkenin uzak bir yerinde bir kule yaptırır ve iki güzel kızı bu kulede yaşamaya başlar. Hanın yakarışına dayanamayan tanrı Bozkurt şeklinde kuleye gelir ve bu kızlarla evlenir. Bu evlenmeden doğan Dokuz Oğuz– On Uygur çocuklarının sesi Bozkurt sesine benzer.⁵⁸⁵

Göktürklerin ikinci büyük destanı olan Ergenekon Destanı'nda doğrudan kurt veya Bozkurt yoktur. Göktürklerin düşmanları tarafından tuzağa düşürülerek kılıçtan geçirildikleri, İlhan'ın oğulları Tokuz ile Kıyan'ın esir edildikleri yerden eşleriyle birlikte kaçarak daha sonra Ergenekon adını verdikleri bir vadiye geldikleri, Tokuzlar'ın ve Kayatlar'ın burada çoğaldıkları ve dört yüzyıl sonra artık sığmadıkları bu vadiden demir bir dağı eriterek çıktıkları anlatılır. Bu sırada Türklerin kağanı Börte Çine'dir ve bu Moğolcada Bozkurt demektir.⁵⁸⁶

TİLKI

Eski Yunan mitolojisinde, Teumessos dağlarında yaşayan ve Teumessos tilkisi olarak adlandırılan bir tilki vardır. Thebai ülkesine tanrı Dyonyos'un bela ettiği bu yırtıcı ve insan yiyen canavarı kimse yakalayamaz. Sonunda Kephalos ev köpeği Prokris ile gelir ve köpek ganimetini kovalar. Tanrılar, ikisi de son derece hızlı koşan bu hayvanların berabere biten koşu yarışmasını onları taşla çevirerek bitirirler.⁵⁸⁷

YILAN

⁵⁸⁴ Ögel, a.g.e., C. I., s. 22-23.

⁵⁸⁵ Mollaibrahimoglu, a.g.e., s. 10.

⁵⁸⁶ Mollaibrahimoglu, a.g.e., s. 10.

⁵⁸⁷ Armutak, a.g.m., ss. 411-427.

Sümerler ve Elamlılar'la ilgili kazılarda bulunmuş heykellerde; boynuzlu yılanlar, kutsal ağacı koruyan, kapı bekçiliği yapan iri ve boynuzlu yılanlar görülmektedir ki, bunlardan yılanların koruyuculukla da görevli olduğu anlaşılmaktadır. Sümerlerce yılanların tanrısı olan Nin-Gişzida ile Papsukal da koruyuculukla görevlidirler. Hititlerin Edimmu Hikâyesi'nde de büyük ve obur bir yılan geçmektedir. Hititlerde çok kutsal sayılan “*illuyanka - İlluankaş*” adlı yılan vardır. Bunun bir dev büyüklüğünde olup, kartallarla savaştığına inanılmaktaydı. Hitit efsanelerinde birden çok başı olan yılanlar vardır. Enuma-Elis Destanı'nda da korkunç yılanlar geçmektedir.⁵⁸⁸

Daha önce sağlık kısmında bahsedildiği üzere; yılan aynı zamanda antikçağda tanrı Asklepios'un da sembolü olarak ortaya çıkmaktadır. (Bkz. Resim-13, 55)

Volga Türklerince de yılan uğurlu bir hayvan olarak sayılmıştır. Uraz; Türkler arasında yılanlarla ilgili anlatılan efsanelerden birini, Tabari'den şu şekilde aktarmaktadır: “*Başı inciden, vücudu kızıl altından, gözleri yakuttan bir yılan yaratılmış. Ona göklerin en yüksek tabakası olan büyük ve kutsal yere yedi defa sarılması emredilmiş, o da sarılmış. Bu yılan o kadar uzunmuş ki orayı yedi defa dolandığı halde yarısı hâlâ göğün en üst katından yere doğru asılı durmaktaymış. Bu yılanın dört başı ve her başında yediyüzbir yüzü, her yüzünde bin ağzı, her ağzında bir dili, ayrıca seksenbir de boynuzu varmış.*”⁵⁸⁹

Yılanın Anadolu inançlarında da önemli bir yeri vardır. Bazı yörelerde evlerin koruyucu iyeleri olduğuna inanılmaktadır ki, bu iye genelde yılan, özellikle de kara yılan şeklinde tasavvur edilmiştir. Kara renkte olan “ev iyesi yılan” öldürülmez. Onun evdeki diğer zehirli yılanları öldürdüğüne, böylece ev halkını koruduğuna inanılır. Bundan başka bir de sarı yılan vardır ki, Dede Korkut'ta “Sarı yılan sokmadan, ağca tenim kalkar şişer.” şeklinde iki yerde geçer.⁵⁹⁰ Bahaeddin Ögel, “Sarı yılanların çok

⁵⁸⁸ Nimet Özgüç, Hatti Efsanesi Yılan İlluyanka'nın Tasvir Sanatında Yorumu, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2003. ss. 7-34.

⁵⁸⁹ Uraz, a.g.e., s. 154.

⁵⁹⁰ Dede Korkut, a.g.e., s. 17, 66.

zehirli ve korkunç olduklarına dair herhangi bir bilgimizin olmadığını ve bunun geleneklere dayanan bir söyleyiş olabileceğini belirtmektedir.⁵⁹¹

FABL

Fabl daha çok, hayvanların başından geçen olayları anlatan, insanlara ders vermek amacı güden, güldüren ve düşündürten manzum öykülerdir. Genellikle hayvanların ve bitkilerin konuşması ve başlarından geçen olaylar şeklinde tanzim edilmiş hikâyelerdir. Fablların kahramanları genellikle hayvanlardır. Bu edebi türde hayvanlar, insanlar gibi düşünür, konuşur ve tıpkı insanlar gibi davranır.

Bu eserlerde anlatılan hikâyelerde, adalet, dostluk, doğruluk, bağışlamak, cömertlik, alçakgönüllülük, kanaat, sadakat, kendini bilme gibi değerler örnek davranış biçimleri olarak gösterilmeye çalışılır. Zalimlik, düşmanlık, hainlik, kendini beğenmişlik, cimrilik, aç gözlülük, başkasına özenme, cahillik, kadir bilmezlik, yalancılık, bencillik gibi tutum ve davranışların ise yerildiği görülmüştür. Bu tarz anlatımların tek amacı iyiliğin yüceltilmesi, kötülüğün ise yerilmesi idi. Bu durum,

⁵⁹¹ Çiğdem, a.g.e., s. 24; Şahmeran efsanesi bu konuda ilginç ve çarpıcı bir örnektir. “Eski dönemlerde Tarsus, İran hükümdarı Sardanapal tarafından ele geçirildikten sonra Arap ülkelerinden gelen kervanların Anadolu’ya geçmesi için ilk büyük konaklama yerlerinden biriydi. Tarihî İpek Yolu, Tarsus’tan Antakya’ya, oradan da İran ve Mısır’a uzanıyordu. Arap ülkelerinden kervanlarıyla Tarsus’a gelen tüccarlar, bir süre burada konaklayıp dinlenir, kent’in şifalı suyu olarak bilinen *Kydnos* Nehri (Tarsus Çayı)’nde yıkanır, bunun karşılığı olarak da Tarsus hükümdarı Sardanapal’a belirli bir miktar vergi öder. O dönemlerde Mısırlı zengin bir tüccar, buraya gelirken yolda haramiler tarafından soyulur. Kente geldiğinde vergisini ödeyemez. Ancak dürüst bir tüccar olduğu için vergisini bir sonraki gelişinde vermek üzere hükümdar tarafından kendisine yardımda bulunulup ülkesine gönderilir. Mısırlı tüccar, bu iyiliğin karşısında Tarsus hükümdarına eşi benzeri görülmemiş bir hediye getireceği vaadinde bulunur. Memleketine döndüğünde Tarsus kralına nasıl bir hediye sunacağını düşünürken hizmetkârı, o sıralar bir büyücünün elinde esir durumda olan, üst tarafı güzel bir kız alt tarafı yılan biçimindeki yılanların şahı Şahmeran’ı götürmeyi teklif eder. Şahmeran gizlice büyücüden kaçırılır ve kendisine bir süre sonra ülkesine dönmesi için izin verileceği konusunda söz verilir. Bir sandık içerisinde Tarsus kralına getirilir. Ancak Tarsus kralı, sandık açılır açılmaz şahmerandan çok korkar ve bunun hediye değil bir büyü olduğunu düşünerek askerlerine şahmeranın öldürülmesini emreder. Kendisinin azat edilmeyeceğini anlayan şahmeran, gövdesindeki diğer yılan başlarıyla birlikte askerlere karşı gelir, sonunda kralı öldürür, ancak kendisi de yenik düşer ve ölür. Yörede bu olayın yaşandığı dönemden günümüze, yılanlarla insanların birbirlerine düşman olduğuna inanılır.” Benzerlikleri açısından ise, Şahmeran efsanesinin Yunan mitolojisindeki Medusa’dan kaynak almış olabileceği mümkün görünmektedir. Şahmeran ile ilgili efsanelerin isimleri ise şu şekildedir; Şahmeran ve Camsab Efsanesi, Şahmeran ve Lokman Hekim Efsanesi, Şahmeran ve Tarsus Kralı Efsanesi. Bkz. Nilgün Çıblak, “*Tarsus Kültürünün Tanıtımında Şahmeran Efsanelerinin Önemi*” Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 16, Sayı 1, Adana 2007, s.185-196.

aslında doğu-batı bütun toplumlarında olumlu kavram ve değerlerin geliştirilmesi konusunda ortak bir gayretin olduğunu ortaya koymaktadır.

Yunan ve Romalılar arasında hayvan masallarından oluşan edebiyat türü, Aisopos'a atfedilmiştir. Ancak, ona yorulan bu hikayelerin bir kısmının Aisopos'tan çok önce yazılmış olduğu araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır.⁵⁹²

Özellikle Sümer bilgelik edebiyatı arasında hayvanlar büyük rol oynamışlardır. Yüzlerce atasözü ve hikâyede köpek ilk sırada olmak üzere birçok hayvan, insan düşünce ve davranışlarına rehberlik edecek anlatımlarda insanlaştırılarak, dinleyenlere ve okuyanlar hayatlarını olumlu yönde düzenlemeleri için rehberlik etmiştir.⁵⁹³

Tarihte en tanınmış fabl türü hikayeler, Aisopos (Ezop) Masalları, Beydeba'nın Kelile ve Dimne'si ile La Fontaine'in Masallarıdır.

AISOPOS-EZOP (EZOP MASALLARI): Hayvan karakterleri esas alınarak yazılmış olan Ezop⁵⁹⁴ Masalları, önceleri manzum olarak anlatılmış daha sonra yazıya geçirilmiş didaktik bir eserdir. Aradan binyıllar geçmesine rağmen bu masallar, insanlara toplumsal düzen içerisinde mutlu yaşama yollarını göstermek, ahlâkî değerleri benimsetmek açılarından aynı değerlerini korumuşlardır.

Kaynaklarda fabl türünün kurucusu olarak anılan Ezop, bir halk ozanı görevi de görerek toplumun belleğinde birikmiş olan anlatılarla birlikte kendi deneyimlerini ve gözlemlerini de dile getirmiştir. Hatta Ezop'un hikâyelerine benzeyen birçok masal,

⁵⁹² Kramer, a.g.e., s. 106.

⁵⁹³ Kramer, a.g.e., s. 106.

⁵⁹⁴ Fabl türü masallarıyla tanınan Ezop, M.Ö. VI. yüzyılda Firigya'da doğmuştur. Fakat onun Trakya'da, Samos'ta, Sardeis'te, Mısır'da doğduğunu söyleyenler de vardır. Hatta Bandırmalı olduğu da yazılmıştır. Mitolojiye göre Aisopos, bir gün Av Tanrıçası Artemis'in adamlarına su vermiş. Bu yardımından dolayı Tanrıça Artemis tarafından ödüllendirilmiş. Konuşma özürü olan Aisopos'un dili çözülmüş ve rahatlıkla konuşmaya başlamış. Küçüklüğünden beri bilgeliği ve zekasıyla dikkatleri çeken Aisopos'u daha sonra Kyzikoslu sahibi onu bir esir tüccarına sattı. Aisopos da Samoslu (Sisam Adası) filozof İadmon'un kölesi olmuştur. Bkz. İ.Çetin Derdiyok, "Sadi'nin Bostanı ve Ezop Masallarında Ortak Temalar", Çukurova Üniversitesi Enstitü Dergisi, C. 12., S. 12, Adana 2003, s. 2.

daha sonraki devirlerde gerek yazarlar gerekse anlatıcılar tarafından onun masallarına dâhil edilmiştir.⁵⁹⁵

Ezop masalları ilk kez M.Ö. 300 yılında Demetrios Phalereus tarafından, ikinci kez M. S. 100 yılında Babrios adlı bir şâir tarafından 10 kitap halinde yeniden derlenip yazılmıştır. Ayrıca Latin edebîyatında Augustus ve Quintilianus, onun masallarını çok beğenmişler ve bu masalların Latin diline aktarılması gerektiğini belirtmişleridir. Phaedrus, masalları ilk kez Latinceye aktarır. Bundan sonra Avianus da masalları yazmayı denemiştir. 14. yüzyılda Planudes adlı bir rahip masalları düz yazı şeklinde yazmıştır. 17. yüzyılda ise fabl ustası sayılan La Fontaine, büyük oranda bu masallardan yararlanarak La Fontaine Masalları diye anılan eserini ortaya koymuştur.⁵⁹⁶

Ezop masallarında genel olarak hayvanlar, çeşitli insan tutum ve davranışlarını ele almak için kullanılmışlardır. Bunlar arasında en çarpıcı birkaç örnek şu şekilde ortaya konulmuştur;

İyilik: Çukura düşen bir kaplana insanların bir kısmı taş atar, bir kısmı da ekmek. Ertesi gün kaplan tuzaktan kurtulunca, ekmek atanlara dokunmaz, taş atanları ise cezalandırır.⁵⁹⁷

Sadakat: Ezop Masalları'nda bir hırsız bir köpeği elde etmek için köpeğin önüne ekmek atar. Köpek de hırsızın niyetini anlayarak “*Sus payı mı bu yoksa?*” diyerek cevap verir ve hırsıza bu davranışının kendisini daha dikkatli olmaya zorladığını belirtir.⁵⁹⁸

Kibir: Ezop Masalları'nda bir horozu taht üzerinde taşıyan yaban kedileri anlatılır. Yaban kedileri, bir horozu taht üzerinde büyük bir iştahla taşımaktadırlar, fakat gururla taht üzerinde seyahat eden horoz bu gerçeği göremez. Yaban kedileri karınları acıkınca horozu parçalayıp bir güzel yerler.⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ Güler Çelgin, Eski Yunan Edebîyatı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, s. 57-58.

⁵⁹⁶ Derdiyok, a.g.m., s. 2.

⁵⁹⁷ Ezop Masalları, (Phadreas'dan Çeviren; Türkân Uzel) Öteki Yayınevi, İkinci Basım, Ankara 2000, s. 63.

⁵⁹⁸ Ezop, a.g.e., s. 42.

⁵⁹⁹ Ezop, a.g.e., s. 133.

BEYDEBA (KELİLE VE DİMNE): M.Ö. 1 yüzyılda yaşadığı düşünölen Beydeba tarafından kaleme alınmış fabl tarzında hikâyeler barındıran Kelile ve Dimne yüzyılların eskitemediğı bir siyaset ve ahlâk kitabıdır. Tarih boyunca en çok okunan, çevrilen ve uyarlaması yapılan kitaplar arasındadır. Hükümdar ile aristokrat bir aydın arasında vuku bulması temenni edilen istişare sohbetleridir eserin özü. Otorite kaynağına yakınlık, uzaklık; otoritenin devamını sağlayan temel ilkeler; halk -hükümdar ilişkisi, hükümdar vüzerâ ilişkisi, siyâsî ihtiraslar, ehliyet, beceriklilik, ihanet; hile v.b. konular kitap boyunca uzayan sohbetin temel mevzularıdır. Bu kitap ikibin sene önce -Berzeveyh'e göre- Beydebâ ya da Bidpâ isimli bir Hint bilgisi tarafından Debşelîm adlı Hint kralına Sanskritçe olarak sunuldu. Rivayetlere göre Makedonyalı İskender'in gidişinden sonra halkın başına geçen Debşelîm sınır tanımaz bir despot olmuştu. Beydebâ, bu azgını usûlüne uygun bir şekilde uyararak, hatâlarından vazgeçirmek için bu kitabı yazdı. Eski çağların brahmanları gibi o da öğütlerini hayvanların dilinden verdi. Bilindiğı gibi brahmanlar ruh göçüne inandıkları için hikmeti ve nükteyi hayvanların ağzından vermekteydiler. Kelile ve Dimne'nin hikâyeleri görünürde vahşî hayvanların, kuşların ve haşerelerin ağzıyla anlatılmıştır. "Mesel" tabir edilen nasihat içerikli hikâyelerde hayvanları kullanmak, onların dilinden bir şeyler vermek kadim bir edebi gelenektir. Ancak "Mesel" in olmazsa olmaz şartı değildir bu. Yani hayvanların kullanılması özel sebebe binâendir aslında. Binbir gece masallarını ve Kelile ve Dimne'yi "Siyâsî muhteva" bakımından inceleyen Cebbur ed-Düveyhi'nin de belirttiğı gibi Kelile ve Dimne'nin hikâyeleri görünürde vahşî hayvanların, kuşların ve haşerelerin ağzıyla anlatılmıştır. Bir hikâyenin "Mesel"e dönüşebilmesi için dinleyenlerin kahramanlarla özdeşlik kurması, içeriğinin doğru yorumlanması ve "mucibince amel edilmesi" gerekmektedir. Bu itibarla Kelile ve Dimne kitabı niçin hayvanlar âlemine müracaat edildiğini mukaddimede özlü bir şekilde izah eder:

"... Sözü'n dış yüzü halka ve ileri gelenlere eğlence olsun; iç yüzü ise seçkinlerin zekâsına hitabetsin, onlara bir tür deneyim kazandırsın diye kitabı yırtıcı hayvanların, kuşların dilinden verdi!" Ardından şu satırlar geliyor: konuşması eğlence ve mizah gibi görölecek oysa söylenenlerin muhtevası tam anlamıyla 'hikmet' olacaktır. Hâkimlikten nasibi olanlar hikmetlere kulak verecek, hayvanların ve mizahın sadece

araç olduğunu anlayacaklardı. Cahiller ve sıradan insanlar ise iki hayvanın karşılıklı kelam eylemesine şaşırıp dikkat kesilecek, dinlediklerini eğlence sayarak 'asıl mazmunu' anlamaya gayret etmeyecek, eserin hedefini bilemeyeceklerdi."

SADI (BOSTAN): 1213'te İran'ın Şiraz şehrinde doğan Sadi, ünlü eseri Bostan'ı, dostluğunu kazandığı Salgurlu hükümdarı Ebubekir b. Sa'd b. Zengi'nin adına milâdî 1257 yılında yazmıştır. 4000 beyitten çok tutan eser, 1. Adalet, 2. Cömertlik, 3. Aşk, 4. Alçakgönüllülük, 5. Kadere boyun eğme, 6. Kanaat, 7. Terbiye, 8. Şükür, 9. Tövbe, 10. Münacat olmak üzere toplam 10 bölümden meydana gelmiştir. Sadi, eserinde Ezop Masalları'nda olduğu gibi daha çok kendi deneyim ve gözlemlerini anlatmıştır. Yine Ezop'ta olduğu gibi ders verici hayvan hikâyelerinden yararlandığı da dikkati çekmektedir.⁶⁰⁰

Hayvanlar üzerinden, İnsan davranışları ve öğütler vermesi bakımından Sadi'nin Bostan'ından birkaç örnek aşağıda verilmiştir.

Bir adam, arkasından bir koyunun koştuğu çobanı görünce çobana, koyunun tasma ve zincir sayesinde koştuğunu söyler. Bunun üzerine genç çoban, koyunun zincirini ve halkasını çözer. Serbest kalan hayvan yine kendisini besleyen bakıcısının arkasından koşmaya devam eder.⁶⁰¹

Bir akbaba, çaylağa uzağı kendisinden daha iyi kimsenin göremeyeceğini söyler. Bunun üzerine çaylak "*Bunu söylemek yetmez. Gel bakalım. Ovanın etrafında ne görüyorsun?*" diye sorar. Akbaba da bir günlük yol tutan bir yükseklikten aşağılara bakar ve "*Eğer inanırsan, ovada bir buğday tanesi görüyorum*" diye cevap verir. Çaylak hayret eder; sabredemez ve aşağı doğru süzülürler. Fakat taneyi görebilme üstünlüğünün verdiği gururla akbaba, o tanenin yanına gelince ayağını bir tuzağın ipi sıkır; akbaba tuzağa düşmüştür.⁶⁰²

MEVLANA

⁶⁰⁰ Derdiyok, a.g.m., s. 4.

⁶⁰¹ Şeyh Sadi-i Şirazi, Bostan, çev. Hikmet İlaydın, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1985, s. 117.

⁶⁰² Sadi, a.g.e., s. 226,227.

Mevlana'nın Mesnevi'sinde de, daha önce bahsi geçen fabl türü edebi unsurlara birçok yerde rastlanır. İnsanlara doğru yolu ve güzel ahlakı öğretmeyi amaç edinen Mevlana bu niyetini, Beydaba, ya da Aisopos gibi, hayvanları insan suretinde konuşturmak ve onları münakaşalara sokmak ya da hayvanların doğal ortamlarındaki yaşayışlarından esinlenmeler yoluyla kıssadan hisseler çıkarmak şeklinde, eserin birçok yerinde göstermeye çalışır. Aşağıda bahsi geçen sayısız anlatıdan birkaç örnek verilmiştir.

“Hepsi dediler ki: “Ey bahane arayan hakîm bu cefayı bize reva görme! Hayvana takati derecesinde yük yüklet. Zayıflara iktidarları nispetinde is havale et!”⁶⁰³

“Her kuşun yiyeceği lokma, kendine göredir. Nasıl olur da her kuş bir inciri (bütün olarak) yutabilir? Çocuğa süt yerine ekmek verersen zavallı yavruyu o ekmek yüzünden öldü bil! Ondan sonra dişleri çıkınca kendi kendine onun içi ekmek ister. Henüz kanadı çıkmayan kuş uçmaya kalkışırsa her yırtıcı kedinin lokması olur. Ama kanatlanınca o kendisinden teklifsizce, iyi ve kötü ıslık olmaksızın uçar.”⁶⁰⁴

Av hayvanlarının aslana, tevekkül edip çalışmayı terk etmesini söylemeleri kısmında da, Mevlana, çalışmanın ve tevekkülün önemini, yine aslan ve onun avladığı hayvanları konuşturmak suretiyle ortaya koymaktadır.

“Güzel bir dereye av hayvanları, aslan korkusundan ıstırap içindeydiler. Çünkü aslan, daima pusudan çıkıp birisini kapmaktaydı. O otlak bu yüzden hepsine fena geliyordu. Hileye başvurdular; aslanın huzuruna geldiler. “Biz sana gündelikle yiyecek verip doyuralım, Bundan sonra hiçbir av peşine düşme ki bu otlak, bize zehrolmasın” dediler. Aslan dedi ki: “Hileye uğramasam, vefa göreceğim olsam dediğiniz doğru. Ben şundan, bundan çok hileler görmüşümdür.”⁶⁰⁵

⁶⁰³ http://dosyalar.semazen.net/MESNEVI-I_SERIF_1.cilt.pdf 575- 19.06.2010 16:40

⁶⁰⁴ Mesnevi-i Şerif, 580.

⁶⁰⁵ Mesnevi-i Şerif, 900.

“İnsanların yaptıkları işlerden, ettikleri hilelerden helâk olmuşum; o yılanlar, o akrepler tarafından çok ısırılmışım. İçinde pusu kurmuş olan nefis ise, kibir ve kin bakımından bütün adamlardan beterdir. Benim kulağım “mümin, bir zehirli hayvan deliğinden iki kere dağlanmaz” sözünü işitti; Peygamber’in sözünü canla, gönülle kabul etti.”⁶⁰⁶

Aslanın çalışıp kazanmayı tevekküle, teslimiyete tercih etmesi, Av hayvanlarının tevekkülü çalışmaya tercih etmeleri, Tavşanın bilgisi, bilginin fazileti ve faydaları, başlıkları altında devam eden bu kısımlar, o dönem İslam anlayışı içinde, insan ilişkileri ve yorumlanması adına önemli nasihatler içeren kısımlar olarak dikkat çeker.

Sineğin gevşek tevilinin değersizliği kısmında da, yine insan hedef alınarak, böbürlenmek, gerçekleri kavrama basiretsizliği gibi düşünce ve davranış şekillerinin eleştirisi ön plana çıkar. Aşağıda, Mesnevi’den alınan bu konuyla ilgili kısım verilmiştir.

“Senin ahvalin o tuhaf sineğe benzer ki o kendini bir adam sanırdı. İçmeden kendi kendine sarhoş olmuş, zerresini, güneş görmüş. Doğan kuşlarının övüldüğünü işitmiş; “Şüphe yok ki ben vaktin ankasıyım” demişti; O sinek eşek sidiği birikintisindeki saman çöpünün üstünde gemi kaptanı gibi baş kaldırıp, “Ben, deniz ve gemi hikâyesini okumuş, bir zaman bunu düşünmüştüm. İşte şu deniz, şu gemi, ben de ehliyetli, rey ve tedbir sahibi bir kaptanım” dedi. Deniz üstünde salını sürüp durmaktaydı. O kadcıkcık bir su ona haddinden fazla göründü. O sidik, sineğe göre hudutsuzdu. Sinekte, onu olduğu gibi göreceğ göz nerede?”⁶⁰⁷

DEDE KORKUT'TA HAYVAN SEMBOLİZMİ

Altay ve Tanrı Dağları çevresinde milattan önce birinci bin yılda ortaya çıkan “hayvan üslubu” paralelinde hayvan sembolizmini de oluşturmuştur. Hayatlarını avcılık ve hayvancılıkla geçiren insanlar doğada bulunan tüm canlı ve cansız varlıkların ruhları

⁶⁰⁶ Mesnevi-i Şerif, 905.

⁶⁰⁷ Mesnevi-i Şerif, 1085.

olduğuna inanır ve onları kendi lehine davranmaya, en azı etkisizleştirmeye çalışırlardı. Bu karmaşık sistemde kendi yerini belirlemeye çalışan insanoğlu, zor doğa şartlarına en iyi şekilde uyum sağlayabilen hayvanların yaşamını yakından izleyebiliyor, onlara korkuyla karışık hayranlık besliyordu. Dikkatli gözlem sonucu farklı hayvanların doğadaki davranışlarını, yaşam tarzlarını ve karakterlerini öğrenen insan, bu canlı varlıklara sembolik manalar yüklemeye başlamıştır. Zamanla bu düşünceler gelişerek kalıplaşmış biçimler almıştır. Böylece, aslan kuvveti ve kudreti, kartal gökleri simgelemekte, kurt o coğrafi mekânda en korkulan hayvan olduğundan yol gösteren, türeyiş destanlarında ata kültü ile ilintili simge haline gelmiş, beyaz geyik göklerin ruhunu yerde yaşatan canlı, ejder bereket, sağlık ve uzun ömürlük, kaplumbağaa bilginlik ve uzun ömürlülük simgesine dönüşmüşlerdir. Türk hayvan sembolizminde karışımıza gerçekçi (kartal, geyik, aslan, at, kurt, yılan, balık) ve hayali yaratıklar (siren, grifon, ejder, melek) çıkmaktadır. Bu canlıların her birinin sözlü, yazılı gelenekte ve görsel sanatlarda belirgin simgesel anlamları, kozmolojik ve mitolojik boyutları vardır.⁶⁰⁸ (Bkz. Resim-84, 85,86) Dede Korkut hikayelerinde de Orta Asya Türk kültür çevrelerine ait hayvanlara dair bu simgesel benzetmeler kendini, hemen her bölümde kendine has kişiselleştirmeler yoluyla belli etmektedir. Olaylar ve kahramanların özellikleri hayvanların sembolik manaları kullanılmak yoluyla desteklenerek karakterize edilmektedir.

Amit suyunun aslanı,, Karacuğun kaplanı, yağız al atın sahibi...⁶⁰⁹

Kahraman koç yiğitler...⁶¹⁰

Kurt yüzü mübarektir...⁶¹¹

Bu sırada yiğitler meydanının aslanı, pehlivanların kaplanı boz oğlan yetiştirdi⁶¹²

Alaca ejder sivrisi mızrağımı sakladım bugün için⁶¹³

Kanatlarının ucu kırılmasın.⁶¹⁴

Anamın adını dersin kükre miş aslan.⁶¹⁵

Aslan soyu sultan kızı.⁶¹⁶

İnsanoğlunun ejderhası Deli Dumrul.⁶¹⁷

Koç yiğidim şah yiğidim.⁶¹⁸

⁶⁰⁸ İskenderzade, a.g.m., s. 322.

⁶⁰⁹ Dede Korkut Kitabı, a.g.e., s. 53.

⁶¹⁰ Dede Korkut Kitabı, a.g.e., s. 35.

⁶¹¹ Dede Korkut Kitabı, a.g.e., s. 26.

⁶¹² Dede Korkut Kitabı, a.g.e., s. 39.

⁶¹³ Dede Korkut Kitabı, a.g.e., s. 62.

⁶¹⁴ Dede Korkut Kitabı, a.g.e., s. 74.

⁶¹⁵ Dede Korkut Kitabı, a.g.e., s. 111.

⁶¹⁶ Dede Korkut Kitabı, a.g.e., s. 96.

⁶¹⁷ Dede Korkut Kitabı, a.g.e., s. 77.

⁶¹⁸ Dede Korkut Kitabı, a.g.e., s. 81.

*Bir bölük kaza şahin girmiş gibi kâfire at sürdü.⁶¹⁹
Yedi bayırın kurduna benzerdi yiğitleri...⁶²⁰*

SANAT VE HAYVANLAR

Hayvanlar insan yaşamının birçok alanında etkide buldukları gibi, sanatsal öğeler bakımından da tarih boyunca birincil derecede bir değere sahip olmuşlardır.

Hayal gücü, bir sanat eserinin vücut bulması için temel husustur. En eski dönemlerden itibaren de en iyi sanatçılar, hayal gücünü en iyi kullanan ve doğayı en iyi gözlemleyen kişiler arasından çıkmıştır. İnsanoğlunu pratik kullanıma ait belirli bir işlevi olmayıp, sadece onu ruhsal doyuma ulaştıracak göz zevkine hitap edecek nesnelere, resimler gibi eserler yapmaya iten de daha mağara dönemlerinden itibaren doğaya karşı duyduğu hayranlık olmuştur. İnsan bu hayranlığını öncelikle, günümüzden binlerce yıl öncesine ait mağara duvarlarına kazımıştır. Dünyanın birçok yerinde birçok ilkel topluma ait mağara ve kaya resimleri bulunmuş, bunların birçoğunun da hayvanlarla ilgili sahneler olduğu gözlenmiştir. İkel taş aletlerini yeni yeni yapıp kullanmaya başlayan insanlar, aynı dönemde günümüzde bile görenleri şaşırtacak derecede gerçekçi ve canlı resimleri bize kadar ulaştırmışlardır.

Zamanla insan, doğayı daha iyi gözlemleyip kendisine yeni metodlar ve hayal gücünü kullanması için doğadan edindiği daha yeni fikirlerle sanat becerisini de güçlendirecektir. Böylece sanat mimari öğelerde, duvarlarda, dokumalarda, maden işlerinde vb. çok değişik biçim ve şekillerde kendine yeni ufuklar açacaktır.

Günümüz de dâhil olmak üzere, Antik dönem boyunca da gözlemlediğimiz husus, bahsi geçen bu sanatsal öğelerde hayvanlarla ilgili öğelerin sıkça kullanıldığıdır. Özellikle Eski Mısır Medeniyeti hayvan öğelerinin sanat eserlerinde kullanılması bakımından en dikkat çekici uygarlıktır. Mısır'da sanatsal ve dini unsurlar içiçe geçmiş olup, Herodotos'da Mısır'a dair verdiği bilgilerde bu durumu gözler önüne sermektedir. Bu anlatımlarından birinde, Firavun Mykerinos'un ölen kızı için inek şeklinde ağaçtan

⁶¹⁹ Dede Korkut Kitabı, a.g.e., s. 93.

⁶²⁰ Dede Korkut Kitabı, a.g.e., s. 100.

bir tabut yaptırdığını ve bu tabutu şatafatlı bir odaya koydurduğundan bahsetmektedir.⁶²¹

Hitit çağında üretilen heykellerin en etkileyicileri, belki de Boğazköy ve Alacahöyük gibi şehirlerin ana giriş kapılarını süsleyen hayvan figürlü eserlerdir. Boğazköy de, surlardan şehre açılan kapılar sfenksler ve aslanlar gibi koruyucu özelliği olduğu düşünülen hayvanlarla donatılmıştır. Boyları neredeyse birbuçuk - iki metreyi bulan bu koruyucu hayvanlar, kapıların her iki yanında birbirlerine paralel, kapıdan geçecek insana bakar şekilde simetrik olarak yerleştirilmişlerdir. Herbir hayvan büyük bir kaya parçasından yekpare olarak yontulmuştur.⁶²²

Hititler tapınak ve saraylarında kullanılmak üzere pişmiş topraktan, son derece özel törensel kaplar yapmışlardır. Şarap tüketiminde kullanıldığı düşünülen güzel kırmızı kilden yapılmış gaga ağızlı şarap testilerine, riton adı verilen hayvan başı şekilli kadehlere kazılarda son derece sık rastlanılmıştır. Özellikle tapınaklarda kullanılmak üzere yapılmış boğa şeklindeki içki kapları son derece ilginçtir. Fırtına tanrısının kutsal hayvanı boğadır. Belkide bu boğa şeklindeki testiler fırtına tanrısı ile ilgili törenlerde kullanılmaktaydı.⁶²³ (Bkz. Resim-34, 40)

Alacahöyük, Mahmatlar ve Horoztepe’de kral mezarlarında bulunan ve kutsal bir anlam taşıdıkları kesin olan hayvan heykelciklerine Güney Rusya’da Maikop Uygarlığı’nda da rastlanması ilginçtir. Öyle anlaşılıyor ki çoğunlukla boğa ve geyiklerden oluşan bu heykelcikler, dinsel törenlerde bir sopanın tepesi üzerine yerleştirilip, rahipler tarafından taşınıyordu. Hitit sanatında görüldüğü üzere boğa, en büyük gök tanrısının simgesi idi. Güneş kurslarının ortasında duran boğa, geyik ve aslan çeşidi hayvanlar hiç şüphe yok ki zoomorf biçimli tanrıların sembolleri idiler. İnsanoğlu ilk önceleri gökten düşen meteorlara ve daha başka fetişlere, daha sonra da güçlü olan ya da kutsal olduklarını sandıkları hayvanlara tapmışlardır. Demek oluyor ki Alacahöyük heykelciklerinde ve güneş kurslarında yani dinsel sancaklarda görülen hayvanlar dönemin tanrılarını simgelemekteydiler. Alacahöyük güneş kurslarının, hayvan şekilli tanrıları ve onlarla birlikte evreni taşıdıkları düşünülmektedir. Bunlardan bir tanesinde bir çift boğa boynuzu üstünde, türü pek belli olmayan bir hayvan

⁶²¹ Herodotos, II. 129-130.

⁶²² Atakuman, a.g.e., s. 78-79.

⁶²³ Atakuman, a.g.e., s. 52, 86.

heykelciğinin etrafını çeviren çelenkten ışınlar çıkmakta olup, güneşi andırmaktadır. Anadolu'da, M.Ö. 2. Bin boyunca egemen olan ve kendilerini ben güneşim deyimi ile adlandıran Hitit krallarına ait güneş anlamına gelen hiyerogliflerin de etrafında bir ışın sırası ile süslü bir çember yer alırdı. Rahipler, dinsel törenler sırasında bir sopanın ucuna taktıkları bu simgeleri geçit alayının önünde taşırlardı.⁶²⁴

Hitit kazılarında çıkan istiridye, midye ve salyangoz kabuklarının ise yendikleri için değil de, üzerlerindeki deliklerin gösterdiği gibi muska veya kolye ucu gibi çeşitli süs eşyası olarak da kullanılmak üzere toplanmış oldukları düşünülmektedir.⁶²⁵

Girit'de ise hayvan figürlü fresklere MÖ. 17. yüzyıldan başlayarak en çok Knossos sarayında, Amnisos villasında ve Hagia Triada sarayında rastlanmıştır. Karşılaşılan hayvan figürlerinden dolayı (mesela boğa tasvirlerinde) Girit freskleri menşey bakımından Anadolu'ya bağlanmıştır. MÖ. 17. yüzyılda başlamakla beraber MÖ. 16. yüzyılda sayıları ittikçe artan Girit hayvan figürlü fresklerinin bazıları tabii büyüklükte bazıları ise küçüktür. Girit sanatındaki naturalizm akımı ilk kez burada görülmektedir. Knossos'taki safran çiçeklerini toplama sahnesindeki figürün bir erkek olmayıp bir maymun olduğu anlaşılmıştır. MÖ. 16. yüzyıl freskleri arasında kızgın bir boğanın boynuzlarından tutmak suretiyle üzerinden sıçrayan ve bir takla attıktan sonra yere inen erkek ve kadın atletler örnek verilebilir. Girit fresklerinde kuşlar, balıklar, ahtapot ve istiridye ya da bazen maymun gibi egzotik hayvanlar realist bir biçimde canlı ve hareketli bir biçimde resmedilmiştir. Başka freskler arasında boğaya hücum eden aslan tasvirleri ya da çalılıklar arasında pek alımlı renkler gösteren bir kuşu yakalamak üzere ayaklarının ucuna basarak sessizce ilerleyen bir yaban kedisi resmi kayda değer olanlarıdır.⁶²⁶

Girit hayvan figürlü resim sanatını fresklerden başka vazolarda da gözlemlemek mümkündür. MÖ. 17. yüzyıl başlarında renkli bezemelerle süslü Kamares vazoları yapılmakta ve bunlar çok çeşitli bitki ve hayvan türleri ile birlikte özellikle de ahtapot, sedef, midye ve ıstırdye gibi deniz canlıları ile süslenmekteydi.⁶²⁷

⁶²⁴ Ekrem Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, Tübitak, Ankara 2002, s. 23.

⁶²⁵ Ünal, a.g.e., s. 210-211.

⁶²⁶ Mansel, a.g.e., s. 36-42.

⁶²⁷ Mansel, a.g.e., s. 45.

Altın gibi değerli madenlerden yapılmış hayvan tasvirli sanat eserleri, özellikle de Mısır da çok fazla kullanıldığı gibi, zenginliğiyle bilinen Lidyalılarca da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Pers-Lidya savaşları öncesinde Kroisos'un, savaşın gidişatı hakkında doğru haberler vermesi amacıyla Apollon'a sunduğu altın aslan heykelinin gözalciliğini, Herodotos'da ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. *“Kroisos, Delphoi tanrısına yaranmak için peşi peşine büyük kurbanlar kestirdi; çeşitli kurbanlık hayvanlardan üç bin tane;Gene som altından ve on talanton ağırlığında bir de aslan heykeli yaptırdı. Bu aslan, Delphoi tapınağı yandığı zaman, altında ayaklık olarak duran bu külçelerin üzerinden düşmüştür ve şimdi konulmuş olduğu Korinthos hazinesinde altı buçuk talanton çekmektedir. Zira, üç buçuk talantonu erimiştir.”*⁶²⁸

Antik dönem toplumlarından biri olan İskitler hayvanlarla o denli iç içeydi ki, İskit sanatından bahsederken bile mutlaka hayvan stilinden söz edilmektedir. Hayvan figürleri de hemen hemen tüm sanat eserlerinde mevcuttur. Günlük kullanım eşyalarında, at koşumlarında, süs eşyalarında hatta kadınların süs eşyalarında bile hayvan figürleri kullanılmıştır. Bu insanlar, önemli özellikleri bulunan bir hayvan sanatı geliştirmişlerdir. Bu sanat, hayatla iç içe olup, sanatçı, hem gerçek hem de hayal mahsulu yaratıkları tasvir etmek suretiyle, hem hayali hem de batıl inançlara olan itikadını sergilemişti.⁶²⁹

Herodotos, Kafkaslarda yaşayan halkların giysileri üzerlerine bitkisel boyalarla hayvan resimleri yaptıklarını ve bu resimlerin oldukça kalıcı olduğundan bahseder: *“Kafkasları çok ve çeşitli insan soyları doldurur; çoğu geçimini yaban ormanlardan çıkarır; buralarda çeşitli yapraklar veren ağaçlar vardır, diye anlatırlar, buralılar bu yaprakları dövüp su ile karıştırırlar ve giysileri üzerine hayvan resimleri yaparlar; bu hayvan resimleri yıkamakla çıkmaz; sanki yünle işlenmiş gibi, dokuma eskiyinceye kadar öyle durur.”*⁶³⁰

Chertomlyk höyüğünden çıkarılmış mükemmel bir kırmızı sürahisi üzerindeki dekorasyonlarda, İskitler'in atları üzerindeki çalışmalarını resmeden canlı ve gözalıcı tasvir, günümüzde de şeklini korumaktadır. Bu sürahinin boyu 62 cm den daha fazla

⁶²⁸ Herodotos, I. 50.

⁶²⁹ Memiş, a.g.e., s. 16.

⁶³⁰ Herodotos, I. 203.

olup, iki tane kulpu vardı. Bu eser, M.Ö. 4. yüzyıla aittir ve komşu Hellen şehirlerinden gelen Yunan bir sanatçı tarafından yapılmış olsa gerektir.⁶³¹

Hayvanlar, güzellikleri ve mitolojik ya da dini sebeplerin dışında, sanatsal öğeler üzerinde caydırıcı özellikleri olmaları açısından da etkide bulunmuşlardır. Günümüzde olduğu gibi, Antik dönemde de yırtıcı hayvanlar korkutucu bulunmaları yanında, insanoğlunda bu yönleriyle gizli bir hayranlık da bırakmaktadırlar. Doğaya hâkim olduğu düşüncesinde olan insan, bu düşüncesini kanıtlamak için kendisine rakip olarak en zorlu hayvanları seçer ve onlarla boğuşma içerisine girer. Roma arenalarında asırlarca süren vahşi hayvan oyunları da bu düşüncenin bir ürünü olarak öne çıkar ve kendisine özellikle de arena duvarlarında ve zengin kimselerin villalarındaki mozaik, kabartma ve bezemeler gibi sanatsal öğelerde yer bulur.

Eski Roma kültüründe yılan figürü bir tılsımdır. Bergama Krallığına bağlı şehirlerde basılan paralarda yılan objelerine rastlarız. Bergama Krallığında kullanılan takılarda yılan figürü de sıkça kullanılmıştır.⁶³²

1071, Malazgirt savaşından sonra bu bölgeye yerleşen Türkmen aşiretleri de, bölgedeki kültürden etkilenmişlerdir. Türkmen boylarının yerleşip yaşadığı bu bölgenin kültüründen etkilenmeleri çok doğaldır. Ancak bu insanlar yılan kültürünün de yabancıları değillerdi. Asya'dan gelip bu bölgelere yerleşmişlerdi. Sibiry'a'daki Türk mezarlarında, Göktürklerin Orhun yazıtlarında yılan motifiyle karşılaşırız. Bu eserde Çin kültürünün belirgin bir etkisi vardır. Türkler Anadolu'ya göçerken İran kültüründen de etkilenmişlerdir. Kayseri müzesindeki bronz yılan heykeli de, Anadolu'da yılan kültürünün yaygınlığının örneğidir. Beyşehir'deki Selçuklu Kubad Abad Sarayının çini tasvirlerinde benzer figürlere rastlarız. Artuklara ait bir eserdeki yılan figürüyle ve Konya kalesindeki yılan figürünün 15. yüzyılda darbedilen Osmanlı bakır paraları üzerinde bulunan yılan figürleri ile benzer oldukları görülmektedir.⁶³³

Bugün Anadolu'nun çeşitli yörelerinde koyun şeklinde mezar taşları vardır. Bu mezar taşları Anadolu'da Akkoyunlu ve Karakoyunlu devrinden itibaren görülmeye başlar ve 20. yüzyıla kadar devam eder. Akşehir'in Maruf, Afyon'un Kümbet ve

⁶³¹ Memiş, a.g.e., s. 67-68.

⁶³² Kabaklarlı, a.g.m., s. 1996.

⁶³³ Kabaklarlı, a.g.m., s. 1999.

Hayranveli, Seyitgazi'nin Ayvalı köylerinde de birer koç heykeli bulunmuştur.⁶³⁴ Koç ve koyun heykelleri ayakta veya çökmüş vaziyette tasvir edilmişlerdir. VII. ve IX. asra ait kurganlarda da, ağaçtan yapılmış koyun heykelleri bulunmuştur. Bazı kurganlarda sözü edilen hayvanlar ölü ile birlikte gömülmüştür. Kül Tigin anıtının kutsal tapınağa girişinde, iki tarafta koçların sıralanışı bu hayvanın Türklerin ölü gömme âdet ve inançlarındaki yerini göstermektedir. Koç ve koyun heykellerinin gerek Kafkasya'da gerekse Anadolu'da Karakoyunlu ve Akkoyunluların yaşadıkları bölgede bulunması bu yörelere yerleşen kimseler tarafından kullanıldığını göstermektedir.⁶³⁵

İslam öncesi Türk sanatında hayvan üslubunu Türklerin kullandığı tüm eşyalar üzerinde görebiliriz. Gündelik hayatta istifade ettikleri kap kaçak, halı, kilim, süs eşyaları ve takılar, elbiseler, at koşum takımları, mobilya üzerinde ve hatta vücutlarında hayvan betimlemeleri ile karşılaşılımıştır.⁶³⁶

HAYVANLAR VE SİMGELER

Hayvanlar, tarih boyunca insanlar tarafından pratik amaçlar için kullanılmasının yanında, insan zihninin psikolojik noktalarına da hitap etmiştir. Bu noktalardan biri de, hayvanların çok farklı nedenlerle simgesel öğelerde kullanılmasıdır.

Taş dönemlerinden itibaren hayvanlar, insan yaşamının türlü ihtiyaçlarını gidermekle birlikte, ona ifade etme ve mecazi anlatım boyutunda da geniş ufuklar açmıştır. Çok çeşitli özellikteki hayvanlar, çeşitli inanç öğeleriyle birlikte, güç, cesaret, korkaklık, sanat, sağlık, kurnazlık gibi, insan duygu ve davranışlarının dışavurumuna yardımcı olan sonsuz bir kaynak oluşturmuştur.

Eski Yunan'da tanrılar birtakım hayvanlarla simgelenmiştir. Zeus kartalla, Hera inek ve tavuskuşuyla, atları ve boğaları evcilleştirdiği bilinen Poseidon, at ve

⁶³⁴ Hasan Akyol, Akkoyunlu-Karakoyunlu Mücadeleleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 5.

⁶³⁵ Beyhan Karamağaralı, "Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografisi", Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu (18-20 Aralık 1998), İstanbul 1999, s. 35.

⁶³⁶ İskenderzade, a.g.m., s. 322.

balıkla, savaş tanrısı Ares, akbaba ile simgelenmişlerdir. Ayin lakaplarından biri oğlak olan Dionysos, panterle simgelenmiştir. Apollon, yunus ve karga ile, Hermes yılanlı, kanatlı asa ile, Athena baykuş, Afrodit kuğu, serçe ve güvercin, Demeter, evcil domuz ile simgelenmişlerdir. Hayvanların, bitkilerin ve çocukların tanrıçası olan Artemis de maral ile simgelenmiştir. Tanrıları simgeleyen bu hayvanlar, onların tapınaklarında, ayinlerinde, onlar adına darp edilen paralarda veya spor karşılaşmalarında yer bulmuş ve bu hayvanlara sembolize ettikleri tanrılar, önemli kişiler ya da doğal özelliklerinden dolayı saygı gösterilirdi.⁶³⁷

Belirli hayvanlar tarih boyunca, baskın özellikleri ve doğalarıyla ilgili olarak güç, asalet, yırtıcılık, heybet, güzellik gibi insani değerlerle ilişkilendirilmişlerdir. İnsanla olan etkileşiminin yoğunluğu nedeniyle en öne çıkan hayvanlardan biri at olmuştur. Her ne kadar atın insan yaşamında işlevselliği ön planda ise de aslında atın, insan ve toplum maneviyatı üzerinde pek çok yoğun etkileri olduğu antropologlar ve sosyologlar tarafından dile getirilmiştir. At, insan için her zaman sadakat ve güvenin sembolü olmakla kalmamış aynı zamanda yaradılışındaki ihtişamdan dolayı, zenginlik ve asaleti de temsil etmiştir. Sükûnetli yapısı ve çevresiyle olan uyumundan dolayı insan üzerinde her zaman güven oluşturan ve sakinleştiren bir etkiye sahip olmuştur. Yunan mitolojisinde at, tanrıça Artemis'in sembolü olarak kabul edilir ve kutsal görülmüştür. Yunan mitolojisinin önemli bir motifi olan kanatlı at "Pegasos", sanatçıların hayal gücünü simgeler ve ozanlarca ilham perisi olarak kabul edilmiştir.⁶³⁸

Gök Türk döneminde süvariler savaşa giderken veya defin merasiminde atlarının kuyruklarını düğümlerlerdi ve bu durum kararlılığın simgesi haline gelmişti. Bir kahramanın akıbeti bilinmiyorsa ve ölmüş olduğuna karar veriliyorsa, aygırı kurban edilip kuyruğu bir direğe asılırdı.⁶³⁹

⁶³⁷ Colette Estin- Helene Laporte, Yunan ve Roma Mitolojisi, çev. Musa Eran, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2002, s. 63.

⁶³⁸ A. Erhat, Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi. İstanbul 1984, s. 239.

⁶³⁹ E. Esin, Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, Kabaççı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 258.

Geleneksel olarak Türk toplumlarında at, hükümdarın gücünün bir simgesi olmuş ve çeşitli dönemlerde süvari tasvirli sikkeler basılmıştır. İbn Bibi at üstünde hükümdarı yükselen güneşe benzetmişti.⁶⁴⁰

Türklerde Osmanlı dönemlerine kadar devam etmiş diğer gelenek, önemli bir göreve atanma sırasında ata binme ayininin icrası olmuştur. Tarihte Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın yaptığı böyle bir tören yine İbn Bibi tarafından kaleme alınarak, Türklerde hükümdarlık kavramının at sembolizmi ile bağlantısına ışık tutmaktadır. Beyler, sultana bağlılıklarını sunup kabul edildikten sonra hükümdarı, siyah beyaz benekli, zamanın en azılı atını saltanat kevkebesiyle (bir sırığın ucuna bağlanmış madeni disk) süslemek üzere davet etmişlerdi. Aynı zamanda ata binme töreni müneccimlerin tespit ettiği uğurlu bir anda başlamıştı.⁶⁴¹

Antik Roma'da dişi kurt imparatorluğun kuruluşunu simgeleyen en önemli hayvandır. Göktürklerde ise kurt, kağanlık, komutanlık ve yüksek memuriyet alameti olarak “altın kurt başlı bayrak” olarak kullanılmıştır. (Bkz. Resim-78) Çin, Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra da, Batı Türkistan ile Batı İran'daki beyliklere altın kurt başlı bayrak vererek onların beyliklerini tanıdığını belirtmiştir. Bahaeddin Ögel'in ifadesiyle “Bu gelenek, büyük devletlerin bir çeşit birbirlerini tanımaları ile ilgili bir protokoldür”. Çin generali Liang Shih-tu Çin'e isyan ederek Göktüklere sığındığı zaman, Göktürk kağanı Shih-pi Kağan, Çin generaline kurt başlı bir bayrak ve “Tardu Bilge Kağan” unvanını verir. Daha sonra general Çin'de bir devlet kurar. Bu örnek Göktürklerin bir Çinli'ye Çin topraklarında bir devlet kurduğunu göstermektedir, ancak Türklerin onu tanıması için “Kurt başlı bayrak” ile bir Türk unvanı da alması gerekiyordu.⁶⁴²

Türk efsanelerinde yer tutan dişi geyik doğurganlığın, bereketin ve narin olmanın bir ifadesidir.⁶⁴³

⁶⁴⁰ Esin, a.g.e., s. 258.

⁶⁴¹ İskenderzade, a.g.m., s. 326.

⁶⁴² Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş VI, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1984, s. 15.

⁶⁴³ Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 15.

“Çift başlı kartal” arması, 11. yüzyıldan itibaren hem Anadolu’da hem de etrafta küçük devletler kuran Türklerin eserlerinde yer almıştır. (Bkz. Resim-79,80,81,82,83,84) 1170-1197’ye kadar başta bulunan Sancar Atabeyi İmadeddin Zengi ve Takipçisi Gıbeddin Mecid’in namına darp edilen sikkelerde, 1208 tarihinde Artuklular’dan Nasreddin Mahmud’un inşa ettirdiği Uluban Kalesi’nin dış kitabesinin üst tarafında, 1965 yılı kazısında Beyşehir Kubadabad büyük sarayında bu arma yer almaktadır. Günümüzde ise Konya Müzesi’nde korunan çifte kartal arması vardır. Türklerin armalarında yer alan kartalların çift başlı olarak yapılmaları üzerine belirtilen görüşlerden biri, yedi başlı devler gibi kartalın çift başı ve gagasının gücü arttıracığı inancıdır.⁶⁴⁴

Yılanlara, dünya tarihi boyunca çeşitli şekillerde birçok toplum tarafından simgesel manalar yüklenmiştir. Hint, Çin, Sümer, Asur, Mısır, Eski Yunan ve Roma mitolojileri yılan tanrıları ve efsaneleri ile doludur. Yılanlar Sümer mabetlerinin yılmaz bekçisi, Mısır mabetlerinin ana sembolüdür. Deri değiştirmesinden dolayı gençliği ve ölümsüzlüğü simgeler. Gılgamış destanında; yılan Gılgamış’dan gençlik ve yaşam veren dikenli otu kaparak yer, böylece gömleğini değiştirip gençleşme özelliği kazanır. Tektanlı dinlerde bile yılanlar, her zaman gücü, inancı, sihri, bilgiyi, cinselliği ve ölümü temsil etmiştir.⁶⁴⁵

Yılan, Türk mitolojisinde önemli bir yer tutmuştur. Yılan merkez düşüncesini verir. Kuyruğunu ağzına alarak oluşturduğu daire tam bir hayat ve hareket sembolüdür. Yılan yeraltında, karanlık âleminde ebedî hayat ve gençlik bitkisine dokunarak yeniden hayat bulmuştur.⁶⁴⁶

Yılan uzun süren kış mevsimi boyunca yeraltında, karanlıklar ülkesinde uyuduktan sonra ilkbaharda yeryüzüne çıkar, gömlek değiştirir. Bu hâlleri ve hareketleriyle ölüp yeniden dirilme düşüncesini temsil eder. Birbirlerine dolaşmış hâlleri üremenin sembolüdür.⁶⁴⁷

⁶⁴⁴ İlhami Durmuş, “Türklerin Kullandığı Armalar”, Millî Folklor, 1994, s. 40-41.

⁶⁴⁵ Kabaklarlı, a.g.m. s. 1994-95.

⁶⁴⁶ Cahit Beğenç, Anadolu Mitolojisi, MEB, İstanbul, 1974, s. 72.

⁶⁴⁷ Beğenç, a.g.e., s. 73.

Hükümdarların, eski zamanlardan beri, zenginlik ve güçlerinin bir sembolü olarak eşine az rastlanan yabancı hayvanlardan canlı koleksiyonlar (*ménagerie*)⁶⁴⁸ oluşturdukları bilinmektedir. İlk koleksiyonlar, M.Ö. 1500'den itibaren, Mısır ve Çin'deki saray bahçelerinde görülür. M.Ö. 1000 ile 400 arasında Kuzey Afrika'da, Hindistan ve Çin'de çok sayıda küçük hayvanat bahçesi kurulmuştur. Büyük İskender'in (M.Ö. 356-323) de bir hayvanat bahçesi olduğu söylenir. Onun kumandanlarından Ptolemeus II Philadelphos'un (M.Ö. 285-247) yaşadığı dönemde, İskenderiye'de bir gergedan⁶⁴⁹ vardı ve bu gergedan, Diyonisos onuruna düzenlenen ayinlerde yer almıştı. Heykel, kabartma ve eşyalarda yabancı hayvan (aslan, geyik vd.) motiflerine yer veren Hititler'in saraylarında da, yabancı hayvanlarından bir koleksiyonun varlığı düşünülebilir.⁶⁵⁰

Oğuz Kağan Destanı'nda da simgesel öğeler birçok yerde karşımıza çıkar. Destanda konumuz açısından en göze çarpan anlatılardan birinde Oğuz Kağan çadırını kurdurtur, çadırın iki yanına kırk kulaç yüksekliğinde iki direk dikilir ve bunlardan sağ taraftakinin üstüne bir altın tavuk konur, altına da bir ak koyun bağlanır. Sol taraftakinin üstüne bir gümüş tavuk konur, altına da bir kara koyun bağlanır. Oğuz Kağan burada şöyle seslenir: “Ben Gök Tanrı'ya borcumu ödedim. Şimdi yurdumu size veriyorum.”. Destanın sonundaki bu bitiriş sahnesi, Oğuzlar'ın inançlarının simgesi gibidir. İki direk, mitolojilerdeki hayat ağacıdır. Hayat ağacı, kâinatın ortasından geçtiğine ve içinde kutsal ruhun ve yaratıcı ruhun bulunduğu inanılan bir eksendir. Direklerin üzerine konulan altın ve gümüş tavuklar, kuş cinsinden oldukları için, iki dünya arasında araç

⁶⁴⁸ Avrupa'da, hayvanat bahçeleri kurulmadan önceki dönemde, canlı yabancı hayvan koleksiyonları ve bunların bulunduğu yer/bina için kullanılan terim “*ménagerie*” dir. Bu yerlerde bazı hayvanlar aynı zamanda eğitildikleri için, bazı Türkçe sözlüklerde bu terimin karşılığı “hayvan terbiyehanesi” olarak verilmiştir. Bu koleksiyonlardan bazıları, daha sonra gelişerek hayvanat bahçelerine dönüşmüştür. Bkz. Feza Günergun, “Türkiye'de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş”, I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri. Prof. Dr. Ferruh Dinçer'in 70. yaşı anısına. Editör Abdullah Özen. Elazığ 2006, s. 185.

⁶⁴⁹ Avrupa'ya gelen ilk gergedan 1515'de Portekiz Kralı I. Manuel'e Hindistan'dan gönderilen gergedandır. Onaltıncı yüzyılda Osmanlı sultanına Habeşistan'dan iki gergedan gönderilmiş olduğu kaydedilmiştir. Bkz. Deniz Esemeli, “Osmanlı Sarayında Kuşlar ve Kuş Sevgisi,” Milli Saraylar 1993, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları No.9, Ankara 1993, s.96.

⁶⁵⁰ Feza Günergun, “Türkiye'de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş”, I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri. Prof. Dr. Ferruh Dinçer'in 70. yaşı anısına. Editör Abdullah Özen. Elazığ 2006 s. 185

olarak kabul edilir. Koyun ise, şehit olmanın ve bilinçaltının simgesidir. Aynı zamanda, yeraltı ile yeryüzü arasında da habercidir.⁶⁵¹

İslam literatüründeki bazı tarihi anlatımlar ya da olaylarda, o olayla ve anlatımlarla ilişkili olan hayvanlara, günümüze kadar etkilerini devam ettiren bir rol kazandırmıştır. Nasıl ki kartal Yunan mitolojisinde Zeus'u simgelemesi açısından, o inancı benimseyen insanlar tarafından kutsal kabul edilmişse, ya da kurt figürü Antik Romalılar ve Eski Türkler için kuruluş ve yayılışı simgelemekteseyse, örümcek ve güvercin de Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti esnasında düşmanlarından kaçarken saklandığı mağaranın önüne yuva yapmaları dolayısıyla o olayı simgelemeleri açısından günümüzde bile kutsal olarak kabul edilmiş, öldürülmeleri ya da zarar verilmeleri günah olarak kabul edilmiştir. Bu konuyla ilgili örnekleri çeşitli toplumların tarihsel anlatıları ve günümüzdeki tutumlarıyla karşılaştırmalı olarak çoğaltmak mümkündür.

SİKKELERDE HAYVANLAR

Antik dönem sikkelerinin birçoğunda, sikkelerin yüzlerinden biri hayvan figürlerine ayrılmıştı. Bu paralar üzerindeki hayvanlar, dönemin tanrılarını simgeleyebildiği gibi, paranın adına basılmış kişiyi ya da bir olayı simgelemek adına basılmış olabilirdi.

Bodrum'da bulunan iki elektron sikke bir şehir darbindan çok, bir şahsa aitti. Bunlardan birinin ön yüzünde başını öne eğmiş bir geyik tasviri ve hemen üzerinde soldan sağa "Ben Phanes'in işaretiyim" şeklinde bir yazı bulunmaktadır. Geyik, Artemis'in kutsal hayvanı olduğu için bu sikkeler önceleri Artemis'in kutsandığı kent olan Ephesos'a atfedilmişse de, Herodotos'da⁶⁵², Phanes adlı bir Halikarnassos'ludan ve onun iyi bir asker ve danışman olduğundan bahsedilmektedir.⁶⁵³

⁶⁵¹ Mollaibrahimoğlu, a.g.e., s. 12.

⁶⁵² Herodotos, III. 4, 11.

⁶⁵³ Oğuz Tekin, Antik Nümismatik ve Anadolu, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2008, s. 59.

Aigina, M.Ö. 6. yüzyıl ortalarından itibaren gümüş sikke darbına başlamıştı. Bu sikkelerin ön yüzünde kentin sembolü olarak bir deniz kaplumbağası bulunmaktaydı. Antikçağ'da gümüş sikkeleri, üzerlerindeki tasvirden dolayı "kaplumbağalar olarak anılmaktaydı."⁶⁵⁴

Atina'da M.Ö. 6. yüzyıl ortalarından itibaren gümüş sikke basmaya başlamıştır. Üzerinde yazı bulunmayan ve ön yüzlerinde baykuş, at ve gorgo başı gibi çeşitli tiplerin de yer aldığı Atina'nın ilk sikkeleri nümismatik literatüründe Wappenmünzen olarak bilinmekteydi. Sikkelerin üzerinde yer alan betimlerin, sikkeleri bastıran aristokrat ailelerin veya hanedanların arması oldukları düşünülmektedir. Çünkü aynı betimler, aristokrat ailelerin kalkanları üzerinde de bulunmaktaydı. M.Ö. 6. yüzyılın sonlarına doğru Wappenmünzen serisinin yerini, ön yüzde Athena'nın başı ve arka yüzde tanrıçanın kutsal hayvanı baykuş ve ufak bir zeytin dalının bulunduğu yeni gümüş sikkeler alır.⁶⁵⁵ (Bkz. Resim-91)

Korinthos'un ilk sikkeleri de M.Ö. 6. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmektedir. Ön yüzlerinde Mitolojinin vazgeçilmez ögesi Pegasos'un tasviri vardı. Korinthos'un bu gümüş sikkeleri de ön yüzdeki Pegasos'tan dolayı Antikçağ'da "taylar" olarak ün yapmıştı.⁶⁵⁶

Roma dönemine ait sikkelerin birçoğunda da hayvanların sembol olarak kullanıldığını görmek mümkündür. Bir sikkede boğa figürünün olduğu görülmektedir. Sikkedeki boğa betimi İtalya'yı temsil eder. Çünkü İtalya adı Vitulus (Boğa) sözcüğünden gelmektedir. Sikkede müttefiklerin kazandığı başarı sembolize edilmiştir.⁶⁵⁷ Başka bir sikkede ağaç altında yavrularıyla bir domuz betimlenmiştir.⁶⁵⁸ Fil uzun ömürlü bir hayvan olduğundan sonsuzluğu simgelemektedir ve Roma dönemi sikkelerinde de kullanılmıştır. Bir sikke de savaş trompetini çiğneyen filin, Sezar'ın zaferini işaret ettiği bildirilmiştir. Yine başka bir sikkede Afrika'yı temsil eden bir

⁶⁵⁴ Tekin, a.g.e., s. 62.

⁶⁵⁵ Tekin, a.g.e., s. 62-63.

⁶⁵⁶ Tekin, a.g.e., s. 64.

⁶⁵⁷ Nezahat Baydur, Roma Sikkeleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1998, s. 19.

⁶⁵⁸ Baydur, a.g.e., s. 22.

figürde yine filin kullanıldığı görülmektedir.⁶⁵⁹ Romayı simgeleyen dişi kurt tasvirleri de Roma sikkelerinde yerini almıştır.⁶⁶⁰

Byzantion'un Roma İmparatorluğu döneminde basmış olduğu sikkelerde bazen yan yana iki balık, bazen de iki balık arasında bir yunus betimlenmiştir. Yunus dışındaki balıkların ton mu palamut mu olduğu sikke üzerindeki tasvirlerine bakılarak anlaşılammamaktadır. Eğer yunus ile hemen hemen aynı boyda resmedildikleri dikkate alınırsa bu balıkların ton balığı olduğu söylenebilir. Ancak, Byzantion'da en çok yakalanan ve Haliç'e Altın Boynuz adının verilmesine neden olan balıkların, palamut balıkları olduğu göz önüne alınırsa, o zaman sikke üzerinde resmedilen balıkların palamut oldukları iddia edilebilir. Roma imparatorları ve imparator ailesi üyelerinden Caligula, Traianus, Plotina, Sabina, II. Faustina, Lucilla, Crispina, Iulia Domna, Caracalla, Geta, Diadumenianus, Iulia Maesa, Iulia Mamaea, Volusianus ve Salonina sikkelerinin arka yüzlerinde, bazı emisyonlarda, balık veya balıklar yer almaktadır. Keza, Byzantion'un MÖ. 5. yüzyıl sonlarında ya da 4. yüzyıl başlarına tarihlenen erken dönem gümüş sikkelerinde ön yüzde yunus üstünde duran sığır betimi vardır. Olasılıkla sığır, Byzantion'un hayvancılığına, yunus da balıkçılığına işaret etmektedir.⁶⁶¹

MİMARİ

Antik dönem insanının hayatında her açıdan yer alan hayvanların etkilerini, mimari öğelerde de yadsınamaz biçimde gözlemlemek mümkündür. Genel olarak mitolojik öğelerde bahsi geçen hayvan figürleri, dönemin mimari yapılarında, kendini bu mitolojik öğeleri simgeleyen süsleme ve bezemeler şeklinde kendini gösterir. (Bkz. Resim-17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 41, 42)

Aynı zamanda birçok mimari yapı da doğrudan hayvanlara dayalı olarak yapılandırılmış ve inşa edilmiştir.

⁶⁵⁹ Baydur, a.g.e., s. 43

⁶⁶⁰ Baydur, a.g.e., s. 24.

⁶⁶¹ Tekin, a.g.e., s. 58.

Eskiçağ mimarisinin en etkileyici öğelerinden biri koruyucu özelliği olduğuna inanılan aslan veya benzer özellikler taşıyan hayvan biçimli sfenkslerdir. (Bkz. Resim – 4) Bu sfenkslerin en bilinen örnekleri Mısır ve Hititlere ait olanlarıdır. Boğazköyde yekpare kayadan oyulmuş kapı aslanı aynı zamanda kapı binasını ayakta tutmaya yarayan bir kolon özelliği taşımaktadır.⁶⁶² Boğazköydeki sfenkslere benzer şekilde, Alacahöyük giriş kapılarındaki sfenkslerde benzer mimari özellikler taşımaktadır. Sfenkslere ek olarak kapı binasının ön ve giriş cepheleri dini bir tören sırasındaki şenlikler ve av sahnelerini konu alan kabartmalarla bezenmiştir.⁶⁶³

Bahsi geçen dönemde hayvanların mimari yapıya etkileri bakımından en çarpıcı örneklerinden birini de gladyatör ve hayvan dövüşlerinin yapıldığı arena, stadyum ve amfi tiyatroların yapılış şekillerinde ve düzenlenmesinde görmekteyiz.

Gladyatör ve hayvan dövüşlerinin gerçekleştirilmesinde en temel problem, alt yapı sıkıntısının çözülmesiydi. Erken dönemlerde Roma'daki birkaç büyük meydana sergilenen gösteriler, halkın yoğun ilgisi neticesinde, daha büyük gösteri mekânlarına ihtiyaç duyulması sonucunu doğurmuştur.⁶⁶⁴

Zaman içinde önemli ve sürekli bir halk eğlencesi haline gelen hayvan avı ve dövüşü gösterileri için, özellikle Roma başta olmak üzere, imparatorluğun sınırlarının eriştiği Doğunun merkezi konumundaki metropollerde, devasa ve muazzam gösteri merkezlerinin inşa edildiğini gözlemlemekteyiz. Başlangıçta sadece Roma ve civar kentlerdeki oyunlarda boy gösteren hayvanlar, Roma'da iç savaşlar döneminin bitmesinin ardından, özellikle Anadolu'nun büyük kentlerinde de görülmeye başlamıştır. O zamana kadar sadece sportif festivallere alışık olan Anadolu'nun ünlü kentleri, mevcut alt yapılarını, yeni tanışmış oldukları ve halk tarafından gittikçe artan bir ilgiyle izlenen oyunlar dolayısıyla, yeniden düzenleme yoluna gitmişlerdir. O yıllarda sadece tiyatral gösterilerin sergilenmiş olduğu amfi tiyatroları, yeni tanıştıkları gladyatör oyunları ve vahşi hayvan gösterileri için yeniden şekillendirmişlerdir. Bugün için birçoğunun halen ayakta ve sağlam bir şekilde duran sahnelerinde, vahşi hayvan (*venationes*) ve gladyatörlerin dövüştürüldüğü kaynaklar yoluyla ifade edilmektedir.

⁶⁶² Atakuman, a.g.e, s. 79.

⁶⁶³ Atakuman, a.g.e, s. 79.

⁶⁶⁴ Uzunaslan, a.g.e., s. 31.

Özellikle seyirci konforu ve güvenliğinin ön planda tutulduğu yeni mimarî unsurlara, Anadolu'nun hemen her büyük kentinde rastlamak mümkündür. Çoğu büyük kentte var olan amfi tiyatroların, yeniden düzenlenerek multi-fonksiyonel amaçlar doğrultusunda kullanıldığı bilinmektedir. Bu tür yapılara verilecek en büyük örnek, Roma kentinde inşa edilmiş *collesium*'dur. (Bkz. Resim-71, 72, 73) Bu oyun merkezinin en önemli özelliği çok amaçlı kullanılıyor olmasıydı. Çok amaçlı bir gösteri merkezi olarak tasarlanan *collesium*'da gladyatör oyunlarının yanında, her türden vahşi hayvanın silahsız suçlulara veya gladyatörlere karşı dövüştürüldüğü ve binlerce insanın rol aldığı temsili deniz savaşlarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Oldukça karmaşık ve çok amaçlı bir mimari unsur olan *collesium*, İmparatorluk Dönemi'nde Roma'daki her türlü oyunun sergilendiği çok katlı bir şov merkezine dönüşmüştür. Burada, her türlü vahşi hayvanın, azılı suçluların ve dövüşçülerin arenaya çıkmadan önce tutuldukları çok sayıda güvenli bölmeler mevcuttu. Seyirciler için de, lüksten kaçınılmadığı anlaşılmaktadır. İmparator ve diğer önemli konuklar için tasarlanan lüks locaların yanında, sıradan seyirci için oluşturulan oturma yerleri, olağan bir mimari unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁶⁵

Seyircilerin de soyluluk derecelerine göre tribünlere oturduğunu bilmekteyiz. Ön sıralara İmparator ve yüksek memurların oturduğu, onların ardından atlı sınıfına mensup kişilerin, Vesta rahibelerinin ve sıradan ayak takımından insanların oturduğu anlaşılmaktadır. Tribünlerde en kötü yerlerin Romalı kadınlara ayrıldığı söylentisi birçok kaynak tarafından da doğrulanmıştır.⁶⁶⁶

Stadyumun oturma sıralarında, belirli gruplar ve kişiler için yer ayrıldığını gösteren yazıtlar bulunur. Bunlar, Aphrodisias'ta halkın ve belli sosyal sınıfa ait kişilerin, stadyumda nasıl bir araya geldiğini göstermesi bakımından, önemli bir bilgi kaynağıdır.⁶⁶⁷

Ahşap tribün inşası, erken dönemlerde Roma'da oldukça sık bir şekilde uygulanmıştır, fakat bu tür yapıların oldukça masraflı, kısa ömürlü ve yeterince güvenli olmaması nedeniyle, İmparatorluk döneminde hem Roma'da hem de bağlı eyaletlerde

⁶⁶⁵ Uzunaslan, a.g.m. s. 32.

⁶⁶⁶ Uzunaslan, a.g.m. s. 32.

⁶⁶⁷ Ögüt, a.g.e., s. 15-16.

devasa ve kalıcı taş amfitiyatroların inşa edilmeye başlandığını görmekteyiz. Özellikle Doğu eyaletlerinde sevilen bir organizasyon haline gelen gladyatör dövüşleri için, var olan amfitiyatroların orkestra kısmına ilaveler yapılarak gladyatör ve vahşi hayvan dövüşlerine uygun bir hale getirildiği anlaşılmaktadır.⁶⁶⁸

Genellikle Küçükasya'daki tiyatroların ilk dört ya da beş sırası kaldırılarak, yerine 1. 50 m. yüksekliğinde bir podyum kurulmuştur. Ayrıca seyircileri korumak amacıyla, orkestranın etrafına duvar örülmüştür. Priene, Pinara ve Balbura tiyatroları gibi küçük kentlerin tiyatroları, bu kentlerin önemli imparator kültü tapınaklarına sahip olmamaları ve gösteriler için harcamaların büyük olması nedeniyle, küçük çaptaki gösterilere sahne olmuştur. Böylece tiyatroların *cavea*'sında, orkestradaki koltukların kaldırılmasından başka bir değişiklik yapılmamıştır. Assos'ta, ayrıca bir de trabzan parmaklığı eklenmiştir. Ephesos tiyatrosunun ise, ilk dört ya da beş sırası kaldırılarak, podyum biçiminde, yeni bir arka çevirme duvarı inşa edilmiştir. Aspendos, Hierapolis ve Sagalassus ve belki de Selge tiyatrolarında orkestra alçaltılarak yeniden yapılmıştır. Çok büyük olan Ephesos tiyatrosunda, *arena*'yı çevreleyen ve *arena*'dan duvarla ayrılan bir koridor inşa edilerek, vahşi hayvanlara karşı önlem alınmıştır.⁶⁶⁹

M.S. II. yüzyılda birçok tiyatro binası, gladyatör oyunları ve *venationes* için bazı değişiklikler yapılarak onarılmıştır. Ephesos'ta ikinci bir gösteri yeri, artık atletizm yarışmaları için kullanılmayan stadyumun doğu kısmına inşa edilen, küçük bir *arena* olmuştur. Aphrodisias stadyumunda da aynı değişiklikler yapılmıştır. Bazı kentler ise, yeni bir amfitiyatro yapmaya karar vermiştir. Örneğin Nysa amfitiyatrosu, Augustus döneminde yapılmıştır. Yazıtlardan da anlaşılacağı gibi, İmparatorluk Devri'nde stadyumlar, yalnız spor karşılaşmaları için değil, gladyatör ve hayvan avı gösterileri için de kullanılmıştır. İmparator kültü festivalleri çerçevesinde, Helen spor faaliyetlerinin yanında, gladyatör oyunları, vahşi hayvan gösterileri ve ölüm cezalarına da yer verilirdi. Doğu'daki Helen kentlerinde, bu tür gösterilerin tiyatrolarda gerçekleştirildiğinin iyi bilinmesine karşın, bu tür gösteriler için stadyumların kullanılması pek bilinen bir şey değildir. Aphrodisias stadyumu, bir stadyum için fazla uzun sayılan 1.60 m. yüksekliğindeki podyumu ve dikdörtgen şekliyle, vahşi hayvan

⁶⁶⁸ Uzunaslan, a.g.m. s. 31.

⁶⁶⁹ Ögüt, a.g.e., s. 17.

gösterileri için uygun bir yer olmuştur. Aphrodisias tiyatrosunun orkestrası, Antoninus Pius Dönemi'nde (M.S. 139-161) İmparator kültü rahibi Claudius Zelos tarafından değiştirilmiştir. Bununla birlikte, oldukça küçük olan gösteri alanı ve seyircileri koruma zorluğu, sert geçen gösteriler için artık pek uygun olmamıştır. Tiyatro orkestrası, M.S. 2. yüzyılın ortalarına kadar değiştirilmediğine göre, gösteriler başka bir yerde ve olasılıkla stadyum'da sergilenmiştir. Kısaca söylemek gerekirse, Aphrodisias'ta tiyatronun orkestrası, Antoninus Dönemi'nde değiştirilinceye kadar stadyum, gladyatör ve vahşi hayvan gösterilerinin yapıldığı yer olmuştur.⁶⁷⁰

Aphrodisias'ta İmparatorluk Devri'nde kullanılan amfitiyatro-stadyum, Hellen kültürel kimliğini bozmadan, Roma mimari formlarının özelliklerini taşıyan bir yapıydı ve Aphrodisias'a yakın bir kent olan Laodikeia da bu mimari biçimi benimsemişti. Geç Antikçağ'da (M.S. 4. yüzyılın ikinci yarısı) Aphrodisias gibi birçok Helen kentinde, stadyumlara kalıcı oval *arena*'lar eklenmişti. Aphrodisias'ta, stadyumun doğu ucuna bir amfitiyatro eklenmesi, vahşi hayvan gösterileriyle ilgili kalıcı bir düzenleme olmalıdır.⁶⁷¹

Hayvan dövüşü yapılan binalar dışında et ve balık pazarları da ayrı bir mimari yapı konusunu oluşturmaktadır. Başlangıçtaki Antik Yunan ve Roma kentlerinin agora veya forumlarında et ve balık satılırdı. M.Ö. 2. yüzyılın sonları veya M.Ö. 1. yüzyılın başlarında Yunanca *Makellon*, Latince *Macellum* adını taşıyan çarşılar inşa edilmeye başlandı. Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma'da birden fazla *macellum* vardı. Tiber Irmağı yakınında bulunan Forum *Soarium* bir domuz pazarıydı.⁶⁷²

Makellon ve *macellum*lar, dört taraflarını çeviren duvarlara arkalarını yaslamış olan dükkan sıraları ve portikolarla çevrili üzeri açık tesislerdi. Dükkânlar yerine göre portikolara, yerine göre dışarıya açılırlar, ortalarında dairesel veya poligonal planlı oluşlarına bağlı olarak koni veya kubbe şeklinde çatı ile örtülü bir bina yer alırdı. *Macellumlarda* çalışanlar, *macellati* olarak adlandırılırdı. *Makellon* veya *macellumlarda* Hermes (*Mercurius*), Tykhe (*Fortuna*) gibi ticareti koruması altına almış olduğuna

⁶⁷⁰ Öğüt, a.g.e., s. 14-15.

⁶⁷¹ Öğüt, a.g.e., s. 16.

⁶⁷² Anabolu, a.g.e., s.1.

inanılan tanrı veya tanrıçalara, kent kurucusu veya yerel kahramanlara, yerel *genius*(cin)'lara kurban sunulur, yemek yenilir, şölen verilir, alışveriş yapılır ve toplantılar düzenlenirdi.⁶⁷³

Hellenistik Dönemi Almanya kazıları sayesinde tümüyle meydana çıkarılmış olduğundan iyi tanınan Priene'de (Güllübahçe-İonia), Batı Kapısı Caddesi'yle Agoranın Batı Galerisi'nin hemen yanındaki 30x16 m boyutlarındaki alan, İtalya, Kuzey Afrika, Pamphylia ve Pisidia örnekleri kadar görkemli olmasa bile bir et ve balık pazarıdır. Burada kısmen doğal kayalığın içerisinde oyulmuş olan balık yıkama havuzu vardır.⁶⁷⁴ Kuzey duvarına yapışık olan taş masalar nedeniyle burasının et ve balık pazarı olduğu kanısına varılmıştır. Zira Tralles'te (Aydın-Lydia) bulunmuş olan bir yazıtta, Tralles et ve balık pazarında kullanılmak üzere sipariş edilmiş taş masalardan söz edilmektedir. Roma imparatorluk Dönemi et ve balık pazarlarında Thmugadi'deki (Timgad-Cezayir) *macellumun* güneybatı kısmındaki iki dükkanın masaları, bugün bile ayakta durmaktadır. Başkent Roma'da birden fazla *macellum* olduğu bilinir. Bunlardan en eskisinin, aşağı yukarı Yunan dünyasının Hellenistik Dönemi ile aynı zamana rastladığı anlaşılmaktadır. Bu, *nundunum* (pazaryeri) üzerinde, M.Fulvius Nobilior, tarafından inşa edilmiş olan çarşıdır. Daha sonra MÖ 59'da, *Caelius* üzerinde, sonradan *Macellum Magnum* olarak anılacak olan çarşı inşa edilmiştir. Bu çarşıda, *argentarii* (gümüş ile uğraşan esnaf) bile bulunur. Bu kuruluş, *Forum Urbis*'in bir parçasıyla imparatorluk dönemi Neron sikkelerinden birisinin üzerinde resmedilmiştir.⁶⁷⁵

İassos'ta (Kıyıkışlacık-Karia), *Makellon* veya *Macellum* tanımlamasına uygun düşüğünden şimdiye kadar balık pazarı diye adlandırılmış olan bir yapı kompleksi vardır. Ancak İassos'un kazısını yapmakta olan İtalyanlar, burasının bir *heroon* olduğu fikrindedir.⁶⁷⁶

⁶⁷³ Anabolu, a.g.e. s. 3-5.

⁶⁷⁴ Gerek Pompei gerekse Perge ve Sagalassos macellumlarının kazılarında bol miktarda balık pulu kalıntısına rastlanmıştır. Durum böyle olunca buralarda balıkların temizlenip yıkandıktan sonra satışa sunulmuş oldukları belli olmaktadır. Bkz. Anabolu, a.g.e. s.4.

⁶⁷⁵ Anabolu, a.g.e. s. 3-5.

⁶⁷⁶ F.Berti, ed., Iassos, Aslantepe, Hierapolis, Kyme. Türkiye'deki İtalyan Kazıları, Ankara 1993, s. 124.

Libya'da bulunan Leptis Magna'da, birden fazla *macellum* içeren kentlerdendir. İtalya'da, Napoli yöresindeki Vezüv Yanardağı'na yakın olup MS 79 patlamasında bir anda yer altına gömülürken İmparator Augustus döneminde (MÖ 27-14) inşa edildiği bilinen Pompei *macellumu*, lavların altında iyi korunmuştur. Kazılar patlamadan az önceki durumu tam bir şekilde ortaya koyar.⁶⁷⁷

Side gibi A.M. Mansel tarafından kazılmış olan Perge (Aksu) *Macellumu*, 51.20x58.18 m boyutunda bir alanı kaplar. Yunanca yazıtlardan birinde *Makellon* olarak adı geçen Sagalassos (Ağlasun) *Macellumu*, İmparator Claudius (MS 51-54) tarafından inşa ettirilmiş olduğu bilinen Kuzey Agorası veya Forumu'nun yakınında olup henüz kazılmamıştır. M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiş olan Aizonai *Macellumu*, oldukça uzun bir zaman kullanılmıştır.⁶⁷⁸

SONUÇ

İnsanlığın geçmişinde, bilinen tarihi evreleri içinde tarih öncesi dönemin zorlu şartlarında, hayvanlar dünyasının, insanlara nazaran baskın grubu oluşturduğu doğal bir çevre bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu tabii çevrenin acımasız şartları karşısında, korunmasız canlılar olan insanlar, ilk olarak kendilerini hayvanlara karşı savunma kaygısına düşmüş olmalıdır. Bu durumun insanları, bir arada yaşama ve birbirlerinin koruma ve kollama gereksinimi içinde bıraktığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Böylece, ilk toplu yerleşimlerin ve paleolitik kültür merkezlerinin doğmaya başladığı anlaşılmaktadır.

İlerleyen süreçte, sadece doğada bulduğu otlar, meyveler ve küçük hayvanlarla hayatını sürdüren insanın, kolektif yaşamın getirdiği nüfus artışını ve bu artışın getirdiği besin ihtiyacını giderebilmesi, büyük hayvanların avlanmasını gerektirmiş olmalıdır. Başarılı avlar gerçekleştirebilmenin akıllıca plan ve uygun aletlere sahip olmakla mümkün olacağı anlaşılmıştır. Artan besin ihtiyacı, obsidiyen ve çakmak taşı gibi

⁶⁷⁷ Anabolu, a.g.e. s. 6-7.

⁶⁷⁸ Anabolu, a.g.e. s. 8-13.

perdahlanmış ve cilalanmış taş teknolojilerinin gelişmesini aynı zamanda da işbirliğini doğurmuştur denilebilir. Böylece ilk insanların (*homo habilis*) avlanarak hızla et tüketmeye başladıkları düşünülmektedir. Uzun bir dönem boyunca kazandığı tecrübeler sayesinde en büyük hayvanları bile yere yıkabilen üstün bir avcı durumuna gelen insan, sonunda kısmen tabiata egemen olmuştur.

Antik dönemde avcılık, yöneticilere ve asillere yakışır bir faaliyet olarak görülmeye başlanmış hatta bazı av hayvanları tanrı ya da tanrıçalara özgü kabul edilmiştir. Antik Yunan dünyasında Artemis, av hayvanlarının koruyucusu olarak görülmüş, Roma İmparatorluk döneminde ise hayvan avı (*venatio*) ile ilgili sahneler arenanın duvarlarını süslemeye başlamıştır.

Zamanla insanlar, hayvanların beslenme ve üreme dönemlerini, onların canlılık faaliyetlerinin temelini oluşturan çeşitli davranışlarını tanımışlar ve hayvanların evcilleştirilerek kontrol altına alınabileceğini keşfetmişlerdir. Böylece hayvanların evcilleştirilmesi ile avcılık faaliyeti birbiriyle iç içe gelişmiştir. Onlardan yararlanmak için, söz konusu hayvanları yakalayıp yetiştirmek insan için kuşkusuz çok daha uygun olmuştur. Başlıca evcilleştirme süreçlerinin kökeninde insanın temel tabii ihtiyaçları ve avcılık faaliyetlerinin bulunduğu göz ardı edilmemelidir.

İnsanlık tarihi neredeyse tamamıyla beslenme ihtiyacına dayalı olarak verilen mücadelenin bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan hayati faaliyetler, toprağın işlenmesi ve hayvan yetiştiriciliğine dayanmıştır. Sümerler döneminde karasabanın kullanıldığı, Tevrat'ta öküz ve sabandan bahsedildiği düşünülürse, -eğer daha erken değilse- ilk tarım teknolojisinin M.Ö. 4. binde başladığı söylenebilir.

Çobanlık, özellikle kurak iklim özelliği gösteren coğrafi alanlarda toplulukların temel ekonomik faaliyeti haline gelmiştir. Orta Asya ve Orta Doğu toplumlarında çobanlık temel ekonomik faaliyet olarak yaygınlaşmıştır. Çobanlıkla geçinen insan toplulukları varlıklarını sürdürebilmek için sürünün devamlılığını sağlamak zorundaydılar. Bu, ancak yeni otlak alanları bulmakla mümkün olabilirdi. Çobanlıkla geçinen göçebe insan toplulukları böylece sürekli yeni otlak alanları bulmaya dayanan hareketli bir yaşama başlamış oldular. Bu durum, insanlık tarihinde, erken dönemlerden yakınçağa kadar neredeyse savaşların en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Çobanlığa

geçen avcı toplumlarında kısa sürede hayvan ve yan ürünlerine dayalı ekonomi ve endüstri alanları gelişmeye başlamıştır. Çobanlığı temel ekonomik faaliyet olarak benimseyen toplumlarda sosyal yapıda da değişimler meydana gelmiştir. Kadınların tarihten gelen anaerkil geleneklerinin ortadan kaldırılması çok hızlı gerçekleşmiştir. Antik dönem boyunca da çobanlık ve hayvan sahipliği veya çobanlığa ait özellikler, hükümdarları veya kahramanları övmek ya da hayvan sürüleriyle zenginliklerini ve güçlerini gözler önüne sermek için kullanılmıştır. Roma dünyasının farklı bölgelerinde ve Roma dönemi Anadolu'sunda da hayvan yetiştiriciliği ve çobanlık, önemini kaybetmeyen bir uğraş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Psikolojik nedenler yanında, hayvanlar günümüz de dâhil olmak üzere, pratik nedenlerle de evlerde bulundurulmuştur. Estetik zevkler, eğlenceler ya da evdeki fare ve haşere gibi zararlı hayvanlardan kurtulma ya da korunma amaçlı, değişik amaçlarla farklı türde hayvanlar evlerde beslenmiştir. Günümüzde küçük nüanslar değişmiş olsa da, antik dönemde de evlerde hayvan besleme geleneğinin hemen hemen aynı şekilde var olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Yunan uygarlığının erken dönemlerine ışık tutan Homeros'un İlyada ve Odissea adlı eserleri o dönemde beslenmenin büyük oranda et tüketimine dayandığı izlenimi vermektedir. Ancak, ete dayalı menünün, Homeros'un yaşadığı döneme ait buluntular ile çeliştiği düşünülmektedir. Esasen Arkaik Dönem'de Yunan anakarasında yaşayanlar, sade bir mutfak ile yetinirken, "doğulu barbarlar"ın, -özellikle doğulu saray mensuplarının- çeşitli hayvan etleriyle bezenmiş, süslü zengin sofraları karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdir. Perslerin ve Lydia'luların malzemenin kaçınmadan yapılmış yemeklerle donattıkları, gösterişli sofraları ünlüydü. İonia bölgesindekiler başta olmak üzere Anadolu'daki Yunanlar görkemli doğu geleneklerinin etkisinde kalmıştır. Akdeniz çevresindeki ülkeler ve bölgeler arasındaki sık gidiş-gelişler, Antikçağ'da doğu Akdeniz dünyası ile Güney Avrupa arasında yoğun bir kültürel etkileşime sebep olmuştur. Böylece, Sicilya ve Güney İtalya'da da yemek sanatı özgün bir yapı kazanmıştır. Ticaretteki hareketlilik, sofralarda yer alan et türlerinde çeşitlilik kazandırmıştır. Bu dönemde Atina, artık birçok bölgeden çeşitli gıda maddeleriyle birlikte Lykia'dan tütsülenmiş et ithal etmekteydi. Herodotos'a göre, Kafkas halkları genel olarak hayvani gıdalarla, özellikle sürü hayvanlarıyla, Arax ırmağının balıklarıyla

ve sütle beslenmekteydiler. Antik Roma'da ise M.. 2. yüzyıl sonlarında soylu ve varlıklı kişiler, zenginliklerinin ve artık sıkı ilişkiye girilen Helenistik dünyanın etkisiyle, başka konularda olduğu gibi beslenmede de lükse yönelmişlerdir. Av hayvanlarının yetiştirilmesine yönelik özel üretim çiftlikleri kurulmuş, kümes hayvanlarının semirmesi için değişik yöntemler uygulanmış, sevilen balıkları ve başta istiridye olmak üzere diğer deniz ürünlerini kolayca elde edebilmek amacıyla havuzlar yapılmıştır. Bütün bu ifadelerden et ve et rnlerinin Antikçağ dünyasının her yerinde tabii olarak yeterli olmadığı ve et ve et mamullerinin önemli bir ticaret malı ve üretim alanı haline geldiği anlaşılmaktadır.

Balık ve balıkçılık, ilkel dönemlerden itibaren, beslenmenin en önemli unsurlarından birini oluşturmuştur. Herodotos'tan alınan bilgiler doğrultusunda birbirinden farklı coğrafyalarda nehir kıyılarında yaşayan birçok toplumun besin ihtiyacını büyük oranda balıkçılıktan karşıladığı anlaşılmaktadır. Suyu olan ihtiyaç dolayısıyla ilk yerleşimlerini nehir kıyılarında kuran insanlar, bir taraftan çeşitli amaçlarla kullandıkları suya yakın yaşarken diğer taraftan bu sulara yaşayan balıklara ve çeşitli su canlılarından istifade etme imkânı bulmuşlardır. Nehir ve akarsu kıyılarında yaşayan insanlar, balıkları ve su hayvanlarını avlayabilmek için çeşitli yöntemler ve aletler geliştirmeye başlamışlar, sonra da su hayvanlarının beslenmedeki öneminin artması ve nüfusun da çoğalmasıyla birlikte, sistemli ve kolektif bir balıkçılık ağı geliştirmek durumunda kalmışlardır. Sistemli balıkçılık, özellikle deniz kenarında kurulan medeniyetlerde bir sektör durumuna gelmiş, çeşitli türde su canlıları şehirlerde kurulan balık pazarlarında halkın tüketime sunulmuştur. M.S. 2. yüzyıla birlikte Roma İmparatorluğu'nda da her cinsten yemek malzemesi daha önce görülmemiş bir biçimde çeşitlilik kazanırken, zengin balık türlerinden değişik yöntemlerle pişirilen yemekler aşçıların övünç kaynağı olmuştur. Böylece balık, Roma sofrasının başköşesine yerleşmiştir. Varlıklı Romalılar balıklara karşı tutkularında Yunanlıları bile aşmışlardı. Kıyı villalarında balık üretmeye yönelik havuzlar yapılmıştır.

Hayvanların giyinme ihtiyacının karşılanmasındaki yeri de oldukça eskiye dayanmaktadır. İnsan, avılık ve toplayıcılığa dayalı bir hayat srdğu Paleolitik ve Mezolitik devirlerde örtünme ihtiyacını büyük ölçüde avladığı hayvanların derilerinden karşılıyor olmalıydı. Zaman içinde değişen iklim şartları, insanları giyinebilecekleri

daha uygun ve alternatif giysiler aramaya sevk etmiş olmalıdır. Ancak bunun için hammadde ve daha da önemlisi onu işleyecek teknolojiye ihtiyaç vardı. İnsan bu iki önemli hedefe ise, ancak yerleşik hayata geçtiği ve hayvansal üretime başladığı Neolitik devirde ulaşmıştır. Antik dönemde, hayvan yan ürünlerinden olan yünün işlenmesi, yün eğiriciler, boyacılar, yıkayıcılar, çeşitli giyim eşyası diken terziler vb. gibi bunlara bağlı diğer yan sektörleri de doğurmuştur. Yün ve yapağının işlenmesine bağlı olarak ortaya çıkan bu alanlar, toplumlar arasında doğrudan ve dolaylı yollarla ticari, ekonomik ve siyasi gelişmelere de sebep olmuştur. Antikçağ'da yün endüstrisi, aynı zamanda bu işle uğraşan şehirlerde ya da bunlarla bağlantısı olan bölgelerde çeşitli esnaf teşkilatlarının (*gerusia*) kurulmasına da sebep olmuştur. Antik dünyada kadınlar ve erkeklerin tekstil üretim sektörünün çeşitli evrelerinde görev aldıkları ve özellikle kadınların tekstil dokuma işinde önemli bir yere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Yine antik yazarlardan edindiğimiz bilgilerle, bir kadının dokumadaki ustalığı ve örnek çıkarmadaki becerisi ile ürettiği ürünün kalitesi arasında bir bağlantının kurulduğu görülmektedir.

Antikçağ'da tekstilden başka, hayvan yan ürünleri ve endüstrisi içinde, hayvan derisi, günümüz insanının gündelik yaşamındaki öneminden çok daha büyük bir yere sahipti. Dönemin şartları ve teknolojik durumu içerisinde dış etkilerden vücudu iyi koruması ve sağlamlılığı açısından hayvan derisi, yünlü dokumalarla birlikte en çok tercih edilen malzeme olarak öne çıkmaktaydı. Deri; dizgin, tulum çanta, ok kılıfı, kalkan, ayakkabı gibi bazı eşyaların yapımında kullanılmaktaydı. Hayvan derisi, gündelik kullanım ve giyim-kuşamla birlikte, özellikle askeri amaçlı kullanımda da ön plana çıkmaktadır. Hayvan derisinin antik dönemdeki en önemli kullanım alanlarından biri de Bergama Krallığı döneminde başlamış olan parşömen yapımıydı. Dini metinlerde; hayvan derisinden eşyaların, giyim kuşam ve konaklama dışında, dini ritüeller için de önemli bir unsur olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle Tevrat'da, dini ayinlerle ilgili bölümlerde, deri eşyaların, ritüelin olmazsa olmaz parçası olarak yer aldığı görülmektedir.

İlkel dönemlerden itibaren doğayla başa çıkma yollarında, hayvanlar üzerinde yaptığı gözlemlerden ve hayvanlardan sağladığı ürünlerden yararlanan insanların, sağlık konusundaki ilk uygulamalarda da yine hayvanlardan sağladığı ürünlerden ve onların davranışları hakkında yaptıkları gözlemlerden yararlandığı düşünülmektedir.

Hayvanların içgüdülerine uyarak yaptıklarını insanlar da içgüdüsel olarak yapmışlardır. Doğayı izlemek ve hayvanları taklit etmekle deneysel (*ampirik*) tıp doğmuştur. Böylece neden-sonuç bağlantısının gözlenmesi deneye dayalı tedavinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Eskiçağ toplumları, ilaç yapımında yine bazı hayvanlardan ya da hayvanlara ait bazı unsurlardan yararlanmaktaydı. Tedavi amaçlı uygulamalarda yararlanan hayvanların hemen hepsinin kutsal kabul edildiği düşünülecek olursa, insanın kendisine yarar sağlayan hayvanları kutsallaştırdığı söylenebilir.

Eskiçağ'ın inançlarıyla günümüzün halk ilaçları arasında da köklü bir bağlantının olduğu anlaşılmaktadır. Eskiçağ'da kutsal sayılan bir bitkinin, bir hayvanın bugün ilaç yapımında yararlı olduğu görülmektedir. Antik Roma'da ilk tıbbi uygulamaların kaynağı, Etrüsklere dayanmaktaydı. Buna göre tıbbi uygulamaların temelinde, hayvan ciğerine bakılarak kehanette bulunma yer almaktaydı. Asklepios kültü etrafında gelişen hayvansal ve bitkisel ilaçların kullanıldığı Yunan tıbbı ise düşmanlıkla karşılanmış ve bir tehdit olarak görülmüştür. Roma İmparatorluğu'nda hayvansal beslenmeye dayalı diyetler de hekim reçetelerinin en önemli parçalarındandı. Kazılarda bulunan çok sayıda hayvan kemiği de bunu göstermektedir. Kemik kalıntılarının analizi, çok çeşitli hayvanın ve balığın yendiğini ve bu konudaki bölgesel tercihleri göstermektedir. Besin eksikliği dışında, yılan ve akrep gibi zehirli hayvan sokmaları, kuduz ve vahşi hayvan saldırısı gibi nedenlerle hayvanlara bağlı ölümler çok sık görülmüşse de, kitlesel ölümler, yakın dünya tarihinde de olduğu gibi salgınlar sebebiyle meydana gelmekteydi. Salgın hastalıkların en büyük nedeni ise genel manada dönemin sınırlı koşulları içerisinde hayvanlarla içiçe yaşamının getirdiği hijyenik olmayan koşullardı. Hayvanlardan insanlara bulaşan ya da hayvan kaynaklı hastalıkların, Roma şehirlerinin kurulduğu yerleri dahi etkilediği anlaşılmaktadır. Antik dönem boyunca anatomi bilgisi de oldukça gelişmiş ve günümüz modern tıbbına kaynaklık eden birçok araştırma hayvanlar üzerinde yapılan deneyler sayesinde yine bu dönemde yapılmıştır. Ptolemiler'in egemenliği döneminde İskenderiye'de olduğu gibi, imparatorluk Roma'sında da insan deneklerin parçalanmaları hukuken yasak olduğundan, Afrika maymunları üzerinde çalışarak daha fazla kadavrayı inceleme imkânı bulması sayesinde Galenos ve diğer hekimler, anatomi bilgisini geliştirebilmiştir. Galenos çalışmalarında, hayvanlar üzerinde yaptığı incelemeleri ve deneyleri haricinde, Antikçağ insanının beslenme alışkanlıklarına da değinmiştir.

Birçok hayvanı bu açıdan ele alarak, insan sağlığına göre hayvan etlerini ve etkilerini ele alan Galenos, ayrıntılı bilgiler verdiği zayıflama diyetleri de hazırlamıştır.

Antik dönemde hayvanlar iletişimin, ticaret ve askeri amaçlı ulaşımın yegâne aracı olarak ön plana çıkmaktadır. Özellikle Persler ve Romalıların kurdukları yol ağları, ulaştırmanın çok daha süratli olmasını sağlamıştır. Artık mesafeler kısalmış, dünya çok daha küçük bir hal almıştır. Kaliteli atlar ve yük hayvanlarını ordularında bulunduran toplumlar, daha geniş alanlara, daha süratli bir şekilde ulaşmış, böylece daha geniş bir alanı kontrol etme imkânı bulmuşlardır. Özellikle atın binek hayvanı olarak kullanılmaya başlaması, tek başına tarihin seyrini değiştirecek bir nitelik taşımaktadır.

İnsan zekâsının bir ürünü olan siyaset, konumuz dâhilinde hayvanlar üzerinden de bahsi geçen nedenlerle Antik dönem boyunca oldukça etkili bir biçimde kendini göstermiştir. Siyasi amaçlarını gerçekleştirebilmek için hayvanlardan en iyi faydalananlar Romalılar olmuştur. Roma İmparatorları başta olmak üzere, imparator kültü rahiplerinden, yüksek dereceli soylulara ve devlet görevlilerine kadar birçok kişi, halkı etkilemek ya da saygınlığını artırmak ve insanlar üzerinde söz sahibi olmak amacıyla gladyatör oyunları tertiplemiş ve bunu daha da etkili bir hale sokarak adına *venationes* denen vahşi hayvan dövüşleri düzenlemişlerdir. Roma'daki sıradan halk, oldukça erken bir dönemden itibaren belli yerlerdeki gösteri merkezlerinde düzenlenen oyunlara büyük ilgi göstermiş, bu durum giderek artan oranda tüm imparatorluk çağı boyunca devam etmiş ve sayıları yüz binleri bulan sıradan seyirciyi bu tür gösteri merkezlerine çekmiştir. Antik toplumlarda şölenler de günlük ve siyasi hayatın önemli bir parçası olarak öne çıkmaktadır. Bu et ve balık sunumunun ön planda olduğu yiyecekli toplantılar, dönem insanların düşünce ve görüşlerini paylaşmalarında, arkadaşlık ve dostluk bağlarını güçlendirmelerinde önemli bir yere sahiptir.

Prehistorik dönem insanının, hayvanlarla ve birbirleri ile yürüttükleri mücadele, hayvanların evcilleştirilmesi ile birlikte farklı bir biçim kazanmış; önceki dönemlerde savaşın taraflarından biri olan hayvanın yerini alan insan, kendi türünü alt etmek için hayvanlardan yararlanmaya başlamıştır. Avcılığın başlaması savunmanın önemini arttırmıştır. Çünkü toplayıcılık döneminin savunma gereksinimlerini oluşturan dış şartlar değişmediği gibi; avcı takımların silahlarını hayvanlara ve nadiren de olsa

birbirlerine yöneltmeleri ile birlikte savaşın ilk örnekleri de verilmeye başlanmıştır. Süvari birliklerine verilen önemin artmasına paralel olarak antik dönem ordularında at yetiştirme ve beslenmesi ön plana çıkmıştır. Lidyalılar kadar atlı süvariler Persler için de ordunun vazgeçilmez vurucu gücünü oluşturmuş, Roma'da, Julius Sezar'ın zamanından (M.Ö. 101–44) başlayarak süvarilik, fethedilen bölgeleri ve bu yerlerin halklarını baskı altında tutmak için kullanılmıştır. Sonraki dönemlerde ise, büyük hayvan sürüleri ve atları ile hareketli ve dinç bir yapıya sahip olan Türk ve Moğol gibi konargöçer toplumlar ise kısa sürelerde geniş alanlara yayılarak önlerine çıkan yerleşik toplumlara askeri üstünlüklerini kabul ettirmişlerdir. Atlarla birlikte, fil, deve, kedi, köpek, eşek ve katır gibi çeşitli türde hayvanlar antik dönem orduları tarafından hem askeri hem de lojistik nedenlerle kullanılmıştır.

Antik dönem dünyasında da hayvanların ekonomideki yeri ve önemi belki de günümüz dünyasından daha fazladır denilebilir. Et, süt ve ürünlerinin alım satımı ya da tüketimi, canlı hayvan ticareti, yünlü dokumaların alım-satımı ve üretimi gibi ticari konular, antik dönemde oldukça önemli bir ekonomik değer taşımaktaydı. At, katır, eşek, deve gibi hayvanlar, uzak bölgeler arasındaki kervan ticaretinde de, taşıma aracı olarak, ekonomiye ayrı bir katkı sağlamaktaydılar. Antik kaynaklarda, hayvancılık ve hayvancılığa bağlı sektörlerin bu getirilerine ilişkin önemli bilgiler verilmektedir. Antik dönemde sahip olunan hayvan sayısı da ayrı bir zenginlik göstergesi olarak görülmekteydi. Yöneticiler ve soylu kişiler, eti, sütü ya da derisinden faydalanmak, savaşlarda ya da av şölenlerinde kullanmak amacıyla çok sayıda hayvan beslerlerdi.

Antik dönem boyunca sportif faaliyetler konusunda da hayvanların özel bir yeri olduğu görülmektedir. Özellikle atlı araba ve at yarışları birçokları için hayatın çevresinde döndüğü bir tutku olmuştur. Eski Yunanistan'da ünlü kişiler Olimpiyat Oyunları'na yalnızca atlı sporlardaki hünerlerini göstermek için katılmaktaydılar. Zafer kazananlar, şehirlerine şan ve şeref kazanmış olarak dönerlerdi ki, onlar için asıl önemli olan da buydu. At yarışları tutkusu denizleri aşarak Roma'ya yerleşmişti. Roma'da at arabası yarışı merakı, Eski Yunanlılara göre daha da kuvvetlenmiş, bugünün futbol fanatikleri gibi toplumsal kimlik ve siyasal örgütlenmelere yansımıştı. Binicilik öğrenme merkezleri olarak başlayan hipodromlar kısa sürede yarış ve bahis alanları haline gelmişlerdir. Roma'daki gibi düzenlenen at ve araba yarışları, Bizans halkının

üzerinde daha tehlikeli, daha kışkırtıcı atılımlara ortam hazırlamıştır. Roma'da, özellikle M.Ö. 3. yüzyılın sonlarından itibaren sıkça düzenlenmeye başlanan gladyatör oyunları ve vahşi hayvan dövüşleri (*venationes*), daha çok politik ve mali açıdan güçlü ailelerin tekelindeydi. Birçok imparator ve yüksek mevkilerdeki kişilerin, halkın memnuniyetini kazanmak ve siyasi konumlarını güçlendirmek için "*panem et circenses*" (ekmek ve sirk) düşüncesine sarılmış olduğu görülür. Gerçekten de imparatorluğun her köşesinde sayısız arena ve günümüzde heybetini hala koruyan Collesium'un inşa edilmesi bu gladyatör ve hayvan dövüşlerinin halkın üzerinde yarattığı etkiyi göstermesi açısından önemlidir.

Hayvanlar, insanlık tarihinin her alanında olduğu gibi, Antik dönem insanının inanç dünyasında da ayrılmaz bir yere sahip olmuştur. Doğayı izlemeye ve tanımaya başlayan insan, çevresinde gördüğü ve birlikte yaşadığı hayvana da doğayı tanımlama ve anlama yolunda çok özel bir yer vermiştir.

Ayrıca hayvanlar, mitoloji ve efsanelerde, dini ayinlerde ya da önemli günlerde, tabiat olaylarında, gelecekle veya kaderle ilgili olan yorumlarda, görülen rüyalarda, yapılacak askeri bir seferin ya da kurulacak yeni bir şehrin adının belirlenmesinde, kişiler ve devletlerarası ilişkilere varacak düzeyde birçok farklı sebeplerle yer almışlardır. Her toplum ya da her kişi kendi anlayış ve yorumlama becerisiyle hayvanlara da farklı anlamlar ve statüler yüklemiştir. Farklı nedenlerle hayvanlar insanın inanç dünyasında en baskın öğelerin başında gelmiştir. Birçok toplum, hayvanları kutsal olarak ya da bazı yörelerde ise doğrudan tanrı olarak kabul etmiş ve özellikle Eski Mısır bu konuda çok zengin bir kaynak oluşturmuştur. İnsanlık tarihinde din düşüncesinin temel evreleri olarak kabul edilen *zoomorfizm* ve *antropomorfizm* birbirini izlemiştir. Başlangıçta, vahşi hayvanlara karşı savunmasız ve zayıf olan insanlar, hayvanlar arasından totemler edinmiş ve onların içindeki ruha (*anima*) tapmışlardır. Zaman içerisinde uygarlığını şekillendiren ve hayvanları evcilleştirmeyi başaran insanlar, zoomorfik evreden çıkarak yarı hayvan-yarı insan tanrılar evresi (sfenks dönemi) ve daha sonra da tanrıların tümüyle insan olarak algılandığı antropomorfik evreye girmişlerdir. Antropomorfik evrede tanrılar, gerek gördükleri takdirde istedikleri hayvanların biçimine dönüşebilirlerdi. İnsan biçimli bu tanrıların bir yerde, dünyanın sahibinin ve efendisinin insan olduğu fikrinin çıkış

kaynağını da oluşturdıkları ve dolayısıyla, daha sonraki dönemlerde yaygınlaşacak olan tek tanrıcı dinlerde insan-hayvan ilişkilerinin insan lehine olacak şekilde yorumlanmasına neden oldukları ileri sürülebilir.

İlk uygar topluluklarda toprağın verimliliğini arttırmak için ona içki dökülür, un serpilir ve genellikle hayvan ve bazen de insan kurban edilirdi. İnsanlık tarihinde dini düşüncenin önemli evreleri olarak kabul edilen animizm ve totemizmde, kutsal varlıklara çoğunlukla hayvanların ve bazı kültürlerde de insanların kurban olarak adandığı görülmektedir. Ancak, toplumsal hayatta bireyin yaşamını güvence altına alan geleneklerin ağır basması nedeniyle, insan kurbanı terk edilmiş ve insanın yerine çiftlik hayvanları kurban olarak sunulmaya başlanmıştır. Ürün alma sırasında düzenlenen şöenlerde çok sayıda sığır ve domuz kurban etmek, tanrıları ve ataları hoşnut etmenin yanı sıra, kurban sahibinin öte dünyada iyi bir yeri olmasını sağlama amacı da güderdi. Çeşitli toplumlarda ve değişik dinlerde, kurban keserek çeşitli tanrılara, ilahlara, azizlere, ölü ruhlara ve meleklerle ulaşılmaya çalışılmıştır. Eskiçağ toplumlarında tanrıların, insanların onlara sunduğu kurbanlara ihtiyacı olduğu inancı da hâkim olduğu anlaşılmaktadır. İnsan kurban edilmek yerine bunun hayvan kurban edilmesi şekline dönüşmesinin insan yaşamı açısından önemi tartışılmaz.

Antikçağ ve Ortaçağ'ın önemli süreçlerinde ortaya çıkan üç büyük semavi din, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in hayvanlara bakış açısı da oldukça özgün görünmektedir. Tevrat, İncil ve Kuran'ı-Kerim, hayvanlara dair çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu kitapların birçok bölümünde ve ayetlerinde geçen konular, doğrudan hayvanlar üzerine örülü emir ve yasaklardan bahsetmektedir. Dini ritüellerin temel ögesi genel olarak hayvanlar üzerine kuruludur. Hayvanlar üzerinden yapılan benzetmeler, hayvanlarla ilgili olarak anlatılan bölümlerin ayrı bir özelliğini de oluşturmaktadır. Tevrat, İncil ve Kur'an'da, çobanlık ve sürü benzetmeleri, Tanrı ve insan arasındaki ilişkiyi betimlemektedir. Hz. İsa için, insanların çobanı benzetmesi yapılmıştır ve sürüsünü doğru yola ulaştırma amacını gütmektedir. Birçok farklı hayvan da iyi ve kötü manada insan ve olayları karakterize ederken benzetme ögesi olarak kullanılmaktadır. Kutsal kitaplarda, çeşitli hayvanların anlatılarla iç içe geçtiği en ilgi çekici bölümlerden bazıları; kökenleri Mezopotamya medeniyetlerine kadar inen Tufan

Menkıbesi, Firavun'un cezalandırılması, Ebabil kuşlarının düşman ordusunu helak etmesi gibi, yanlış yola sapan toplulukların cezalandırılmalarına dair anlatımlardır.

İnsan hayatı ve tarihi açısından hayvanların yeri ve önemi, din ve inanç noktasında da ayrılmaz değerler olarak ortaya çıkmaktadır. İncil'e nazaran hayvanlara ilişkin yasak ve öneriler Tevrat ve Kur'an-ı Kerim'de daha baskın bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Tevrat'da bazı kısımlar ve Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetlerin, sadece bu kuralları belirleme amacı gütmekte olduğu anlaşılmaktadır. Haram-helal noktasında Yahudiler, hayvanların etinin yenmesi dışında, birtakım hayvanlara dokunan, onlara ait parçaları kullanan insanları da kirli saymıştır. Kur'an-ı Kerim, leş yemeyi kesin bir dille yasaklamış ve bu yasak çeşitli surelerde "*leş ... size haram kılındı*" şeklinde dört defa tekrarlanmıştır.

Birçok eskiçağ toplumunun söylencelerine konu olan Tufan anlatımı ise yalnızca kutsal metinlere özgü bir kavram değildir; kutsal metinlerden önce de mevcut bulunan, pek çok mitoloji, masal ve inanışlarda yer etmiş bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Tufan inanışının birçok eskiçağ toplumunda yer bulmasının kökenindeki sebebini, insan ve hayvan dünyasının tarih boyunca birbiriyle olan içiçeliğinin dışı vurumu olarak düşünmek mümkün görünmektedir. Hayvanlar ve insanların felakete aynı oranda maruz kalmaları ve tufandan kurtulmak için aynı gemide yol almaları düşüncesi, bu gerçeği açığa vuran mecazi bir anlam taşımakta olduğu düşünülmektedir.

Hayvanlar dünyası, insanoğlunu, yalnızca fiziksel değil, psikolojik olarak da etkilemiştir. Sayısız birçok efsane, hikâye ve özdeyişin türetilmesinin kökeninde de hayvanlar vardır. Din ve inanç dünyasını neredeyse hayvanlar üzerine kuran antik dönem insanı, şarkılarında ve şiirlerinde, akla gelebilecek her türlü edebi anlatımda da, onlara özel bir yer vermiştir. Sümerler'den itibaren hayvanlar veya zoomorf tanrı-hayvanlar, insanlık tarihinin ilk edebi metinlerinde yerini almıştır. Genel olarak dini içerikli ve insanın erdemlerini konu alan bu metinlerde hayvanlar dünyası, binlerce yıl etkisi azalmayacak insanlara sınırsız bir kaynak oluşturmuştur. Özellikle Sümer bilgelik edebiyatı arasında hayvanlar büyük rol oynamışlardır. Yüzlerce atasözü ve hikâyede köpek ilk sırada olmak üzere birçok hayvan, insan düşünce ve davranışlarına rehberlik edecek anlatımlarda insanlaştırılarak, dinleyenlere ve okuyanlar hayatlarını olumlu yönde düzenlemeleri için rehberlik etmiştir. Yunan ve Romalılar arasında hayvan

masallarından oluşan edebiyat türü, Aisopos'a atfedilmiştir. Ancak, ona yorulan bu hikâyelerin bir kısmının Aisopos'tan çok önce yazılmış olduğu araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır.

Hayal gücü, bir sanat eserinin vücut bulması için temel husustur. En eski dönemlerden itibaren de en iyi sanatçılar, hayal gücünü en iyi kullanan ve doğayı en iyi gözlemleyen kişiler arasından çıkmıştır. Dünyanın birçok yerinde birçok ilkel topluma ait mağara ve kaya resimleri bulunmuş, bunların birçoğunun da hayvanlarla ilgili sahneler olduğu gözlenmiştir. Zamanla insan, doğayı ve hayvanları daha iyi gözlemleyip kendisine yeni metotlar ve hayal gücünü kullanması için edindiği daha yeni fikirlerle sanat becerisini de güçlendirecektir. Böylece sanat mimari öğelerde, duvarlarda, dokumalarda, maden işlerinde vb. çok değişik biçim ve şekillerde kendine yeni ufuklar açacaktır. Özellikle Eski Mısır Medeniyeti hayvan öğelerinin sanat eserlerinde kullanılması bakımından en dikkat çekici uygarlık olmuştur. Günümüze kadar kalan çeşitli hayvan biçimlerinin sıkça kullanıldığı eserler, görenleri hala kendisine hayran bırakmaktadır. Antik dönem insanının hayatında her açıdan yer alan hayvanların etkilerini, mimari öğelerde de yadsınamaz biçimde gözlemlemek mümkündür. Genel olarak mitolojik öğelerde bahsi geçen hayvan figürleri, dönemin mimari yapılarında, kendini bu mitolojik öğeleri simgeleyen heykeller, mozaikler, süsleme ve bezemeler şeklinde kendini göstermiştir.

İlkçağlardan günümüze kadar hayvanların, insanlık tarihini meydana getiren hemen her ögede en önemli sacayaklarından birini oluşturduğu görülmektedir. İnsanoğlu tabii yaşamdan uzaklaştıkça, hayvanlarla olan teması ve onlara olan ihtiyacı azalmış gibi görünse de gerçekte bu ihtiyacın sadece şekil değiştirdiği söylenebilir. Binlerce yıllık tarihi boyunca vazgeçilmez insan-hayvan ilişkisinin sonucu olarak, insanlık tarihinin hayvanlarla birlikte yazılması gereği kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

ANA KAYNAKLAR

Aelianus; On Animals (De Natura Animalium). çev. A.F. Scholfield. Loeb Classical Library. 1958.

Apicius, The Roman Cookery Book, çev. B.Flower and E. Rosenbaum, Londra 1958.

Aristoteles; Politika. çev. H.Rackham, Loeb Classical Library, 1932.

Aristoteles; Historia Animalium, çev. A.L.Peck, Loeb Classical Library, 1965.

Athenaios, Deipnosophistai, The Learned Banqueters. çev. S.D. Olson, Loeb Classical Library, 2006.

Beydeba; Kelile ve Dimne, çev. Said Aykut, Şule Yayınları, 2003.

Columella, M.J.L.; De Re Rustica, Submitted by Juan José Marcos (Plasencia, Spain) From The Edition of V. Lundström (1902-1917).

Dede Korkut Kitabı; yay. Muharrem Ergin, Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003.

Galen; Selected Works, yay. haz. P. N. Singer, Translated with an Introduction and Notes (World's Classics). Oxford and New York: Oxford University Press, 1997'den Türkçeye tercüme eden Esra Topdal, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Manisa 2003.

Galen; On the Natural Faculties, çev. A.J. Brock. LCL (Londra 1916)

Herodotos; Herodot Tarihi, çev. Müntekin Ökmen, İş Bankası Yayınları, İst. 2002.

Hesiodos; Hesiodos Eseri ve Kaynakları, çev. S.Eyuboğlu, A.Erhat, TTK, Ankara, 1991.

Homeros; İlyada, çev. Azra Erhat/A.Kadir, Can Yay, İstanbul, 2004.

Homeros; Odyssea, çev. Azra Erhat/A.Kadir, Can Yay, İstanbul, 2003.

Kaşgarlı Mahmud; Divanü Lugati't-Türk I, çev. Besim Atalay, TDK, Ankara, 1992.

Kur'an-ı Kerim; Elmalılı Hamdi Yazır Tefsiri, Huzur Yayınevi, İstanbul 1994.

Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil); Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2001.

Livius, Titus; Roma Tarihi, Ab Urbe Condita, Arkeoloji ve Sanat Yayınları. çev. Sabahat Şenbark, İstanbul 1999.

Mevlana, http://dosyalar.semazen.net/MESNEVI-I_SERIF_1.cilt.pdf
19.06.2010 16:40

- Oppianos; Halieutika. çev. A.W. Mair, Loeb Classical Library, 1928.
- Philostratus the Elder; De Imagines, Imagines. Callistratus Descriptions. çev. A.Fairbanks, Loeb Classical Library, 1931.
- Plinius; Naturalis Historia, çev. H.Rackham. Loeb Classical Library, 1950.
- Polybios; Histories, çev. Evelyn S. Shuckburg, In Parentheses Publications, Greek Series, Cambridge, Ontario, 2002.
- Strabon; Geograpy. çev. H.L. Jones, Loeb Clasical Library.
- Strabon, Geographika, Kitap; XII-XIII-XIV, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- Varro, Marcus Terentius; De Re Rustica, Loeb Classical Library, 1934.

MODERN KAYNAKLAR

- Akarca, A.; Şehir ve Savunması, T.T.K.Y, Ankara 1998.
- Akurgal, Ekrem; Anadolu Kültür Tarihi, Tübitak, 2002.
- Akyol, Hasan; Akkoyunlu-Karakoyunlu Mücadeleleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004
- Alp, Sedat; Hitit Çağında Anadolu, Tübitak, İst. 2001.
- Alpman, C.; Eğitimin Bütünlüğü İçinde Beden Eğitimi ve Çağlar Boyunca Gelişimi. İstanbul: GSB Yayınları, 2001.
- Altunatmaz, Kemal; “Kırık İyileşmesinin Biyolojisi ve Biyolojik Osteosentez”, İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi, C. 30. S. 1. İstanbul 2004. s. 141-147.
- Anadolu, M.U.; Antik Çağ’da Et ve Balık Pazarları, Türk Eskiçağ Bilimleri Enst. Yay. İst. 2003.
- Armutak, Altan; “Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi” İ. Ü. V. F. D. 28 (2) : 411-427 İstanbul 2002.
- Armutak, Altan; “Eskiçağ Toplumlarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme”, Veterinerlik Fakültesi Dergisi, C. 30. S. 2. İstanbul, 2004.
- Artun, Erman; Türk Halk Bilimi, Kitabevi Yay., İstanbul, 2005.
- Atakuman, Çiğdem; Hititler, ODTÜ Yayıncılık, Ekim 2006.
- ATAÇ, Adnan, YILDIRIM, Vedat; “Osmanlı Hekimleri ve Dioskorides’in De Materia Medica’sı” OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)S. 15 2004.
- Ateş, Ali Osman; İslam’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri, Beyan Yay., İst. 1996.
- Baskıcı, Murat; “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, A.Ü.S.B.F. Dergisi, Cilt 53 Sayı 1-4, Ocak-Aralık 1998.

- Baydur, Nezahat; Roma Sikkeleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1998 s. 19.
- Beğenç, Cahit; Anadolu Mitolojisi, MEB, İstanbul, 1974.
- Berti, F.: ed.; Iassos, Aslantepe, Hierapolis, Kyme. Türkiye'deki İtalyan Kazıları (Ankara, 1993).
- Boyana, Hülya; "Arkadia Kökenli Keçi Tanrı Pan" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 24. S. 37. 2005.
- Cancik, Eva – Kirschbaum; Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür) çev. Aslı Yarbaş, İlya İzmir Yayınevi, İzmir, 2004.
- Ceran, Berat; Antik Mısır ve Eski Anadolu Uygarlıklarında Tıp, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.
- Challaye, F; Dinler Tarihi (çev. Samih Tiryakioğlu). Varlık Yayınları, İstanbul, 1960.
- Childe, G; Tarihte Neler Oldu (çev. Mete Tunçay-Alâeddin Şenel). Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985.
- Çelgin, Güler; Eski Yunan Edebîyatı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.
- Çıblak, Nilgün; "Tarsus Kültürünün Tanıtımında Şahmeran Efsanelerinin Önemi" Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 16, Sayı 1, 2007.
- Çığ, Muazzez İlmiye; Ortadoğu Uygarlık Mirası 2, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003
- Dinçol, B; "Hititlerde Fal ve Kehanet", Arkeoloji ve Sanat, 1-2: 6-10, 1979.
- Daryal, A.M.; Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri. Doğu Matbaası, İstanbul, 1980.
- Darwin, Charles; Türlerin Kökeni, çev. Sevim Belli, Onur Yayınları, 2005.
- Darwin, Charles; İnsanın Türeyişi, çev. Sevim Belli, Onur Yayınları, 2008.
- Değer, Mebrure; 5. Milletlerarası Yemek Kongresi, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları No: 181, Ankara.
- Deighton, Hilary J.; Eski Atina Yaşantısında Bir Gün, çev. Hande Kökten Ersoy, Homer Kitabevi, 2005.
- Delemen, İnci; Antik Dönemde Beslenme, İst. Ün. Edb. Fak. Eskiçağ Bil. Ens. Yayınları, İstanbul, 2001.
- Demirbilek, Salih; "Kutadgu Biligde At Kültürü", Millî Folklor, Sayı: 68.
- Dolukhanov, Pavel; Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı, İmge Kitabevi, çev. Suavi Aydın, Ankara 1998.
- Dölen, E.; Tekstil Tarihi, İst. 1992.
- Durmuş, İlhami; "Türklerin Kullandığı Armalar", Millî Folklor, 1994.
- Eliade, Mircea; Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, C. 1. Çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.

- Ergener, R.; Anatanrıçalar Diyarı Anadolu. Yalçın Yayınları. İstanbul 1988.
- Ergezer, Haluk; “Tanenler: Sınıflandırma, Yapıları ve Sağlık Üzerine Etkileri”, Türkiye 10. Gıda Kongresi, Erzurum 2008.
- Ergin, Muharrem; Oğuz Kağan Destanı, MEB, İstanbul, 1970.
- Erginer, G.; Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri. Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul 1997.
- Erginöz, Gaye Şahinbaş; Hititlerde Anatomi ve Tıp, İstanbul, 1999.
- Erhat, A.; Mitoloji Sözlüğü. Remzi Kitabevi. İstanbul 1984.
- Erk, N. ; Veteriner Tarihi. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları. No: 195. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara 1978.
- Esin, Emel; Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, Kabalçı Yayınları, İstanbul 2004.
- Estin, Colette; Laporte, Helene: Yunan ve Roma Mitolojisi, çev. Musa Eran, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2002.
- Eyüboğlu, Z. ; Anadolu Uygarlığı. Der Yayınları. İstanbul 1981.
- Esemenli, Deniz; “Osmanlı Sarayında Kuşlar ve Kuş Sevgisi,” Milli Saraylar 1993, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları No.9, Ankara 1993.
- Fazlıoğlu, İsmail; Eskiçağda Dokuma, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay. İst, 2001.
- Feyizli, T. ; İslam’da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban. Öğretmen Yazarlar Dizisi. Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1993.
- Uzel, İlter; “Galen ve Deneysel Tıp”, yay. A. Terzioğlu, Erdem Dergisi, S. 25 İstanbul 1996.
- Gökyay, Orhan Şaik; “At Üzerine”, I. Uluslararası Türk Folklor Semineri, Ankara, 1973.
- Günaltay, M. S. ; Türk Tarihinin İlk Devirlerinden I . Yakın Şark – Elam ve Mezopotamya. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Günergun, Feza; “Türkiye’de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş”, I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri. Prof. Dr. Ferruh Dinçer’in 70. yaş anısına. Editör Abdullah Özen. Elazığ 2006 s. 185.
- Gündüz, Altay; Mezopotamya ve Eski Mısır, Büke Yayınları, İstanbul 2002
- İnan, Afet; Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları XIII: Dizi- Sa.6b (3.Baskı). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.
- İnan, Abdülkadir; Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, TTK, Ankara, 2006.
- Jackson, Ralph; Roma İmparatorluğu’nda Doktorlar ve Hastalıklar, çev. Şenol Mumcu, Homer Kitabevi, İst. 1999.

Kabaklarlı, Necdet; “Sanatta Yılan Figürleri ve Tıpla İlişkileri”, 1.Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı Cilt II.

Kahraman, A. ; Dinler Tarihi. 5. Baskı. Marifet Yayınları, İstanbul, 1984.

Kalafat, Yaşar; “Kurt ile İlgili Türkeçarelerde /Halk Tababetinde İnanç ve Uygulamalar”, 1.Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı Cilt II.

Karamağaralı, Beyhan; “Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografisi”, Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu (18-20 Aralık 1998), İstanbul, 1999.

Karauğuz, Güngör; Hitit Mitolojisi, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001.

Karaküçük, S.; Milletlerarası Politikadaki Önemi Açısından Olimpiyat Oyunları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 1986.

Kramer, S.N. ; Tarih Sümer’de Başlar, çev. Muazzez İlmiye Çığ, TTK, Ankara 1998.

Macqueen, J. G.; Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2001.

Maisels, C.K.; Uygarlığın Doğuşu. (çev. Alâeddin Şenel). İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

Mansel, Arif Müfid; Ege ve Yunan Tarihi, TTK, Ankara 1995.

Mcmanus, B.; The Circus:Roman Chariot Racing. Newyork: College of New Rochelle 2003.

McNeill, William H.; Dünya Tarihi, çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2004.

Mellaart, J.; Excavations at Çatalhöyük, 1961, First Preliminary Report, Anatolian Studies 12, 1962.

Memiş, Ekrem; İskitlerin Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.

Mollaibrahimoğlu, Çiğdem; Anadolu Halk Kültüründe Hayvanlar Etrafında Oluşan İnanç ve Pratikler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2008.

Okul Sözlüğü; TDK, Ankara, 1996.

Özgüç, Nimet; Hatti Efsanesi Yılan İlluyanka’nın Tasvir Sanatında Yorumu, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2003.

Ortaş, İbrahim; “Bilim Tarihi içinde Tarım Tarihinin Yeri ve Önemi”, Üniversite ve Toplum Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, Ocak 2005.

Otaç, Cengiz; “Tabi Hukukun Tabi Neticesi ya da Laik Hukukun Kökleri”, Sayıştay Dergisi, S. 54.

Ögel, Bahaeddin; Türk Mitolojisi I (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar), TTK, Ankara, 1993.

Ögel, Bahaeddin; Türk Kültür Tarihine Giriş VI, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara, 1984.

Ögel, Bahaeddin; Türk Kültürünün Gelişme Çağları II, MEB, İstanbul, 1971.

Öğüt, Sema Polat; Principatus Dönemi Küçük Asya'sında Gösteriler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ank. 2006.

Ötker, Özden Gül; Sümerliler'in Dini İnaç ve Adetleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

Özkul, Türel; Halis Yerlikaya, "Tarih Boyunca Savaşlarda Hayvan Kullanımından Örnekler", Vet. Hek. Derg. 79(1): 31-38, 2008.

Palaz Erdemir, Hatice; "Antikçağ'da Hierapolis ve Çevresinde Koyun Yetiştiriciliği ve Yan Sektörleri", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler, Denizli, 6-7-8 Eylül 2006.

Palaz Erdemir, Hatice; "Efes Gümrük Yazıtında Gümrük Vergileri", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 9/1, 2007.

Palaz Erdemir, Hatice; VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İst. 2003.

Picq, Pascal vd.: Hayvanların En Güzel Tarihi, çev. Bertan Onaran, İş Bankası Yayınları, 2003.

Pullu, Selim; "Antikçağ'da Zırhlı Savaş Makineleri: Assur Ordusunda Tank", Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: IX, Sayı: 2, Aralık 2007.

Sevimli, Şükran; Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 2005.

Şahin, S. ; İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu, Kısım II. 1987.

S.S.Cebesoy; Kapadokya Tabletlerinde Geçen Dokuma Ürünleri, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1994 Yıllığı, Ankara 1995.

Şenel, A.; İlkel Topluluktan Uygar Topluma. Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1988; ss. 219-220.

Şengör, A.M.Celal; Yaşamın Evrimi, İTÜ, 2004.

Şenol, Yahya; Tevrat İncil ve Kur'an'da Eti Haram Kılınan Hayvanlar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İst. 2007.

Tekin, Oğuz; Eskiçağ'da İstanbul'da Balık ve Balıkçılık, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2010.

Tekin, Oğuz, Antik Nüsmatik ve Anadolu, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2008.

Tezel, Y.S. ; "Ortadoğu'nun 'imparatorlukçu devlet' geleneğinin ardındaki klasik tecrübe olarak Akhemanış Devleti'ne kısa bir bakış: Pers İmparatorluğu'nda askeri-idari-siyasi örgütlenme, kurum ve yapılar." Türkiye Günlüğü Dergisi, 1991.

Tolunay Sandıkcıoğlu; Hititler Döneminde Beslenme ve Yeme-İçme Alışkanlıkları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

- Tutel, E. ; At Yarışları ve Atlı Sporlar. İstanbul:İletişim Yayınları, 1998.
- Tümer, G.; Küçük, A.: Dinler Tarihi. Ocak Yayınları, Ankara, 1988.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları. Sayı: 403, Ankara, 1974.
- U.Esin; İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa II, İst. 1981.
- Uhlig, Helmut; Tarihin Başlangıcında Bir Halk Sümerler, çev. Nilgün Ersoy, Telos Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Uluslan, Şayan; “Türk Kültüründe At Arabası”, bilig, S. 32. Kış 2005.
- Uraz, Murat; Türk Mitolojisi, Düşünen Adam Yay., İstanbul, 1994.
- Uzel, İlter; Anadolu’da Tıp Tarihi’ne Giriş, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İst 2008.
- Uzunaslan, Abdurrahman; “Antik Roma’da Gladyatör Oyunları”., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi., 2005, Sayı: 12.
- Uzunoglu, Edibe; “Tarih Öncesi/Hitit/İlk Demir Çağı”, Anadolu Medeniyetleri I, 18. Avrupa Sanat Sergisi, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1983.
- Ünal, Ahmet; Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Ünver, A.F; Antik Çağdan Modern Olimpiyatlara Binicilik Sporuna ve Türk Biniciliğinin Olimpik Gelişimi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ank. 2006.
- Ünver, A.F; Binicilik Sporunda Doğru Oturuş, Uyarı ve Yardımların Binicilik Hissiyatının Gelişimine Etkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü 2003.
- Walbank, F.W.; Selected Papers: Studies in Greek and Roman History and Historiography, 1986.
- Yenim, Muhsin; “Bergama Kağıdı”, Bergama Belleten S. 3, Bergama Kültür ve Sanat Vakfı, İzmir 1993.
- Yiğit, Turgut; “Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban”, Belleten 56/247 2002.
- Yiğit, Turgut; “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dericiler”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 42, 1 -2 (2002).
- Yöney, M.E.; “Orduda Köpek Eğitim ve Üretim”. Askerî Veteriner Dergisi, S. 36. 1958.

RESİMLER



RESİM 1 – Prehistorik Dönem Mağara Resimlerinde Hayvan Figürleri



RESİM 2 - Çatalhöyük'te bulunan ana tanrıça heykelciği – Ana tanrıça kültü, Anadolu'da ve farklı bölgelerde Kybele adı altında önemini koruyacaktır- Anadolu Medeniyetleri Müzesi



RESİM 3 - Av veya kurban sahnesi - Çatalhöyük Duvar Resmi



RESİM 4 - Kapı aslanı – Geç Hitit Dönemi – M.Ö. 8. yüzyıl Zincirli⁶⁷⁹

⁶⁷⁹ Resim 4'den Resim 49'a kadar olan resimler, İstanbul Arkeoloji Müzesi envanterindeki eserlerden örnekler olup, fotoğrafları Onur GÜNDAY tarafından çekilmiştir.



RESİM 5 - Arabalı Sürücü Kabartması – Kyzikos (Erdek) – M.Ö. 6. Yüzyıl



RESİM 6 - Atlı Kadınlar Kabartmalı Friz, Daskylaion, Anadolu Pers Dönemi. M.Ö. 5. Yüzyıl



RESİM 7 - Mezar Stelleri. A, B. Daskylaion. Anadolu Pers Dönemi. M.Ö. 5.Yüzyıl



RESİM 8 A- Mezar Steli Ayrıntı. Daskylaion. Anadolu Pers Dönemi. M.Ö. 5.Yüzyıl



RESİM 9 B- Mezar Steli Ayrıntı. Daskyleion. Anadolu Pers Dönemi. M.Ö. 5.Yüzyıl



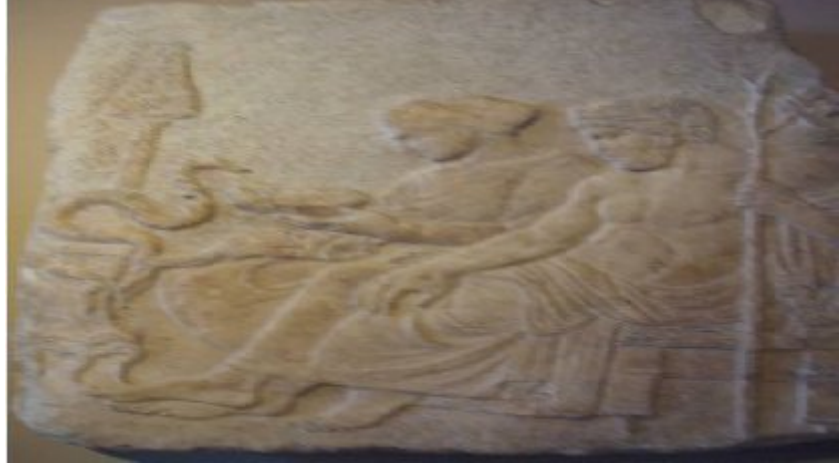
RESİM 10 - Mezar Steli Parçası. Attika Bölgesi ?. Geç Klasik Dönem. M.Ö. 4. Yüzyıl



RESİM 11 - Symposion (Cenaze Yemeği) Sahneli Mezar Steli. Gallipoli (Gelibolu). Geç Klasik Dönem, M.. 4. Yüzyıl



RESİM 12 - Symposion (Cenaze Yemeği) Sahneli Mezar Stelinden Ayrıntı. Gallipoli - (Gelibolu). Geç Klasik Dönem, M.. 4. Yüzyıl - Ayrıntı



RESİM 13 - Asklepios ve Kızı Hygeia'nın Kabartması. Therme (Selanik), M.Ö. 5. Yüzyıl Sonları.



RESİM 14- Kahraman Kabartması. Pergamon, Hellenistik Dönem. M.Ö. 3. Yüzyıl Sonu 2. Yüzyıl Baş



RESİM 15 - Athene Heykeli. Magnesia Ad Maendrum (Menderes Manisası), Erken Roma Dönemi, M.Ö. 1. Yüzyıl – M.S. 1. Yüzyıl



RESİM 16 - İmparator Hadrianus Heykeli ve Zirh Habartmasındaki Hayvan Süslemeleri. M.S. 117- 138. Hierapitna, Kreta (Girit), Roma Devri



RESİM 17 - Bezemeli Paye. Afrodiasias, (Geyre Köyü, Aydın). Roma Devri, MS 2. Yüzyıl Ayrıntı.



RESİM 18 - Bezemeli Paye (Arslan Motifinden Ayrıntı). Afrodiasias, (Geyre Köyü, Aydın).
Roma Devri, MS 2. Yüzyıl Ayrıntı.



RESİM 19 -Bezemeli Paye (Avinın boğazına dişini geçirmiş panter? motifi) . Afrodisias, (Geyre Köyü, Aydın). Roma Devri, MS 2. Yüzyıl Ayrıntı.



RESİM 20 -Bezemeli Paye (Baykuş veya Kartal Motifi). Afrodisias, (Geyre Köyü, Aydın). Roma Devri, MS 2. Yüzyıl Ayrıntı.



RESİM 21 -Büyük Kartal Parçası. Afrodísias, (Geyre Köyü, Aydın). Roma Devri, MS 2. Yüzyıl.



RESİM 22 -Gigantomakhi Betimli Kabartma – Tanrılar ile Devlerin Mücadelesi. Afrodísias, (Geyre Köyü, Aydın). Roma Devri, MS 2. Yüzyıl



RESİM 23 -Athena ile Gigantların Mücadelesi. Afrodiasias, (Geyre Köyü, Aydın). Roma Devri,
MS 2. Yüzyıl



RESİM 24 -Athena ile Gigantların Mücadelesi. Afrodiasias, (Geyre Köyü, Aydın). Roma Devri,
MS 2. Yüzyıl Ayrıntı.



RESİM 25 -Artemis Heykeli. Orman ve Av Tanrıçası, Kyrene (Bingazi), Hellenistik Dönem Kopyası. Yunan mitolojisinde köpekler tanrıça Artemis'in arkadaşlarıdır. Artemis, yanında hep bir köpekle beraber betimlenir.



RESİM 26 -Pan Heykeli, Çobanların ve Kırların Tanrısı. Pan genellikle, yarı insan yarı keçi şeklinde tasvir edilirdi. Tyrnovo, Roma Devri, MS. 3. Yüzyıl Başı.



RESİM 27 -Bir İmparatoriçe Heykeli. Heliopolis (Baalbek). Roma Devri, MS. 1. Yüzyıl



RESİM 28 -Zırhlı İmparator Heykelinden Ayrıntı. Zırh üzerinde tasvir edilmiş kaşılıklı duran iki kartal motifi. Tralles (Aydın). Roma Devri MS. 2. Yüzyıl



RESİM 29 -Asya Prokonsülü Polomeanus'un Heykeli. Zırhtan Ayrıntı. Ephesus (Efes). Roma Devri, MS. 106-107.



RESİM 30 -Trakya Süvarisi Kabartması. Selanik-Erken Roma Dönemi. M.S. 1. Yüzyıl Başı.



RESİM 31 -Trakya Süvarisi Kabartması - Ayrıntı. Selanik-Erken Roma Dönemi. İS. 1. Yüzyıl
Başı.



RESİM 32 -Bir Hayvanın Postunu Üzerine Giyinmiş Adam Heykeli – Bilgi Yok – İstanbul
Arkeoloji Müzesi.



RESİM 33 -Çocuk ve Horoz Heykelciği. İstanbul Arkeoloji Müzesi.



RESİM 34 -Koç Biçimli Rython – Kıbrıs. Hellenistik-Roma Devri Bölümü - İstanbul Arkeoloji Müzesi.



RESİM 35 -Kıbrıs. Hellenistik-Roma Devri Bölümü - İstanbul Arkeoloji Müzesi.



RESİM 36 -Kıbrıs'ta Arkaik Heykeltçilik - MÖ. 750-475. İstanbul Arkeoloji Müzesi.



RESİM 37 -Kıbrıs'ta Arkaik Heykelcilik - MÖ. 750-475. İstanbul Arkeoloji Müzesi.



RESİM 38 -Kıbrıs'ta Arkaik Heykelcilik – MÖ. 750-475. İstanbul Arkeoloji Müzesi.



RESİM 39 -Tunç Aslan Gövdesi. Kıbrıs'ta Arkaik Heykeltçilik – MÖ. 750-475. İstanbul Arkeoloji Müzesi.



RESİM 40 -Boğa Biçimli Rythonlar. Kıbrıs'ta Arkaik Heykeltçilik – MÖ. 750-475. İstanbul Arkeoloji Müzesi.



RESİM 41 -Boğaya saldıran aslanlarla betimli kabartma. Forum Tauri'deki bir binayı süslemiş olabilir. M.S. 8.-9. Yüzyıl



RESİM 42 -Koç Başlı Sütun Başlığı. Mangan Bölgesi –Gülhane. 5. Yüzyıl- 6. Yüzyıl

Boukeleon Sarayı'nın balkonunu süsleyen Aslan Heykelleri. II. Theodosius dönemi, MS. 408-450.



RESİM 43 -Boukeleon Sarayı mozaiklerinden örnekler. 10. Yüzyıl



RESİM 44 -Boukeleon Sarayı mozaiklerinden örnekler. 10. Yüzyıl



RESİM 45 -Cenaze Şöleni (Symposium) Konulu Mezar Taşı. Fener, Helenistik Dönem. MÖ. 2.-1. Yüzyıl



RESİM 46 -Aydın bir kişinin mezar taşı. Markus Antonius Fronto'ya Aittir. Beyazıt, Geç Helenistik Dönem. MÖ. 1. MS. 1. Yüzyıl



RESİM 47 -Apollon Leonteios'a adak steli. Süleymaniye, Helenistik Dönem. MÖ.2.- 1. Yüzyıl



RESİM 48 -Korkuluk Levhası. İncilde adı geçen Daniel (Danyal) Aslanlar Çukurunda Görülmektedir. Limni adası. Yunanistan. MS. 6. Yüzyıl



RESİM 49 -İyi çoban heykeltikileri. “İyi Çoban”, erken Hristiyan sanatında Hz. İsa'nın betimlemesidir. 4. Yüzyıl Heykeller soldan sağa Aydın, İstanbul ve Bursa'da bulunmuştur.



RESİM 50 - Artemis, Diana, Roma'daki adı Diana, Zeus ile Leto'nun kızı. Phoebе olarak da bilinir. Apollon'un ikiz kız kardeşi, vahşi doğa, avcılık ve ay tanrıçası. Anadolu'da Efes'te, Artemis doğurkanlığın ve bereketin sembolü olan bir ana tanrıçayı simgeler.



RESİM 51 -Herkül'ü, öldürdüğü Nemeia aslanının postuyla betimleyen büst.



RESİM 52 -Sığır sürülerini otlatan Mısırlı çobanlar.



RESİM 53 -Koşumlu iki tekerli savaş arabası kabartması.



RESİM 54 -Troya Savaşı esnasında, Achilleus'un, Hector'u öldürdükten sonra, onu iki tekerlekli atlı savaş arabasının arkasına bağlayıp süründürdüğü anı canlandıran resim

Homeros- İlyada



RESİM 55 -Asklepios ve kızını temsil eden kabartma.



RESİM 56 -Günümüzde dahi yılan figürlü tıp sembolü 1956'dan beri Dünya Tıp Birliği'nin de sembolüdür.



RESİM 57 -Yılanlı Sütun – Sultan Ahmet Meydanı



RESİM 58 -Minos Uygarlığı'nın en öne çıkan kenti Knossos'da bir kazıda bulunan fresk: Bir boğanın üzerinden atlayarak dinî görevlerini yapan kişiler. Koyu tenli kişi erkek, beyazlar kadın.



RESİM 59 -Minos Dönemi Boğa Başı Tasviri – Girit



RESİM 60 -Minotaurus'un Öldürülüşü Tasviri – Minos Dönemi – Girit



RESİM 61 -Girit Çömlek Tasviri-Louvre Müzesi



RESİM 62 -Romanın kurucu ikizleri olarak kabul edilen ve bir dişi kurt tarafından emzirdiklerine inanılan Remus ve Romulus heykeli.



RESİM 63 -Bir antik dönem vazosunun üzerine bezenmiş kurban sahnesi.



RESİM 64 -Bir domuzun kurban edilişi.



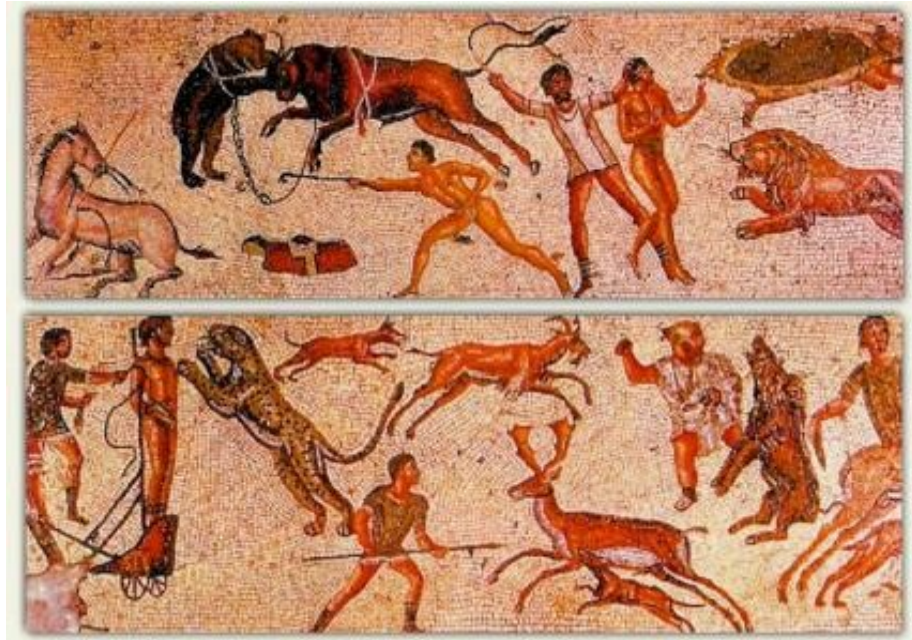
RESİM 65 -Kurban edilmek üzere götürülen hayvanlar - Parthenon Tapınağından Friz



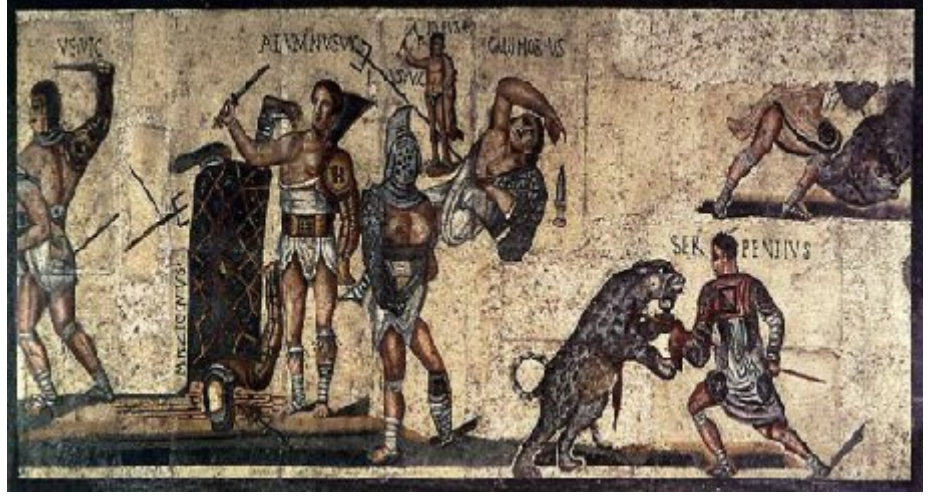
RESİM 66 -Hz. İbrahim'in oğlunu kurban edişini temsil eden yağlıboya tablo.



RESİM 67 -Sayısız türde vahşi hayvan dövüşünü tasvir eden mozaik.



RESİM 68 -Circus, forum ve amfityatro gibi Roma'nın önemli gösteri merkezlerinde sergilenen oyunlarda binlerce hayvan ve insan birbirini öldürmüş, ağır suçlular vahşi hayvanlara atılmıştı. (Ad Bastiari)



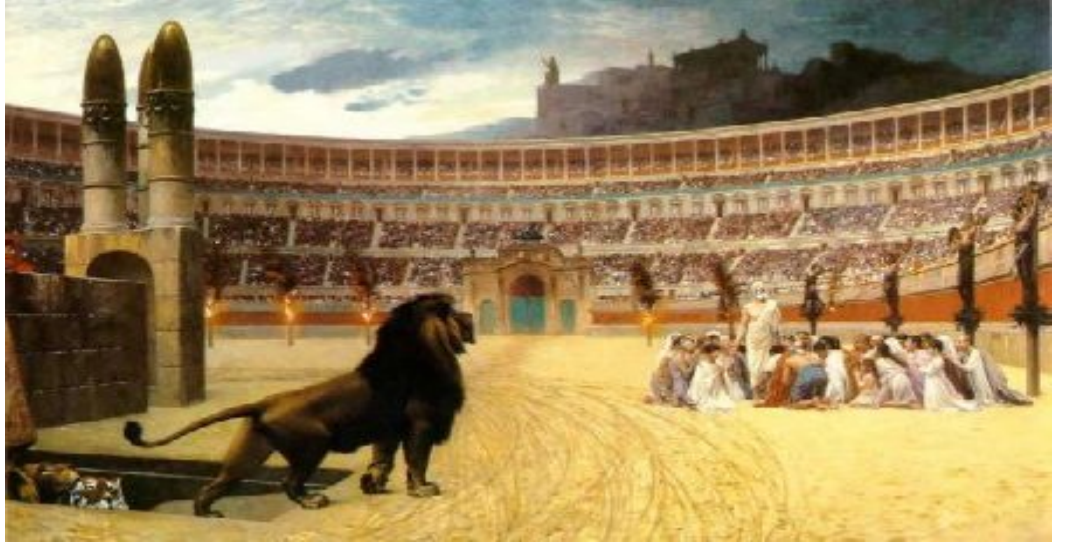
RESİM 69 -Mozaiikte, bir yanda faklı silahlarla birbirlerine karşı ölüm kalım mücadelesi veren gladyatörler, diğey yanda vahşı kaplanlara karşı kendini savunmaya çalışan vahşı hayvan dövüşçüleri görünmektedir.



RESİM 70 -Antik dönemin en önemli eğlencelerinden biri olan at yarışlarının düzenlendiğı Circus Maximus.



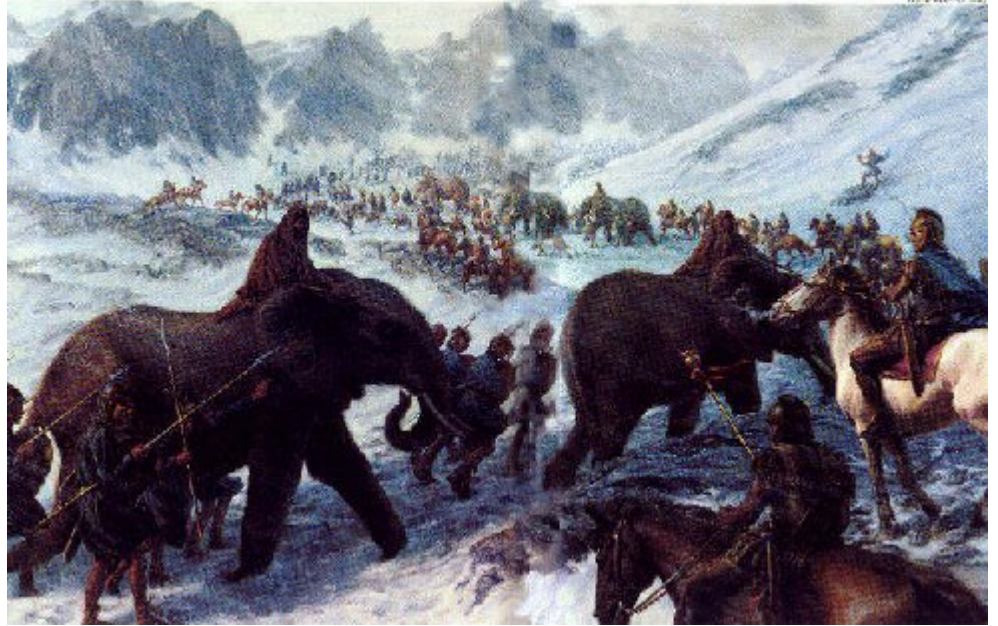
RESİM 71 -Venationes adı verilen hayvan dövüşlerinin düzenlendiği ve binlerce hayvanın ve insanın birbirlerini katlettiği Roma'daki Collesium.



RESİM 72 -İmparator Neron'un hristiyanları vahşi hayvanlara arena da parçalatmasını sahnesini gösteren canlandırma.



RESİM 73 -Roma ve Pön harplerini canlandırmak amacıyla collesiumda düzenlenen gösterileri tasvir eden bir ortaçağ resmi.



RESİM 74 -Kartacalı Hannibal ve ordusunu, Roma'yı işgal etmek amacıyla Alp dağlarından geçmeye çalışırken tasvir eden canlandırma.



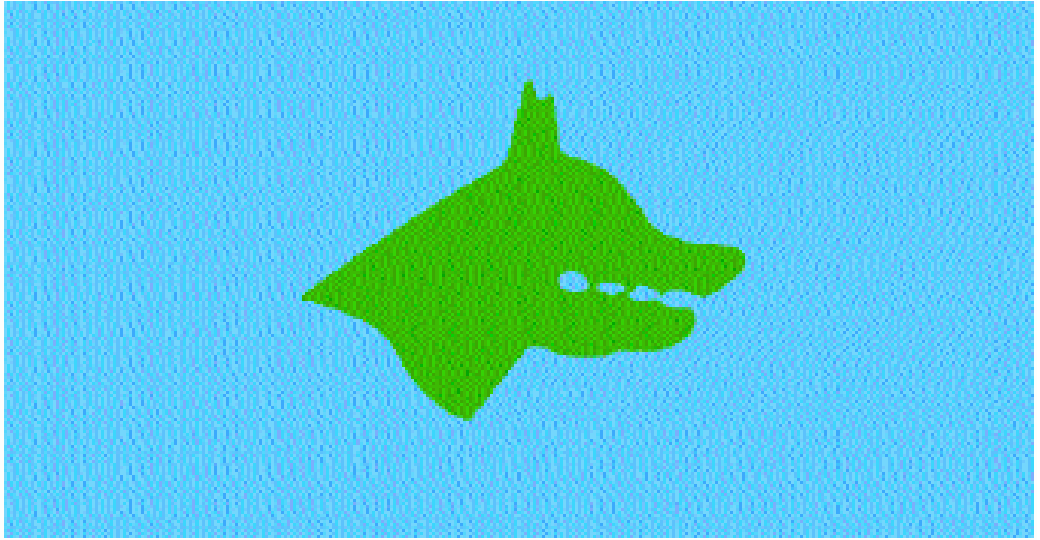
RESİM 75 -İssos savaşında, İskender'i çok sevdiği atı Bukephalos ve Pers kralı Darius'u da atlı savaş arabası üzerinde betimleyen mozaik.



RESİM 76 -Büyük İskender ve Hint kral Porus arasında gerçekleşen Hydaspes Nehri Savaşı'nda savaş fillerinin canlandırması. André Castaigne'in resmi (1898-1899)



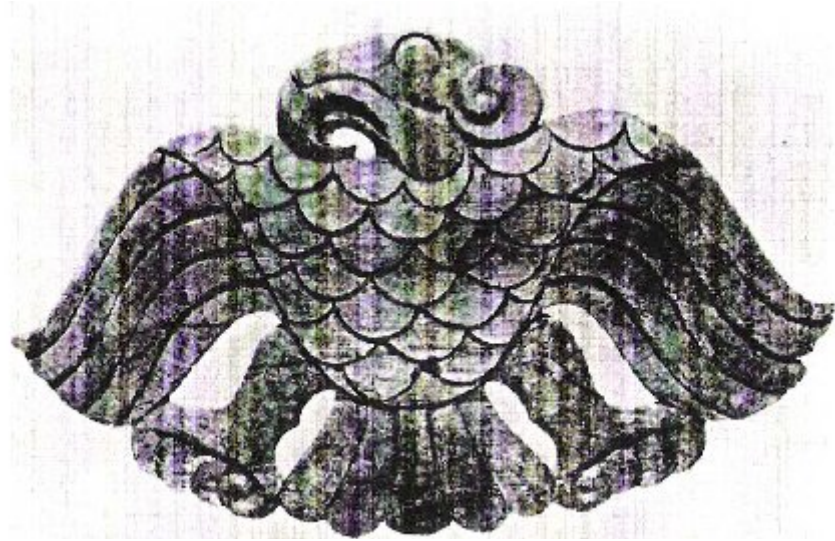
RESİM 77 –Hz. Nuh'u ve Gemideki Hayvanları Tasvir Eden Minyatür.



RESİM 78 -Göktürk Bayrağı



RESİM 79 - Bahaddin Ögel (1972). Türklerde Kartal ve Kartal Arması. Türk Kültürü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. S. 1133.



RESİM 80 - II. Bashedar Kurganı'ndan, Ahşap Kartal (M.Ö. VI. -IV. Yüzyıl) Öney, Gönül (1972). Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal. Malazgirt Armağanı. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları. s. 93.



RESİM 81 - Divriği Külliyesi, Ulu Cami Doğu Kapısı Yanında Çift Başlı Kartal
Ögel, Semra (1994). Anadolu'nun Selçuklu Çevresi. İstanbul: Akbank Yayınları. S.111.



RESİM 82 -Konya Kalesi'nden Çift Başlı Kartal 13. yüzyıl
Konya İnce Minareli Medrese Müzesi



RESİM 83- Anadolu Selçuklu Kumaşında Çift Başlı Kartal ve Ejder Başları (XIII Yüzyıl) Siegburg Apolinari Schrein Öney, Gönül (1972). Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal.Malazgirt Armağanı.Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.s.84.



RESİM 84- Birinci Pazırık Kurganından çıkartılan eyer örtüsü üzerinde, kartal griffon ile bir geyiğin mücadele sahnesi görülmektedir. Diyarbekirli, Nejat (1969). Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru, Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.



RESİM 85- Azerbaycan'ın Gazah bölgesinde bulunmuş tunç kemer. Üzerinde kurt ve balık tasvirleri dövülerek yapılmışlar. "Kurt yüzü mübarektir" Lale Avşar İskenderzade, Dede korkut hikayelerinin Türk plastik sanatlara yansıması, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi



RESİM 86- Süslü eğer kenarı. Kemikten yapılmış bu mezar armağanı Doğu Altay'da bir kurganda bulunmuş ve 6-7. yüzyıllara tarihlenmektedir. H= 22,5 cm. Detay. Lale Avşar İskenderzade, Dede Korkut hikayelerinin Türk plastik sanatlara yansıması, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi



RESİM 87- İslam'ın getirdiği kısıtlamalara rağmen Türkler hayvan üslubundan vazgeçemiyorlardı. Selçuklu dönemine ait aslan-boğa kabartması. Diyarbakır Ulucami. Kaynak Lale Avşar İskenderzade, Dede korkut hikayelerinin Türk plastik sanatlara yansımaları, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi



Resim 88 - Masa Ayağı - Roma Dönemi – Asklepion (Bergama Müzesi)⁶⁸⁰

⁶⁸⁰ Resim 88'den 92'ye kadar olan resimler, Bergama Müzesi, Alanya Müzesi, İzmir Tarih ve Sanat Müzesi envanterindeki örnekler ve Erthrai Antik kentine ait parçalar olup Burcu DEMİR tarafından çekilmiştir.



Resim 89 – Kartal Motifli Sunak – Roma Dönemi – Bergama (Bergama Müzesi)



Resim 90 -Yunus – Mozaik Parçasından Ayrıntı – M.S. 5.- 6. Yüzyıl – Bergama (İzmir Tarih ve Sanat Müzesi)



Resim 91 - Atina Şehir Sikkesi – Bir yüzünde Atina şehrinin koruyucu tanrıçası Athena'yı, diğer yüzünde Athena'yı simgeleyen baykuş figürü (İzmir Tarih ve Sanat Müzesi)



Resim 92 - Boğa Başı Figürleriyle Süslenmiş Sütun Parçası – Erythrai (İldırı)